

Kristofer Hičens

**bog
nije
veliki**

S engleskog prevela
Aleksandra Kostić

www.pescanik.net

Urednice:

Svetlana Lukić i Svetlana Vuković

Naslovna strana i prelom:

Slaviša Savić Ideaman

Lektorka:

Jelena Gall

Korektorka:

Lana Budimlić

Stručni redaktor i autor pogovora:

Milan Vukomanović

Štampa: Fullmoon, 2008.

Tiraž: 1000

ISBN 978-86-86391-12-4

Naslov originala:

Christopher Hitchens
god is not Great
How Religion Poisons Everything
Twelve, Hachette Book Group,
New York, Boston
Prvo izdanje na engleskom: maj 2007

Copyright © Hachette Book Group, 2007
Copyright © za srpski jezik Peščanik, 2008

SADRŽAJ

1. Blago rečeno	5
2. Religija ubija	17
3. Kratka digresija o svinji, ili zašto nebesa mrze šunku	39
4. Beleška o zdravlju, po koje religija može biti pogubna	44
5. Religija iznosi netačne metafizičke tvrdnje	62
6. Teleološki dokazi	71
7. Otkrivenje: košmar "Starog" zaveta	95
8. "Novi" zavet po zlu prevazilazi "Stari"	106
9. Kuran je pozajmica iz jevrejskih i hrišćanskih mitova	120
10. Lažni sjaj čuda i propast pakla	135
11. "Pečat niskog porekla": nečasni počeci religije	140
12. Koda: kako izgleda kraj religije	163
13. Da li religija čini ljude boljima?	167
14. Nema nikakvog „istočnog“ rešenja	187
15. Religija kao iskonski greh	196
16. Da li je religija zlostavljanje dece?	206
17. Očekivani prigovor: poslednja linija napada na sekularizam	218
18. Jedna suptilnija tradicija: Otpor racionalista	241
19. Zaključak: potrebno je novo prosvetiteljstvo	264
Zahvale	272
Pogovor: Milan Vukomanović	274
Korišćena literatura	284
Index	292

Za Jana Mekjuana, u mirom ispunjenom sećanju na
La Refulgencia

O, zlehud li je ljudski rod,
Rođen po zakonu jednom, a potčinjen drugom;
Tašt po prirodi, a taštinu mu brane,
Stvoren slabašan, a prisiljen da bude zdrav.

● - Fulke Grevil, *Mustafa*

Verujete li zaista da takvima kao što ste vi,
Družini pilećeg mozga, izgladneloj, fanatičnoj,
Bog daje tajnu, a od mene je sakri?
Dobro, dobro – jedna zabluda više! Verujte i u nju!

● - Rubaija Omara Hajama (prema prevodu Ričarda Le Galijena)

Mirno će oni umreti, tiho će se ugasiti u ime tvoje, a u grobu će
naći samo smrt. Ali mi ćemo sačuvati tajnu i radi njihove sreće
mamićemo ih nagradom nebeskom i večnom.

● - Veliki inkvizitor svom »spasiocu« u *Braći Karamazovima*

Prvo poglavlje

Blago rečeno

Ukoliko zainteresovani čitalac ne bude mogao da se zadovolji time što se neće složiti s piscem, pa stoga pokuša da otkrije koji su ga to gresi i nastranosti motivisali na pisanje ovakve knjige (a ja sam, naravno, takve sklonosti uočio upravo kod onih koji javno drže do dobročinstva, saosećanja i praštanja), onda se neće posvađati samo sa nesaznatljivim Tvorcem čije ime se ne uzima u usta i koji je – pretpostavljam – odlučio da me stvori baš ovakvim kakav jesam. Čitalac će morati da oskrnavi i sećanje na dobru, časnu, jednostavnu ženu čvrste i iskrene vere po imenu Džin Vots.

Zadatak gospođice Vots bio je da me podučava poznavanju prirode, ali i veronauci, kada sam sa nekih devet godina pohađao školu u predgrađu Dartmura na jugozapadu Engleske. Često je đake vodila u šetnju dražesnim predelima mog i inače veoma lepog rodnog kraja i učila nas da imenujemo različite vrste ptica, drveća i biljaka. Zadivljujuća raznolikost bila je skrivena u tim šumarcima; čudo od ptičjih jaja položenih u složeno ispleteno gnezdo; kopriva koja nam žari noge (jer su kratke pantalone bile obavezne), a odmah do nje, nadohvat ruke, lišće koje umiruje upaljenu kožu: sve mi se to urezalo u sećanje baš kao i »lovočuvarski muzej« u kojem su tamošnji seljaci izlagali ulovljene pacove, lasice i druge štetočine i grabljivice, koje nam je podarilo, pretpostavljam, neko manje ljubazno božanstvo. Ako pročitate nezaboravne pastoralne pesme Džona Klera, osetićete nešto od muzike koju želim da vam dočaram.

Kasnije smo na časovima veronauke dobijali papiriće na kojima je pisalo »Potraži u Svetom pismu«, a koje je školi dostavljala nekakva državna institucija zadužena za nadzor veronauke. (Veronauka i svakodnevne verske službe bile su obavezne i država je vodila računa o njihovom sprovođenju.) Papirići su se sastojali od svega jednog

stiha iz Starog ili Novog zaveta, a naš zadatak je bio da pronađemo mesto odakle je, i da pred razredom, ili učitelju, usmeno ili pismeno, prepričamo priču iz koje je stih izvučen i kažemo njenu poruku. Voleo sam tu vežbu, čak sam se u njoj isticao, tako da sam (kao i Berti Vuster) često dobijao najbolje ocene iz veronauke. To je bio moj prvi susret sa praktičnom i tekstualnom kritikom. Čitao sam sve što je pisalo pre traženog stiha, a zatim i sve stihove iza njega da bih bio siguran da sam shvatio »smisao« zadatog stiha. I dalje sam vešt u tome, što silno nervira neke moje neprijatelje; i dalje gajim poštovanje prema onima koje neki kritikuju jedino zbog toga što im je stil »samo« talmudski, kuranski ili »fundamentalistički«. Te vežbe su bile dobar i potreban mentalni i literarni trening.

No, onda je došao dan kada je jadna, draga gospođica Vots prevazišla samu sebe. Ambiciozno pokušavajući da spoji svoju ulogu instruktorku u poznavanju prirode i učiteljicu Biblije, rekla je: »Eto vidite, deco, koliko je Bog moćan i velikodušan. On je svu travu i svo drveće napravio da bude zeleno, jer ta boja odmara naše oči. Zamislite da su umesto toga sve biljke ljubičaste ili narandžaste, kako bi to bilo strašno!«

Kakva greška, kakav promašaj! Voleo sam gospođicu Vots: ona je bila osećajna udovica bez dece, držala je simpatičnog ovčarskog psa koji se zaista zvao Rover i ponekad nas je posle škole pozivala na kolače i razne poslastice u svoju pomalo ruševnu staru kuću pored pruge. Ukoliko je satana odabrao baš nju da me namami u zamku i navede na pogrešan put, onda je mnogo domišljatiji od prevejane zmijske u Rajskom vrtu. Gospođica Vots nikada nije podigla glas niti upotrebila silu – što se ne može reći za ostale moje učitelje – i uopšte je bila jedna od onih ljudi, od one vrste ovekovečene u *Midlmarču*, o kojima se može reći da »ukoliko vama i meni nije toliko loše koliko bi loše moglo biti«, onda »za to dobrim delom treba zahvaliti velikom broju onih koji su u veri živeli svoje tihe živote, i sada počivaju u grobovima koje niko ne obilazi«.

Kako god, bio sam iskreno zapanjen time što je rekla. Trake na mojim malim sandalama uvile su mi se oko gležnjeva od stida

zbog nje. Sa devet godina nisam imao pojma da postoji teološki argument o postojanju boga i inteligentnog dizajna, niti o Darvinovoj evoluciji kao njegovom rivalu, kao što nisam znao ni za vezu fotosinteze i hlorofila. Tajne genoma bile su mi skrivene kao i svima u to doba. Tada još nisam posećivao predele u kojima je gotovo sve zastrašujuće ravnodušno ili neprijateljski nastrojeno prema ljudskom životu, ako ne i prema životu uopšte. Ali, naprosto sam *znao*, bezmalo kao da sam imao privilegiju da me prosvetli neki viši autoritet, da je moja učiteljica uspela u samo dve rečenice sve da postavi pogrešno. Naše oči su prilagođene prirodi, a ne obrnuto.

Neću se pretvarati da se svega tačno sećam, pa čak ni da se sećam kojim redom su se stvari odvijale, ali ubrzo posle ove epifanije počeo sam da primećujem i druge neobične stvari. Zašto se, ako je bog tvorac svih stvari, od nas očekuje da neprekidno ponavljamo da je »hvaljeni« zbog onoga što je učinio sasvim prirodnim putem? To mi je, pored ostalog, zvučalo servilno. Ako je Isus mogao da izleći slepca kojeg je slučajno sreo, što nije izlećio i slepilo kao takvo? Šta je tako čudesno u njegovom isterivanju đavola ako oni potom uđu u krdo svinja? To mi je delovalo zloslutno – bilo je više nalik crnoj magiji. Ako se već neprestano molimo, gde su rezultati? Zašto moram da ponavljam, javno, da sam bedni grešnik? Zašto se tema seksa smatra toliko opasnom? Ovi nesigurni i detinji prigovori su, kako sam u međuvremenu otkrio, široko rasprostranjeni, delom i zbog toga što nema religije koja na njih može da pruži zadovoljavajući odgovor. A onda se postavilo još jedno, značajnije pitanje. (Kažem »postavilo se« a ne »palo mi je na pamet«, jer ovo su prigovori koje nije moguće ni prevazići niti zaobići.) Direktor škole, koji je inače držao svakodnevnu službu i molitve i nosio u ruci Knjigu, i bio pomalo sadista i pritajeni homoseksualac (ali kome sam odavno sve oprostio zato što je probudio kod mene interesovanje za istoriju i pozajmio mi primerak P. Dž. Vudhausu), jedne večeri je zapodenuo ozbiljan razgovor sa nekolicinom nas učenika. »Vi možda sada ne vidite šta je svrha vere«, rekao nam je, »ali videćete jednog dana, kada počnete da gubite bliske i drage ljude.«

Opet sam osetio ubod neverice i nelagode. Pa to je kao da kaže da religija možda nije istina, ali nema veze, pošto nam može poslužiti kao oslonac kad nam zatreba uteha. Kako jadno! Tada sam imao skoro trinaest godina i postajao sam prilično nepodnošljivi mali inelektualac. Nisam još bio čuo za Zigmunda Frojda (a on bi mi svakako koristio u pokušaju da razumem direktora), ali upravo sam bio dobio priliku da naslutim ponešto od onoga o čemu govori njegov esej *Budućnost jedne iluzije*.

Gnjavim vas ovom celom pričom da bih vam pokazao kako nisam jedan od onih koji zbog zlostavljanja u detinjstvu, ili zbog brutalne indoktrinacije, više nisu u stanju da prihvate isceljuuću moć vere. Znam da su milioni ljudi doživeli takve stvari, i ne mislim da religiji može ili treba da bude oprošteno što je izazivala takve nesreće. (Nedavno smo videli kako je Rimokatoličku crkvu ukaljalo učestvovanje u neoprostivom grehu silovanja dece ili, kako bi se to latinski formulisalo, »ne sme se preskočiti nijedno dete«). Ali i druge, nereligijske organizacije, počinile su slične, ako ne i mnogo gore zločine.

Ipak, ostaju četiri prigovora religioznoj veri: ona potpuno pogrešno predstavlja poreklo čoveka i kosmosa; ona, zbog te početne greške, uspeva da poveže maksimum servilnosti sa maksimalnim solipsizmom; ona je istovremeno i rezultat i uzrok opasne represije seksualnosti i, konačno, ona je zasnovana na mišljenju koje je oblikovano isključivo našim željama.

Mislim da nisam arogantan kada kažem da sam ova četiri prigovora otkrio (a usput primetio i vulgarniju i očigledniju činjenicu da je religija instrument moćnika koji uz njenu pomoć sebi obezbeđuju dodatni autoritet) još pre nego što mi je glas mutirao. Potpuno sam uveren da su milioni drugih ljudi došli do sličnih zaključaka na manje-više isti način, takve ljude sam sretao na najrazličitijim mestima u desetinama različitih zemalja. Mnogi od njih nikada nisu bili vernici, dok su drugi nakon neke teške unutrašnje borbe napustili veru. Neke od njih je neverovanje naprasno zaslepelo – mada je verovatno da su njihovi trenuci zaslepljenosti bili manje

epileptički i apokaliptički (kao što su se kasnije mogli racionalnije i moralnije opravdati) od onoga koji je doživeo Savle iz Tarsa dok je išao za Damask. I to je ono što želim da kažem o sebi i o onima koji misle kao ja – naša vera nije vera. Naši principi nisu verski. Mi se ne oslanjamo samo na nauku i razum budući da to dvoje, iako nužni, nisu dovoljni. Međutim, mi ne verujemo ni u šta što protivreči nauci ili razgnevljuje razum. Naša mišljenja se mogu razilaziti u mnogo čemu, ali slobodno istraživanje, otvorenost duha i bavljenje idejama zbog njih samih, to su stvari koje poštujemo. Ne držimo se svojih uverenja dogmatski: profesor Stiven Džej Guld i profesor Ričard Dokins se u mnogo čemu ne slažu u vezi »isprekidane evolucije« i praznina u postdarvinističkoj teoriji, ali to ćemo razrešiti uz pomoć dokaza i razmišljanja, a ne putem uzajamne ekskomunikacije. (Uporno se prepirem sa profesorom Dokinsom i Danijelom Denetom zbog njihovog problematičnog predloga koji mi izaziva nelagodu – da se ateisti tašto nominuju za naziv »pametnih«.) Mi nismo imuni na privlačnost čuda, tajanstvenog i zapanjujućeg: imamo muziku i slikarstvo i književnost, i smatramo da Šekspir, Tolstoj, Šiler, Dostojevski i Džordž Eliot na bolji način tretiraju naše ozbiljne etičke dileme od mitskih poučnih priča iz svetih knjiga. Duh i – pošto nema bolje metafore – dušu bolje hrani književnost nego Sveto pismo. Mi ne verujemo u raj i pakao, pa ipak nema te statistike koja će dokazati da usled nedostatka tog laskanja i pretnji mi činimo više zločina iz pohlepe ili nasilja nego što ih čine vernici. (U stvari, kada bi bilo moguće sprovesti čestito statističko istraživanje, siguran sam da bi ono dokazalo da stvari stoje upravo suprotno.) Pomireni smo sa time da živimo samo jednom, izuzev kroz svoju decu, i srećni smo kada shvatimo da moramo da se sklonimo u kraj kako bi oni dobili mogućnost i prostor da idu svojim putem. Čini nam se da postoji makar mogućnost da ljudi, kada jednom prihvate ideju da je život kratak i težak, ipak postanu bolji, a ne gori jedni prema drugima. A potpuno smo uvereni da je moralan život moguć i bez religije. I znamo da je tačno zapažanje kako se upravo zahvaljujući religiji nebrojeno mnogo ljudi ponaša ne samo ništa bolje od ostalih, već sebi dopušta stvari nad kojim bi se zamislili ne samo upravnici bordela već i oni koji se bave etničkim čišćenjem.

Ali možda je najvažnije što nama nevernicima nije potrebna nikakva mašinerija za sprovođenje i primenu naše nevere. Mi smo oni koje je Blez Paskal imao u vidu kada je pisao čoveku koji je izjavio »takav sam da ne mogu da budem vernik«. U selu Montaju, tokom jednog od većih srednjovekovnih progona, inkvizitori su pitali ženu odakle joj jeretičke sumnje u postojanje pakla i vaskrsnuća. Naravno da je morala znati da se izlaže užasnoj opasnosti da je ti bogobojažljivi ljudi osude na smrt, ali je ipak odgovorila kako joj sumnje nije ulio niko drugi već da su se rodile u njoj samoj. (Često možete čuti vernike kako veličaju jednostavnost svog stada, ali ne i kada se javi ovakva spontana i savesna trezvenost i lucidnost; po njoj se gazilo i ona se bacala na lomaču, i to u tako velikom broju da nikada nećemo biti u stanju ni da imenujemo sve žrtve.)

Mi ne moramo da se okupljamo svakog dana, ili svake nedelje, ili uopšte bilo kog važnog ili radosnog dana da bismo objavili kako smo pravični ili da bismo pokajnički padali na kolena zbog svoje nedostojnosti. Nama ateistima nisu potrebni nikakvi sveštenici, niti bilo kakva sveštenička hijerarhija koja bi vodila računa o poštovanju doktrine. Odbojni su nam i žrtvovanje i ceremonije, kao i relikvije i obožavanje bilo kakvih slika ili predmeta (čak i predmeta kod čijeg oblikovanja je ljudska inovativnost pokazala svoju najkorisniju stranu – listova papira povezanih u knjigu). Za nas nijedno mesto na zemlji nije i ne može biti »svetije« od nekog drugog; pompeznoj apsurdnosti hodočašća, ili naprosto užasu ubijanja civila u ime nekog svetog zida ili pećine ili hrama ili stene, mi kao protivtežu možemo da ponudimo lagani ili užurbani hod s jednog kraja biblioteke na drugi, od jedne galerije do druge, ili ručak s dragim prijateljem, a sve u potrazi za istinom, suštinom i lepotom. Neke od tih ekskurzija do police sa knjigama, ili na ručak ili do galerije, očigledno će nas, ukoliko su ozbiljne, dovesti u kontakt sa verom i vernicima, počev od velikih pobožnih slikara i kompozitora pa sve do dela Avgustina, Tome Akvinskog, Majmonida i Njumana. Ovi moćni učenjaci možda jesu napisali mnogo poganih i mnogo blesavih stvari, bili su smešne nezalice kada je reč o teoriji koja objašnjava kako bacili prenose bolesti, ili onoj o tome koje mesto Zemlja zauzima u Sunčevom sistemu,

a kamoli u čitavom univerzumu, i to je jednostavan razlog zbog kojeg danas više nema takvih kao što su oni, i zbog kojeg takvih ni ubuduće više neće biti. Religija je davno izgovorila svoje poslednje razumljive, plemenite ili inspirativne reči, kada se pretvarala u hvale vredni, ali istovremeno i vrlo neodređeni i rasplnuti humanizam, kao u slučaju, recimo, Ditriha Bonhofera, hrabrog luteranskog pastora kojeg su nacisti obesili zato što nije hteo sa njima da saraduje. Nećemo imati više proroka ili mudraca starog kova, i stoga današnji verski žar nije ništa drugo do odjek i ponavljanje prošlosti, povremeno glasan do vriska, kao da želi da se odbrani od sopstvene stravične praznine.

Neke apologije religije su u svojoj ograničenosti ipak naprosto sjajne (mogli bismo citirati Paskala), a neke isprazne i apsurdne (ovde je nemoguće izbeći K. S. Luisa) – no, obema je zajedničko to što moraju da se izlažu velikim naporima. Koliko je teško potvrditi nešto što je neverovatno! Asteci su *svaki dan* morali da otvore po jedan ljudski grudni koš samo da bi bili sigurni da će sunce sutradan izaći. Monoteisti, po pravilu, svog boga gnjave još češće, ukoliko nije gluv. Koliko se samo taštine skriva – i to loše skriva – u pretenziji da sebe proglasite za lični objekat božanskog plana? Koliko se samopoštovanja mora žrtvovati da bi se čovek neprekidno valjao u nelagodi budući da je svestan svojih greha? Od koliko nepotrebnih pretpostavki se mora poći i koliko je misaonih vratolomija neophodno da bi se svako novo naučno otkriće prihvatilo i prilagodilo na takav način da se »uklopi« u reči otkrovenja drevnih božanstava koje je čovek izmislio? Koliko je svetaca, čuda, saveta i konklava potrebno da bi se najpre napravila dogma, a da bi se potom – posle beskrajno mnogo nanesenog bola, posle gubitaka, apsurdna i okrutnosti – ljudi osetili primoranim da se odreknu dogme? Bog nije stvorio čoveka prema svom liku. Očigledno je bilo upravo obrnuto, i u tome leži i sasvim jednostavno i bezbolno objašnjenje za brojnost bogova i religija, i za bratoubistva, kako među verama tako i unutar njih, koja svakodnevno gledamo oko sebe i koja uveliko usporavaju razvoj civilizacije.

Nekadašnji i sadašnji verski zločini nisu se dogodili zato što je čovek zao, već zbog prirodne činjenice da je ljudska vrsta, biološki gledano, samo delimično racionalna. Evolucija je dovela do toga da su nam čeonu režnjevima mozga premali, žlezde sa unutrašnjim lučenjem prevelike, dok su reproduktivni organi, očigledno, proizvod odluke nekakvog komiteta – što je recept za nesreću, koji i sam za sebe, i u kombinaciji s nekim drugim, sasvim sigurno vodi u nesreću i kaos. Ipak, koliko je različito kada čovek ostavi po strani strasne vernike i pogleda Darvina, recimo, ili Hokinga ili Krika, koji u svom radu nisu pokazivali ništa manje strasti. I kada greše, ili kada pokazuju kako su pristrasni, što je neizbežno, oni mnogo više prosvetljuju od bilo koje lažno skromne religiozne osobe koja tašto pokušava da izračuna kvadraturu kruga i da objasni kako ona, puka kreacija Kreatora, uopšte može znati kakve su Kreatorove namere. Ne mogu svi da se slažu u pitanjima estetike, ali mi, sekularni humanisti, ateisti i agnostici, niti ne pomišljamo da čovečanstvo lišimo čuda i uteha. Ni najmanje. Ako malo vremena posvetite proučavanju zapanjujućih fotografija snimljenih teleskopom Hubble, ući ćete u svet mnogo čudesniji, tajanstveniji i lepši – a istovremeno i mnogo haotičniji, sveobuhvatniji i strašniji – od bilo kakve priče o kreaciji ili »sudnjem danu«. Ako čitate Hokingove zapise o »horizontu događaja«, što je teorijski izraz za »crnu rupu« u koju bi, po teoriji, moglo da se upadne i da se vidi prošlost i budućnost (samo što, nažalost, onaj kome bi se to dogodilo ne bi, po definiciji, imao baš »dovoljno vremena« za gledanje), onda biste me veoma iznenadili ukoliko biste i dalje s divljenjem posmatrali Mojsija i njegovo nimalo impresivno »žbunje u plamenu«. Ako ispitajte lepotu i simetriju duple spirale, a zatim na analizu date i vlastiti DNK, bićete impresionirani time što se u osnovi vašeg bića krije takav, gotovo savršen fenomen; uočićete, nadam se, i da imate mnogo zajedničkog sa drugim plemenima ljudske vrste (budući da su »rase«, kao i »kreacija«, već završile u korpi za smeće), i bićete dodatno fascinirani saznanjem da ste istovremeno u velikoj meri i deo životinjskog sveta. Kad sve to saznate, postajete konačno istinski skromni pred svojim tvorcem koji nije »neko«, već je to proces mutacije u kome ima mnogo više nasumičnosti nego što bi to vaša taština volela da prizna. Samo

to je već dovoljno misteriozno i čudesno za jednog sisara: čak i najobrazovaniji čovek na svetu danas mora da prihvati – *neću* da kažem da prizna, kao što se tokom ispovesti priznaju gresi – da zna sve manje i manje, ali je polje obuhvaćeno njegovim sve manjim saznanjem zapravo sve veće.

U vezi sa utehom, budući da religiozni ljudi često tvrde da vera zadovoljava tu navodnu čovekovu potrebu, samo ću reći da oni koji nude lažnu utehu nisu ništa drugo do lažni prijatelji. Kritičari religije ne poriču da religija može da ublaži bol. Ali zato upozoravaju da je u pitanju placebo-efekat, šećerna vodica. Verovatno najpoznatiji pogrešni citat u moderno doba – a svakako najpopularniji u ovoj vrsti rasprave – jeste ona krilatica o tome da je Marks odbacio religiju rekavši kako je ona »opijum za narod«. Međutim, Marks, koji je izdanak linije rabina, shvatao je veru veoma ozbiljno i u svom *Prilogu kritici Hegelove Filozofije prava*, rekao je:

»Religijska bijeda je jednim delom *izraz* zbiljske bijede, a jednim dijelom *protest* protiv zbiljske bijede. Religija je uzdah potlačenog stvorenja, duša svijeta bez srca, kao što je i duh bezdušnih prilika. Ona je opijum naroda. Prevladavanje religije kao iluzorne sreće naroda zahtjev je njegove zbiljske sreće. Zahtjev da napusti iluzije o svome stanju jeste zahtjev da napusti stanje u kome su iluzije potrebne, dakle kritika je religije u klici kritika doline suza čija je aureola religija. Kritika je potrgala imaginarno cvijeće s lanca ne zato da bi čovjek nosio lanac bez fantazije, bez radosti, nego da bi lanac odbacio i brao živi cvijet.«¹

Dakle, taj slavni pogrešni citat nije toliko »pogrešan citat« koliko je vulgaran pokušaj da se na pogrešan način predstavi filozofski napad na religiju. Oni koji su verovali u ono što su im sveštenici, rabini i imami govorili o tome šta i kako nevernici misle, malo kasnije će naići na još neka iznenađenja. Možda će posumnjati u

1 Glavni radovi Marksa i Engelsa. Priredili Adolf Dragičević, Vjekoslav Mikecin, Momir Nikić. S nemačkog preveo Stanko Bošnjak. Zagreb : Stvarnost, 1979, str. 127. (prim. prev.)

ono što su im govorili – to jest, možda im više neće »verovati na reč«, ili će s više kritičnosti gledati na tu indoktrinaciju, koja je problem od kojeg treba krenuti.

Marks i Frojd, mora se priznati, nisu bili ni doktori, niti su se bavili egzaktnim naukama. Najbolje je posmatrati ih kao značajne i maštovite esejiste koji su umeli i da pogreše. Drugim rečima, kada se intelektualni univerzum promeni, ne treba biti toliko arogantan i sebe izuzimati od kritike. Ja bez ikakvog problema prihvatam da će neke protivrečnosti zauvek ostati protivrečnosti, da moždana kora kojom su sisari opremljeni nikada neće biti dovoljna za rešavanje nekih problema, i da će ponešto definitivno ostati nedostupno ljudskom umu. Ako se otkrije da je kosmos beskrajan, ili pak da ima kraja, za mene su oba ta otkrića podjednako zapanjujuća i neshvatljiva. Sreo sam mnogo mudrijih i oštroumnijih ljudi od sebe, ali ne poznajem nikoga ko bi mogao biti toliko mudar ili inteligentan da misli drugačije.

Stoga je i najblaža kritika religije istovremeno i najradikalnija i najrazornija. Religija je ljudski izum. A čak i oni koji su je izumeli nikako da se usaglase oko toga šta su njihovi proroci, iskupitelji i gurui zaista govorili i radili. A još manje mogu da nam kažu koje je »značenje« kasnijih otkrića i događaja koje su njihove religije na početku pokušale da onemoguće ili denunciraju. No, vernici i dalje tvrde da znaju! Ne samo da znaju, već da znaju *sve*. Ne samo da znaju da bog postoji, da je zamislio i nadgledao čitav poduhvat, već da znaju šta »on« od nas zahteva – počev od ishrane, preko raznih rituala pa do seksualnog morala. Drugim rečima, u velikoj i složenoj naučnoj diskusiji u okviru koje znamo sve više i više o sve manje i manje stvari, i u kojoj se, kako napredujemo, možemo nadati daljem prosvetljenju, jedna frakcija – i sama sastavljena od više zaraćenih frakcija – toliko je arogantna da nam tvrdi kako već raspoložemo svim ključnim znanjima koja su nam potrebna. Takva glupost, u kombinaciji sa takvom taštinom, već je sama po sebi dovoljna da »veru« isključi iz pomenute diskusije. Osoba koja je sigurna, i koja tvrdi da ima božanske garantije za to u šta je sigurna, danas spada u predstavnike detinjeg doba u razvoju

ljudske vrste. Možda će nam dugo trebati da se oprostimo od takvih ljudi, ali taj proces odvajanja i opraštanja već je počeo i s njim ne treba odugovlačiti. Kao što to i inače ne treba činiti kada se od nekoga opraštate.

Verujem da kada biste me upoznali, možda ne biste ni poverovali da je ovo moje stanovište. Češće se srećem i više vremena provodim sa prijateljima koji su vernici nego sa bilo kojom drugom vrstom ljudi. Oni me često nerviraju kada kažu da ja »tražim kavgu«, jer ja nisam takav, ili barem nisam na način na koji oni to misle. Ako bih se vratio u Devon, gde se nalazi grob gospođice Vots, koji niko ne posećuje, sigurno bih tiho sedeo u dnu neke stare keltske ili saksonske crkve. (Moj stav je na divan način izrazio Filip Larkin u pesmi »Odlazak u crkvu«.) Napisao sam knjigu o Džordžu Orvelu, koji bi mogao da bude moj heroj da imam neke heroje, i uznemirila me je njegova ravnodušnost prema spaljivanju crkvi u Kataloniji 1936. godine. Sofokle je, mnogo pre uspona monoteizma, pokazao da je Antigona govorila u ime ljudskog roda kada se zgražavala nad skrnavljenjem. Vernicima ostavljam da jedni drugima spaljuju crkve, džamije i sinagoge, i to je nešto na šta se uvek može računati da će činiti. Kada ulazim u džamiju, ja skidam cipele. Kada ulazim u sinagogu, pokrивam glavu. Jednom sam čak poštovao pravila indijskog ašrama, iako to nije bilo nimalo jednostavno. Roditelji nisu pokušavali da mi nametnu neku religiju. Verovatno je sreća što sam imao oca koji nije naročito voleo svoje strogo baptističko-kalvinističko vaspitanje, i majku koja je više volela asimilaciju – delom i mene radi – nego judaizam svojih predaka. Sada dovoljno poznajem sve religije da bih znao kako ću uvek i svuda biti nevernik, ali moj ateizam je protestantski ateizam. Prva stvar sa kojom se nisam složio bila je sjajna liturgija iz Biblije kralja Džejmsa i Kranmerovog molitvenika (liturgija koju je zatucana Anglikanska crkva olako odbacila). Kada mi je otac umro, i kada je sahranjen u kapeli koja gleda na Portsmut – istoj onoj u kojoj se general Ajzenhauer molio za uspeh noć pre »Dana D« 1944. godine – obratio sam se sa govornice u crkvi. Odabrao sam stihove iz Poslanice Savla iz Tarsa Filibljanima, koji će kasnije postati poznat kao »sveti Pavle« (glava 4, stih 8):

»I dalje, braćo moja, što je god istinito, što je god pošteno, što je god pravedno, što je god prečisto, što je god preljubazno, što je god slavno, *i još* ako ima koja dobrodjel, i ako ima koja pohvala, to mislite.«²

Odabrao sam taj deo zato što je pun tuge i nekog smisla koji izmiče, nečega što će me pratiti do sudnjeg časa, i zato što izriče nalog koji je u suštini sekularan i jasno se izdvaja u pustinji agresivnih ponavljanja, pritužbi, besmislica i pretnji koje ga okružuju.

Rasprava sa verom je temelj i počelo svih rasprava, jer je to početak – ali ne i kraj – svih rasprava koje se tiču filozofije, nauke, istorije i ljudske prirode. Religija je takođe početak – a nikako i kraj – svih sukoba u vezi sa dobrim životom i pravednom državom. Religijska vera je, upravo *zato* što smo bića koja i dalje evoluiraju, neotklonjiva. Ona neće odumreti nikada, ili barem ne dok ne prevaziđemo strah od smrti, mraka, nepoznatog, ili strah jednih od drugih. Zbog toga ja takvu veru ne bih zabranio čak i kada bih bio u situaciji da tako nešto učinim. Vrlo velikodušno od mene, reći ćete. A hoće li i vernici sa svoje strane biti tako popustljivi prema meni? Pitam zato što postoji stvarna i ozbiljna razlika između mene i mojih religioznih prijatelja, i oni prijatelji koji su ozbiljni, i pravi prijatelji, dovoljno su iskreni da to priznaju. Što se mene tiče, sasvim je u redu da dolazim makar na micvu njihove dece, da se divim gotskim katedralama, da »poštujem« to što veruju kako je Kuran izdiktiran, i to baš na arapskom, jednom nepismenom trgovcu, ili da se zanimam za utehu kod vika, hinduista ili đaina. I sva je prilika da ću nastaviti tako da se ponašam ne insistirajući na uzvratnoj ljubaznosti – koja bi se sastojala u tome *da i oni mene isto tako ostave na miru*. To je nešto što religija naprosto ne može da učini. Dok ispisujem ove reči, i dok ih vi čitate, ljudi od vere, svako na svoj način, planiraju kako da unište i vas i mene, da unište sve što je čovečanstvo uspelo da izgradi s puno napora. *Religija truje sve.*

2 Svi citati iz Biblije dati su prema prevodu Vuka Karadžića i Đure Daničića. (prim. prev.)

Religija ubija

»Njegova averzija prema religiji, u smislu koji se obično pripisuje tom pojmu, bila je slična Lukrecijevoj mržnji: u religiji nije gledao puku zaludenost uma, ona je za njega bila veliko moralno zlo. Smatrao ju je najvećim neprijateljem morala, najpre zato što je uspostavila izmišljene vrline – prihvatanje vere, osećanje verske predanosti i rituale koji nemaju veze s dobrobiti ljudskog roda – a zatim i zato što zahteva da se takve vrline prihvate umesto istinskih vrlina; ali iznad svega zato što radikalno podrivaju moralne standarde, terajući ih da se usklade s voljom jednog bića kojem se ulaguju rečima obožavanja, ali koje, u trenucima trezvene iskrenosti, opisuju kao pravog mrzitelja.«
- Džon Stjuart Mil o svom ocu u *Autobiografiji*

Tantum religio potuit suadere malorum
(Do takvih visina zla čoveka vodi religija)
- Lukrecije, *De rerum natura*

Zamislite da možete da izvedete podvig kojem ja nisam dorastao. Zamislite, dakle, da ste u mogućnosti da sebi predstavite beskonačno blagonaklonog i svemoćnog tvorca koji vas je najpre začeo u svom umu, zatim vas stvorio i oblikovao, i konačno vas doneo na svet koji je takođe napravio za vas, a sada vas nadgleda i pazi čak i dok spavate. Zamislite, dalje, da ćete se, ukoliko poštujete pravila i zapovesti koje vam je on s puno ljubavi propisao, kvalifikovati za blaženi počinak u večnosti. Ne kažem da vam zavidim na takvoj veri (pošto mi ona deluje kao želja da se živi pod diktaturom koja je tek naizgled dobronamerna, a zapravo nepromenljiva i večna), ali postoji nešto što bih zaista želeo da znam: zašto sledbenici takve vere nisu uistinu srećni? Njima se mora činiti da su došli u posed jedne izvanredne tajne koja im može pružiti utehu u trenucima najvećih nedaća.

Površno gledajući, ponekad se čini da to i jeste slučaj. Imao sam prilike da prisustvujem protestantskim službama, kako u crnačkim tako i belaćkim u zajednicama, i ta bogoslužjenja su zapravo jedan dugačak usklik oduševljenja i zahvalnosti zbog toga što bog spasava čoveka, voli ga itd. Mnoge verske službe, u svim religijama i među gotovo svim paganima, osmišljene su upravo tako da podsećaju na proslavu ili neku lokalnu feštu, i baš zbog toga su mi i sumnjive. Ali postoje i trenuci veće suzdržanosti, trezvenosti i otmenosti. Kada sam pripadao Grčkoj pravoslavnoj crkvi, mogao sam osetiti, premda ne i poverovati u radost izazvanu rečima koje vernici razmenjuju na dan Uskrsa: »*Hristos anesti!*« (Hristos voskrese!), »*Alethos anesti!*« (Vaistinu voskrese!). Moram da dodam da sam postao član te crkve, iz razloga koji i inače objašnjava zašto tako mnogo ljudi pristaje da ispoveda neku veru koja im je strana. Pripadao sam joj zato da bih udovoljio roditeljima svoje supruge. Arhiepiskop koji me je primio u svoju pastvu istog dana kada me je i venčao, objedivši tako nešto što je trebalo obaviti u dva obreda ali i zaradivši duplu tarifu, kasnije je postao oduševljeni pristalica svoje sabraće po pravoslavlju, srpskih masovnih ubica Radovana Karadžića i Ratka Mladića, ljudi koji su iza sebe ostavili ko zna koliko masovnih grobnica širom Bosne, i sakupljao je materijalnu pomoć za njih. Na svom narednom venčanju, koje je obavio reformistički jevrejski rabin koji voli i razume Ajnštajna i Šekspira, ipak sam imao nešto više dodirnih tačaka sa osobom koja je zadužena za taj obred. Ali čak i on je znao da se njegova homoseksualnost, u principu osuđuje kao najveći greh i da su je osnivači njegove religije kažnjavali kamenovanjem. Iako Anglikanskoj crkvi u kojoj sam najpre bio kršten, moje reči danas mogu zvučati kao patetično blejanje, ipak moram da kažem kako ona, kao potomak crkve koja je uvek uživala državnu podršku i bila u prisnim odnosima sa naslednom monarhijom, nosi istorijsku odgovornost za Krstaške ratove, progone katolika, Jevreja i jeretika, kao i za borbu protiv nauke i razuma.

Iako postoje razlike s obzirom na mesto i vreme, ipak se generalno može reći da religija nije, i još dugo ne može biti zadovoljna sopstvenim dramatičnim i izvanrednim tvrdnjama i uveravanjima.

Ona se naprosto *mora* umešati u život nevernika, jeretika i pristalica drugih vera. Pričajući o blaženstvu na onom svetu, ona priželjkuje moć u ovom. Što je potpuno razumljivo. Nju je, na kraju krajeva, stvorio čovek sâm. Ona ne dopušta koegzistenciju različitih vera zato što ni sama u dovoljnoj meri ne veruje u vlastite ideale koje propoveda.

Uzmite samo primer jedne od najcenjenijih ličnosti koje je iznedrila moderna religija. U Irskoj je 1996. održan referendum sa pitanjem: da li Ustav treba i dalje da zabranjuje razvod? Irska postaje sve sekularnija zemlja i većina političkih stranaka pozivala je glasače da podrže promenu Ustava. Pri tom su naveli dva odlična razloga. Kao prvo, nije u redu da Rimokatolička crkva i dalje putem zakona nameće svoj moral svim građanima i, kao drugo, ukoliko Irska neprekidno od sebe odbija važnu protestantsku manjinu na severu time što stalno drži otvorenu mogućnost uspostavljanja klerikalne vlasti, onda očigledno nije moguće gajiti ni najmanju nadu da će se Irci na kraju ipak ponovo ujediniti. Majka Tereza je doletela čak iz Kolkate da zajedno sa crkvom i pristalicama tvrde linije pomogne u kampanji da se zaokruži »ne«. Drugim rečima, Irkinja udata za pijanca koji je siledžija i incestuozan ne sme da se nada boljem životu, i ako zamoli za mogućnost da krene iz početka, može da dovede u opasnost besmrtnost svoje duše. Što se tiče protestanata, oni mogu da odaberu ili blagoslov Rima ili da u potpunosti ostanu izvan toga. Nije bilo ni pomena o tome da bi samo katolici mogli da se pridržavaju pravila svoje crkve, a da ih ne nameću svim ostalim građanima. I sve to se događa na britanskom ostrvlju, u poslednjoj deceniji dvadesetog veka. Na referendumu je na kraju odlučeno u korist promene Ustava, doduše sa sasvim malom većinom. (Majka Tereza je te iste godine u jednom intervjuu izjavila da se nada kako će njena prijateljica princeza Dajana biti srećnija sada kada je pobjegla iz svog očigledno nesrećnog braka; njena izjava ne treba da nas čudi budući da je crkva oduvek primenjivala strože zakone prema siromašnima, dok je bogatima nudila oprost.)

Nedelju dana pre 11. septembra 2001. godine učestvovao sam u razgovoru sa Denisom Prejgerom, jednim od poznatijih televizijskih propovednika u Americi. On me je pred publikom pozvao da odgovorim na jedno, kako je rekao, »pitanje koje zahteva jednostavan odgovor, 'da' ili 'ne'«. Rado sam pristao. Vrlo dobro, rekao je. Trebalo je da zamislim da sam u nepoznatom gradu. Pada večer. I zatim da zamislim kako u mom pravcu dolazi grupa ljudi. I sad – da li bih se osećao sigurnije ako bih znao da ta grupa upravo dolazi sa molitve? Kao što će čitalac odmah uvideti, ovo nije pitanje na koje se može jednostavno odgovoriti sa da ili ne. Igrom slučaja, za mene to nije bilo hipotetičko pitanje. »Da se zadržim samo na gradovima koji pičinju na slovu 'b'. Takvo iskustvo sam zaista imao u Belfastu, Bejrutu, Bombaju, Beogradu, Vitlejemu (eng. Bethlehem) i Bagdadu. U svakom slučaju mogu reći da bih se uplašio. Za svaki od tih slučajeva mogu da navedem razloge zašto bih se osetio ugroženim ukoliko bih znao da grupa ljudi koja mi se u sumrak približava upravo dolazi sa nekog verskog obreda.«

I evo sada sasvim kratkog prikaza religijski inspirisane okrutnosti koju sam video na tih šest mesta. U Belfastu sam video spaljene cele ulice tokom sektaških sukoba različitih hrišćanskih sekta, intervjuisao sam ljude čije su rođake i prijatelje rivalski verski eskadroni smrti kidnapovali, mučili i ubijali samo zato što su pripadnici druge veroispovesti. Jedna stara anegdota u Belfastu kaže da kada vas zaustave na barikadi i pitaju koje ste vere, ukoliko odgovorite da ste ateista, uslediće pitanje – »protestantski ili katolički ateista?«. Mislim da to pokazuje koliko je ta opsesija iskvarela čak i tamošnji legendarni smisao za humor. Kako bilo, to se zaista i dogodilo jednom mom prijatelju, i ta epizoda nije bila nimalo vesela. Tobožnji izgovor za čitav taj kaos jeste sukob dve nacije, ali jezik koji suprotstavljena plemena upotrebljavaju na ulici sastoji se od izraza koji vređaju veroispovest protivnika (»Prods« i »Teagues«, kako glase pogrđni nazivi za protestante i katolike). Godinama je protestantski establišment želeo da katolici budu izolovani i ugnjetavani. U vreme njenog osnivanja, moto države Alster (Severne Irske) glasio je: »Protestantski parlament protestantima«. Iako za nastanak sektaštva ne treba poseban povod,

možete računati na to da će proizvesti i recipročni sektaški stav na suparničkoj strani. Vođe katolika su se po glavnim pitanjima zapravo slagale sa suparnicima. I oni su želeli škole u kojima duhovnici vode glavnu reč, i segregaciju stanovništva kako bi lakše uspostavili kontrolu. I tako su, u ime boga, novim generacijama školaraca počeli da usađuju staru mržnju, a to čine i dan-danas. (Čak i sama ta reč »usađivanje« kod mene izaziva nelagodu: naime ista reč (eng. drill) na engleskom označava i električnu napravu kojom su grupe verskih fanatika svojim žrtvama lomili kolena.)

Bejrut sam prvi put video u leto 1975. godine, kada je još bio poznat kao »Pariz Orijenta«. Ali taj navodni raj vrveo je od raznovrsnih otrovnica. Bio je preplavljen različitim verskim skupinama koje je sektaški Ustav »prihvatao«. Po zakonu je predsednik trebalo da bude hrišćanin, obično grkokatolik, a predsednik parlamenta musliman, i tako dalje. Ispostavilo se da to od samog početka loše funkcioniše, zato što institucionalizuje razlike između vera, kasti i etničkih skupina (šiiti su bili na dnu društvene lestvice, dok su Kurdima u potpunosti oduzeta građanska prava).

Glavna hrišćanska stranka bila je zapravo hrišćanska milicija koja se zvala »falanga«. Njen osnivač je grkokatolički Libanac Pjer Gemajel, čovek na koga je ogroman utisak ostavilo to što je prisustvovao Hitlerovim Olimpijskim igrama u Berlinu 1936. godine. Kasnije će ta stranka izaći na zao glas širom sveta zbog masakra Palestinaca u izbegličkim logorima Sabra i Šatila 1982. godine, počinjenog po naređenju generala Šarona. Možda izgleda groteskno to što je jevrejski general saradivao sa fašističkom partijom, no, sve postaje jasnije kada znamo da su imali zajedničkog neprijatelja, muslimane. Izrael je te godine nasilno upao u Liban što je poslužilo kao podsticaj za stvaranje Hezbolaha, skromno nazvanog »Partija Boga«, koji je mobilisao potlačene šiite i postepeno ih okrenuo prema teokratskoj diktaturi u Iranu koja je uspostavljena tri godine pre toga. U tom divnom Libanu vernici su, naučivši da sa pripadnicima organizovanog kriminala dele poslove vezane za otmice i otkupe, otišli i korak dalje i upoznali nas i sa lepotama samoubilačkih bombaških napada. I dan-danas mi je pred očima

odsečena glava koja se kotrlja po putu ispred gotovo razrušene francuske ambasade. Sve u svemu, gledao sam da pređem na drugu stranu ulice kada god naiđem na grupu koji se upravo vraća s nekog verskog skupa.

I Bombaj, sa svojom ogrlicom svetala duž puta koji vijuga uz obalu, i predivnom britanskom kolonijalnom arhitekturom, takođe su smatrali za biser Orijenta. Bio je to jedan od najraznolikijih i najšarenijih gradova u Indiji; njegove mnogostruke slojeve i tekture oštroumno su istraživali Salman Ruždi – naročito u romanu *Poslednji uzdah mavra* – i Mira Nair u svojim filmovima. Tačno je da je tu bilo uličnih sukoba različitih zajednica 1947-1948. godine, u vreme kada su muslimanski zahtevi za posebnom državom, kao i činjenica da su Kongresnu partiju predvodili pobožni hinduisti upropastili veliki istorijski pokret za uspostavljanje indijske samouprave. Ali je isto tako tačno da se u Bombaj slilo isto onoliko ljudi koliko ih je u tom trenutku verske krvoločnosti pobeglo iz grada. Postojala je neka vrsta kulturne koegzistencije, kao što je često slučaj u gradovima koji imaju izlaz na more i koji su izloženi spoljnim uticajima. Parsi – bivši zoroastrijanci progonjeni u Persiji – činili su važnu manjinu u gradu koji je, isto tako, bio domaćin i istorijski značajnoj jevrejskoj zajednici. Ali to nije bilo dovoljno gospodinu Balu Takereju i njegovom hindu nacionalističkom pokretu nazvanom Šiv sena, koji je odlučivši devedesetih godina da zavlada Bombajem u ime pripadnika svoje vere, na gradske ulice pustio čitavu plimu siledžija i baraba. Samo zato da bi pokazao svoju moć, naredio je da se ime grada promeni u »Mumbaj« – što je delimično i razlog zbog kojeg sam taj grad stavio na svoju listu pod njegovim tradicionalnim imenom.

Beograd je sve do devedesetih bio prestonica Jugoslavije, odnosno zemlje južnih Slovena, što je po definiciji značilo da je prestonica jedne multietničke i multikonfesionalne države. Međutim, jedan me je hrvatski sekularni intelektualac upozorio, isto kao i u Belfastu, u formi opore šale: »Kada kažem da sam ateista i Hrvat«, rekao mi je, »pitaju me kako mogu da dokažem da nisam Srbin«. Drugim rečima, biti Hrvat znači biti katolik.

Biti Srbin znači biti pravoslavac. To je četrdesetih godina prošlog veka u Hrvatskoj podstaklo formiranje marionetske nacističke države pod patronatom Vatikana, koja je, prirodno, pokušala da iskoreni sve Jevreje u tom području, ali je usput sprovela i prisilno pokršćavanje pripadnika drugih hrišćanskih zajednica. Desetine hiljada pravoslavaca su ili zaklane ili deportovane, a u blizini grada Jasenovca napravljen je veliki koncentracioni logor. Režim generala Ante Pavelića i njegovog ustaškog pokreta bio je toliko gnusan da su čak i mnogi nemački oficiri protestovali kada su bili primorani da sa njime saraduju.

U vreme kada sam posetio mesto na kojem je bio Jasenovački logor, 1992. godine, vojnička čizma je bila na drugoj nozi. Srpske oružane snage, tada pod kontrolom Slobodana Miloševića, brutalno su granatirale hrvatske gradove Vukovar i Dubrovnik. Pretežno muslimanski grad Sarajevo nalazio se pod opsadom i neprekidno je zasipan bombama. U drugim delovima Bosne i Hercegovine, naročito pored reke Drine, čitavi gradovi su pljačkani, a stanovnici su masakrirani tokom operacije koju su sami Srbi nazvali etničkim čišćenjem. Mada bi preciznije bilo govoriti o verskom čišćenju. Milošević je bio bivši komunistički birokrata koji je mutirao u ksenofobičnog nacionalistu, a njegov antimuslimanski krstaški pohod, koji je bio maska za pripajanje Bosne »velikoj Srbiji«, uglavnom su sprovele paravojne jedinice nad kojima je imao apsolutnu kontrolu, ali tako da je to kasnije mogao da »porekne«. Te paravojne bande činili su verski fanatici, koji su često dobijali blagoslov od pravoslavnih sveštenika i vladika, a ponekad su im kao pojačanje pristizala i pravoslavna braća, »dobrovoljci« iz Grčke i Rusije. Oni su se posebno potrudili da unište sva svedočanstva o turskoj civilizaciji; jedan takav zločin dogodio se, recimo, u Banja Luci: tokom dogovorenog prekida vatre i bez ikakve veze sa bilo kakvom bitkom, eksplozivom je uništeno nekoliko istorijski vrednih minareta.

Isti takvi su bili, mada se to često zaboravlja, i njihovi katolički protivnici. U Hrvatskoj su vaskrsnute ustaške formacije koje su, kao i za vreme Drugog svetskog rata, brutalno pokušavale da

zauzmu Hercegovinu. Prelepi grad Mostar takođe je bio opkoljen i granatiran, a svetski poznat Stari most, izgrađen još u vreme Turaka i deo svetske baštine UNESCO, bombardovan je sve dok se nije srušio u reku. Katoličke i pravoslavne ekstremističke snage su, zapravo, sklopile tajni sporazum o krvavom komadanju i »čišćenju« Bosne i Hercegovine. Oni su bili, i još uvek jesu pošteđeni javne osude za to što su učinili, jer su svetski mediji skloni da pojednostavljaju i da govore o »Hrvatima« i »Srbima«, dok religiju pominju samo kada govore o »Muslimanima«. Ali ta trijada pojmova »Hrvat«, »Srbin« i »Musliman« nije uporediva i zbunjujuća je jer stavlja znak jednakosti između dve nacionalnosti i jedne vere. (Istu grešku prave i oni koji izveštavajući o Iraku govore o trouglu »suniti-šiti-Kurdi«.) Tokom opsade Sarajeva, u tom gradu je bilo najmanje deset hiljada Srba i jedan od glavnih komandanata odbrane grada, oficir i džentlmen, general pod imenom Jovan Divjak (kome sam stegao ruku, i na to sam ponosan, dok su oko nas padale granate) – takođe je bio Srbin. Jevrejsko stanovništvo u gradu, čiji su preci tamo živeli još od 1492. godine, uglavnom se priklonilo stavu vlade i zalagalo za očuvanje Bosne. Bilo bi daleko preciznije da su štampa i televizija izveštavale kako su »danas pravoslavne snage nastavile sa bombardovanjem Sarajeva«, ili kako je »juče katolička milicija uspela da sruši Stari most«. Ali terminologija vezana za veroispovest bila je rezervisana samo za »Muslimane«, iako su se oni koji su ih ubijali jako trudili da se precizno legitimišu, nosili su velike pravoslavne krstove na redenicima, odnosno lepili sliku Device Marije po kundacima. Tako je, opet, *religija zatrovala sve*, uključujući i našu sposobnost rasuđivanja.

A što se tiče Vitlejema, pretpostavljam da bih mogao da se složim sa gospodinom Prejgerom da ću se jednog dana i ja, stojeći ispred crkve Hristovog rođenja, čak i u sumrak osećati gotovo sigurno. Upravo je u Vitlejemu, nedaleko od Jerusalima, prema verovanju mnogih, jedna devica bezgrešno začela i bogu podarila sina.

»A rođenje Isusa Hrista bilo je ovako: kad je Marija, mati njegova, bila isprošena za Josifa, a još dok se nijesu bili sastali, nađe se da je

ona trudna od Duha svetoga.« Da, i grčki polubog Persej rođen je nakon što je bog Jupiter posetio devicu Danaju zasuvši je zlatnom kišom koja ju je oplodila. I Buda je rođen kroz otvor na bedrima svoje majke. Koatlíkue, koja je nosila suknu napravljenu od zmija, uhvatila je grudvicu perja s neba i sakrila je u svoja nedra. Tako je začet astečki bog Uicilopočtli. Devica Nana ubrala je nar sa drveta koje je zalivano krvlju zaklanog Agdestrisa, stavila ga u svoja nedra i rodila boga Atisa. Čerka mongolskog kralja, devica, probudila se jedne noći okupana blještavim svetlom i rodila Džingis Kana. Krišnu je rodila devica Devaka, a Horusa devica Izida. Merkur je sin device Maje, a Romul device Ree Silvije. Iz nekog razloga mnogim religijama je stalo da veruju kako je rodni kanal poput jednosmerne ulice. Čak i Kuran se sa uvažavanjem odnosi prema Devici Mariji. Ipak, to nije smetalo papinoj vojsci koja se u vreme Krstaških ratova upustila u preotimanje Vitlejema i Jerusalima iz muslimanskih ruku, da usput uništi više jevrejskih zajednica i opljačka Carigrad, centar hrišćanske jeresi. Počinili su tako strašan masakr da je krv tekla uskim ulicama Jerusalima na kojima je, prema kazivanju nekih od radosti raspomamljenih i histeričnih hroničara, prolivena krv dosegala do konjskih ulara.

Neke od tih oluja mržnje, fanatizma i krvožednosti ipak su se istutnjale, mada u tom području uvek prete nove. Ipak, čovek se može osećati relativno opuštenim na Trgu jasli i u njegovoj blizini; ovaj trg je, kako mu i samo ime kaže, centralna zamka za turiste, i mesto je neprekidne parade kiča koje bi se postideo i sam Lurd. Kada sam prvi put posetio taj jadni gradić, on je nominalno bio pod kontrolom jedne pretežno hrišćanske palestinske opštine povezane sa političkom dinastijom koja se poistovećivala sa porodicom Freij. Svaki naredni put kada sam dolazio tu je vladao najstroži policijski čas koji su nametnule izraelske vojne vlasti – čije je prisustvo na Zapadnoj obali bez sumnje povezano s verovanjem u neka drevna biblijska proročanstva, ali ovaj put sa drugačijim obećanjem koje je neki drugi bog dao nekom drugom narodu. A onda dolazi još jedan zaokret, na scenu stupa još jedna religija. Snage Hamasa, koje su tvrdile da je čitava Palestina islamski *vakuf* ili sveto područje za islam, počele su da istiskuju hrišćane sa područja Vitlejema. Vođa

Hamasa, Mahmud el Zahar, objavio je da se od svih stanovnika islamske države Palestine očekuje da se pokore muslimanskom zakonu. U Vitlejemu se sada predlože da nemuslimani plaćaju *džizju*, istorijski namet koji su morali da plaćaju sve *zimije*, to jest nevernici u doba Turskog carstva. Ženama koje su zaposlene u lokalnim vlastima zabranjeno je da se rukuju sa muškarcima koje sreću na poslu. U Gazi je mlada žena po imenu Jusra el Azami ubijena aprila 2005. godine jer je prekršila zakon sedeći sama sa svojim verenikom u kolima, to jest bez prisustva pratilje. Mladić se provukao samo s dobrim batinama. Vođe Hamasovog odreda za »poroke i vrlinu«, pravdali su ove slučajeve ubistva i mučenja rekavši da se u pomenutom slučaju »sumnjalo da je bilo nemoralnog ponašanja«. U nekada sekularnoj Palestini danas su za šunjanje i njuškanje oko parkiranih automobila regrutovane bande seksualno ugroženih mladića, kojima je dopušteno da se izivljavaju do mile volje.

Pričali su mi o govoru koji je u Njujorku održao pokojni Aba Eban, jedan od uglađenijih i obzirnijih izraelskih diplomata i državnika. Rekao je kako u vezi izraelsko-palestinskog sukoba najpre upada u oči lakoća s kojom bi se on mogao razrešiti. Posle tog razoružavajućeg početka, nastavio je, s autoritetom bivšeg ministra spoljnih poslova i predstavnika u UN, tvrdnjom da je osnovni problem veoma jednostavan. Dva naroda, gotovo brojčano jednaka, polažu pravo na istu teritoriju. Rešenje je, očigledno, stvoriti dve države, jednu pored druge. Zašto se niko pre njega nije dosetio tako očiglednog rešenja? I tako bi se i dogodilo, još pre mnogo decenija, da se nisu umešali mesijanski rabini, mule i sveštenici. Histerični kler na obe strane, ubeđen da ima tapiju na autoritet koji dolazi direktno od boga, potpomognut hrišćanima koji razmišljaju o Armagedonu i nadaju se da će prizvati apokalipsu (pre koje će svi Jevreji ili pomreti ili se pokrstiti), učinili su situaciju nepodnošljivom i čitavo čovečanstvo pretvorili u taoce jednog sukoba koji sada ima i obrise pretnje nuklearnim ratom. *Religija truje sve što dotakne*. Osim što je smetnja razvoju civilizacije, postala je i pretnja samom čovekovom opstanku.

I konačno da dođemo do Bagdada. To je jedan od najvećih istorijskih središta učenosti i kulture. Upravo su u Bagdadu neka od izgubljenih dela Aristotela i drugih Grka sačuvana, prevedena i preko Andaluzije vraćena na neznalački »hrišćanski« Zapad. (Kažemo »izgubljenih« zato što su hrišćanske vlasti neka dela spalile, druga zabranile, dok su neke filozofske škole zatvorile tvrdeći da nije bilo korisnih razmišljanja o moralu pre nego što je Hristos propovedao.) Čuvane su bile bagdadske biblioteke, pesnici i arhitekti. Mnoga velika dostignuća nastala su za vladavine muslimanskih kalifa koji su povremeno dozvoljavali, ali često umeli i da zabranjuju ispoljavanje mnogih talenata i veština. Bagdad nosi tragove i drevnog haldejskog i nestorijanskog hrišćanstva i bio je jedan od mnogih centara jevrejske dijaspe. Sve do kraja četrdesetih godina prošlog veka to je bio dom za isto onoliko Jevreja koliko ih je živelo u Jerusalimu.

Ne nameravam ovde da izlažem svoje mišljenje o uklanjanju Sadama Huseina aprila 2003. godine. Samo ću jednostavno reći da su u zabludi oni koji su njegov režim smatrali »sekularnim«. Tačno je, u stvari, da je partiju Baat osnovao hrišćanin pod imenom Mišel Aflak, zlokobna ličnost i simpatizer fašista, ali je tačno i to da je članom te partije mogao postati pripadnik bilo koje vere (iako imam mnogo razloga da verujem kako je među njima bilo veoma malo Jevreja). Međutim, posle njegove neslavne invazije na Iran 1979. godine, posle čega su usledile žestoke optužbe iranskih crkvenih vlasti da je »nevernik«, Sadam Husein je svoju vladavinu (oslonjenu na plemenske zakone sunitske manjine) na svim nivoima »prebukao« u vladavinu pobožnosti i džihada. (Sirijska Baas partija, koju su podržavali manji delovi zajednice povezani sa alevitskom manjinom, isto tako je dugo bila u licemernoj vezi sa iranskim mulama.) Reči *Allâhu akbar* – »Bog je veliki« – Husein je stavio na iračku zastavu. Sponzoriso je veliku međunarodnu konferenciju posvećenu svetim ratnicima i mulama i uspostavio srdačne i tople odnose sa njihovim drugim glavnim sponzorom u regionu – sa genocidnom vladom u Sudanu. Izgradio je najveću džamiju u tom delu sveta, dao joj ime »Majka svih bitaka« i poklonio joj Kuran ispisan krvlju za koju je tvrdio da je njegova.

Kada je započeo genocidni pohod na (uglavnom sunitsko) stanovništvo Kurdistana, pohod koji je uključivao temeljnu upotrebu surovog hemijskog oružja i ubijanje i preseljavanje stotina hiljada ljudi, on je to nazvao »Operacijom *Al-Anfal*« (»Operacija plen«), pozajmljujući tim izrazom opravdanje iz Kurana – iz osme sure – za pljačkanje i uništavanje nevernika. Kada su Koalicione snage prešle iračku granicu, videli smo kako se Sadamova vojska rastopila kao kockica šećera u vrućem čaju. Međutim, naišli su na žestoki otpor paravojnih formacija, ojačanih stranim džihadistima, nazvanim Sadamova policija. Jedan od zadataka ove grupe bio je da pogubi svakog ko javno podržava intervenciju zapada; uskoro su počela da se snimaju, kako bi svi mogli da ih vide, užasna javna vešanja i sakaćenja.

Svako se, u najmanju ruku, mora složiti da je irački narod mnogo propatio za prethodnih trideset pet godina rata i diktature, da Sadamov režim nije mogao beskonačno da ostane otpadnik u sistemu međunarodnog prava i da je stoga – bez obzira što postoje prigovori načinu na koji je došlo do »promene režima« – čitavo to društvo zaslužilo makar neki trenutak predaha, trenutak kada bi moglo da razmisli o obnovi i pomirenju. A nije bilo ni jednog jedinog trenutka mira.

Svako zna šta se potom dogodilo. Pristalice Al Kaide, pod vođstvom Abu Musaba el Zarkavija, osuđivanog jordanskog kriminalca, pokrenule su orgije ubistava i sabotaža. Žrtve nisu bile samo žene bez feredža, sekularni novinari i učitelji. Postavljali su bombe u hrišćanske crkve (u Iraku ima oko 2 odsto hrišćana), ubijali su i sakatili one koji proizvode i prodaju alkohol. Snimili su masovna streljanja i klanja celih kontingenata nepalskih gostujućih radnika za koje su smatrali da su hinduisti i da stoga prema njima ne treba imati nikakvog obzira. Ta su im zverstva postala gotovo svakodnevna rutina. Najstrašniji deo svog terorističkog delovanja usmerili su na svoje muslimanske sugrađane. U vazduh su letele šiitske džamije i pucalo se na pogrebne procesije već dugo ugnjetavane šiitske većine. Hodočasnici koji su iz udaljenih krajeva dolazili do ponovo otvorenih hramova Karbala i Nadžaf,

činili su to rizikujući svoje živote. U pismu svom vođi Osami bin Ladenu, Zarkavi je naveo dva glavna razloga svoje zle politike. Kao prvo, piše on, šiiti su jeretici koji ne idu pravim salafitskim putem čistote. Zbog toga su pogodan plen za one koji su istinski sveti. Kao drugo, ukoliko bi se u iračkom društvu izazvao verski rat, onda bi se lakše osujetili planovi »krstaškog« Zapada. Očigledno se nadao da će izazvati reakciju samih šiita da im odgovore istom merom, što bi onda Arape sunita odvelo direktno u ruke njihovih bin ladenovskih »zaštitnika«. I pokazalo se – uprkos nekolikim plemenitim pozivima na suzdržanost koje je izrekao veliki šiitski ajatolah Sistani – da nije naročito teško izazvati takvu reakciju. Nije trebalo mnogo pa da šiitski eskadroni smrti, često obučeni u policijske uniforme, počnu da ubijaju i muče nasumice izabrane Arape sunitske vere. Skriveni uticaj susedne »Islamske Republike« Irana bio je veoma lako uočljiv. U nekim šiitskim područjima postalo je opasno biti žena bez vela ili sekularna osoba. Irak se diči dugom istorijom mešovitih brakova i saradnje različitih zajednica, ali samo nekoliko godina ove dijalektike mržnje bilo je dovoljno da nastane atmosfera bede i jada, nepoverenja, neprijateljstva, politike zasnovane na sektašenju. I opet je *religija sve zatrovala*.

U svim ovim slučajevima o kojima sam govorio bilo je vernika koji su protestovali u ime vere i koji su se suprotstavljali nadolazećoj plimi fanatizma i kulta smrti. Pamtim nekoliko sveštenika, biskupa, rabina i imama koji su ljudskost stavljali ispred svoje sekte ili vere. Istorija nam nudi dosta takvih primera i o njima će biti reči kasnije. Ali, oni služe na čast ljudskosti, a ne religiji. Kad već to pominjemo, onda hajde da kažem kako su sve ove krize navele i mene, i mnoge druge ateiste, na protest u ime katolika koji su diskriminirani u Irskoj, bosanskih Muslimana koji se na hrišćanskom Balkanu suočavaju sa istrebljenjem, šiitskih Avganistanaca i Iračana na koje su se namerali sunitski džihadisti i vice versa, u još nebrojeno mnogo takvih slučajeva. Takav stav jeste elementarna dužnost svakog čoveka koji drži do svoje ljudskosti. Međutim, opšte oklevanje klerikalnih vlasti da izreknu nedvosmisleno optužbu takvog fanatizma jednako je odvratno u svakom pojedinačnom slučaju – bilo da se radi o

ponašanju Vatikana u slučaju Hrvatske, ili saudijskih i iranskih vlasti u slučaju njihovih veroispovesti. Upravo kao što je odvarna i spremnost svakog od tih »stada« da se na najmanji znak provokacije vrati atavističkim oblicima ponašanja.

Ne, gospodine Prejger, ustanovio sam da nije mudro upitati za bilo kakvu pomoć ljude koji upravo dolaze sa molitve. I, kao što sam vam rekao, ovo ispričano tiče se samo slova »b«. U svim pomenutim slučajevima, svako kome je stalo do bezbednosti ili dostojanstva tamošnjeg stanovništva, morao bi gajiti iskrenu nadu da će demokratski ili republikanski sekularizam uskoro postati masovna pojava.

Nisam morao da putujem na sva ova egzotična mesta da bih video kako taj otrov uzima svoj danak. Mnogo pre kritičnog dana, 11. septembra 2001. godine, osetio sam da religija ponovo postaje sve ozbiljniji izazov za civilno društvo. Kada ne radim kao povremeni i amaterski dopisnik iz inostranstva, živim prilično mirnim i sređenim životom: pišem knjige i eseje, učim studente da vole englesku književnost, posećujem prijatne konferencije posvećene književnosti, uključujem se u prolazne diskusije koje se vode među akademskim svetom i u izdavaštvu. Ali čak je i takav, prilično zaštićen život, postao predmet strašnih napada, uvreda i iskušenja. Moj prijatelj Salman Ruždi je 14. februara 1989. godine dobio istovremeno smrtnu presudu i doživotnu robiju za zločin pisanja jednog književnog dela. Da budem precizniji, teokratski poglavar jedne strane zemlje – ajatolah Homeini iz Irana – javno je ponudio novac, u sopstveno ime, za ubistvo romanopisca koji je državljanin druge zemlje. Onima koji bi se osetili hrabrim da izvedu tu naručenu zaveru – a njena meta su svi koji su »uključeni u objavljivanje« romana Satanski stihovi – ponuđena je ne samo gotovina, već i besplatna propusnica za raj. Teško je zamisliti teži javni šamar shvatanju izraza »sloboda reči«. Ajatolah nije pročitao, i verovatno ne bi ni umeo da pročita taj roman, ali je svima drugima zabranio da ga čitaju. Uporno je podsticao muslimane da organizuju veoma ružne demonstracije, i u Velikoj Britaniji i širom sveta, na njima je ova knjiga spaljivana, a urlici iz mase pozivali su da i sam pisac završi na takvoj lomači.

Naravno da je ova epizoda – delom strašna, a delom groteskna – imala svoje poreklo u materijalnom, odnosno »stvarnom« svetu. Ajatolah je, nakon što je proćerdao živote stotine hiljada mladih Iranaca u pokušaju da produži rat koji je započeo Sadam Husein, i pretvori ga u pobedu svoje reakcionarne ideologije, na kraju bio primoran da prizna realnost i prihvati rezoluciju UN o primirju, istu onu za koju je ranije rekao da će pre popiti otrov nego je potpisati. Drugim rečima, hitno mu je trebao izlaz iz neugodne situacije, to jest »nova tema«. Grupa reakcionarnih muslimana u Južnoj Africi, koja je sedela u marionetskoj vladi tog režima aparthejda, objavila je da će gospodin Ruždi biti ubijen ako se pojavi na sajmu knjiga u njihovoj zemlji. Fundamentalistička grupa u Pakistanu je prolila krv na ulici. Homeini je naprosto morao da dokaže da ga niko ne može nadmašiti.

Slučaj je hteo da su neke tvrdnje proroka Muhameda nespojive sa islamskim učenjem. Kuranski učitelji pokušali su da premoste ovu kvadraturu kruga sugerišući da je u slučaju ovih tvrdnji prorok slučajno slušao diktat satane, a ne boga. Ta obmana – zapravo dosetka koje se ne bi postidele ni najmračnije škole srednjovekovne hrišćanske apologetike – ponudila je književniku odličnu priliku da istraži odnos između svetog spisa i književnosti. Ali duh koji sve shvata doslovno ne ume da shvati ironiju i u njoj uvek vidi izvor opasnosti. Ruždi je, štaviše, vaspitavan kao musliman i poznaje Kuran, iz čega zapravo sledi da je on otpadnik. A »otpadništvo« se, kaže Kuran, kažnjava smrću. Ne postoji pravo na promenu vere i sve verske države su oduvek insistirale na surovom kažnjavanju onih koji to pokušaju.

Verski odredi smrti su uz podršku iranskih ambasada nekoliko puta ozbiljno pokušali da ubiju Ruždija. Njegovi prevodioci na italijanski i japanski mučki su napadnuti, očito u apsurdnom uverenju da bi mogli znati gde se Ruždi nalazi; jedan od njih je divljački osakaćen dok je ležao na samrti. Ruždijev norveški izdavač dobio je nekoliko metaka s leđa i ostavljen je u snegu jer su napadači mislili da je mrtav, ipak je nekim čudom preživeo. Čovek bi pomislio da će takav arogantan, od države sponzorisan

pokušaj ubistva čija je meta usamljeni i miroljubivi pojedinac posvećen jeziku, izazvati opšte zgražavanje i osudu. Ali to se nije dogodilo. U veoma brižljivo formulisanim izjavama, Vatikan, kenterberijski nadbiskup i vrhovni sefardski rabin Izraela, svi do jednog su pokazali razumevanje – za ajatolaha. Isto su učinili i nadbiskup Njujorka i mnoge druge nižepozicionirane ličnosti iz verskih krugova. Iako su uglavnom uspevali da u nekoliko reči osude pribegavanje nasilju, svi su rekli da glavni problem izazvan objavljivanjem *Satanskih stihova* nije naručeno ubistvo, već blasfemija. Neke javne ličnosti koje nisu pripadnici crkvenih hijerarhija, recimo marksistički orijentisan pisac Džon Berger, torijevski istoričar Hju Trevor-Roper i doajen špijunskih romana Džon Le Kare, takođe su rekli da je za svoje nevolje kriv sâm Ruždi i da je sâm sebi navukao bedu na vrat time što je »uvredio« veliku monoteističku religiju. Svi ti ljudi nisu videli ništa čudno u tome što britanska policija mora da brani čoveka – koji je nekada bio musliman, koji je rodom Indijac a sada je britanski građanin – od organizovane kampanje da mu se u ime boga oduzme život.

U svom inače zaštićenom životu, osetio sam nešto od te nadrealne situacije kada je tokom vikenda na Dan zahvalnosti 1993. godine gospodin Ruždi došao u Njujork da bi se sastao sa predsednikom Klintonom i prespavao noć ili dve u mom stanu. Da bi to bilo moguće, bilo je neophodno izvesti sveobuhvatnu i opasnu tajnu operaciju, a po završetku Ruždijeve posete pozvan sam na razgovor u američko Ministarstvo spoljnih poslova. Tamo me je jedan visoki zvaničnik obavestio da je presretnuto verodostojno telefonsko »ćaskanje« u kojem se pominje osveta meni i mojoj porodici. Savetovano mi je da promenim adresu i broj telefona, što mi nije delovalo kao delotvoran način da se izbegne odmazda. Međutim, jedna mi je stvar postala kristalno jasna. Nije u mojoj naravi da kažem, ali sam pomislio – dobro, neka vas vodi vaš šiitski san o skrivenom imamu, a ja ću se baviti svojim proučavanjem Tomasa Pejna i Džordža Orvela, ovaj svet je dovoljno veliki za sve nas. Međutim, pravi vernik se ne može smiriti sve dok čitav svet ne padne na kolena. Nije li svakome očigledno, kažu pobožni, da je verski autoritet iznad svega i da se oni koji odbijaju da to priznaju, odriču prava na sopstveno postojanje?

Trebalo je da prođe još nekoliko godina da bi *ubice* šiita pažnju čitavog sveta skrenule upravo na taj problem. Talibanski režim u Avganistanu, koji je pobio šiitske Hazare, bio je toliko strašan da je čak i Iran 1999. godine razmišljao o invaziji. Talibanska sklonost ka svetogrdi bila je tolika da su zbog nje metodično granatirali i uništili jedno od najvećih kulturnih spomenika na svetu – dve statue Bude u Bamijanu, koje su predstavljale veličanstven spoj grčkih i drugih stilova u avganistanskoj prošlosti. Ali, budući preislamska po svom karakteru, statue su neprekidno vređale talibane i njihove goste iz Al Kaide. Pretvaranje Bamijana u gomilu peska i kamenja najavilo je uništavanje jedne druge blizanačke strukture, kao i gotovo tri hiljade ljudskih života, u centru Menhetna, u jesen 2001. godine.

Svako ima svoju priču o 11. septembru. Ja ću svoju preskočiti, samo ću reći da je jedna osoba koju sam površno poznao uspela, pre nego što je avion u kojem je bila naleteo na zid Pentagona, da pozove svog muža i opiše svoje ubice i njihovu taktiku (i da od njega sazna kako nije u pitanju obična otmica aviona i da će poginuti). Sa krova moje zgrade u Vašingtonu video se dim s druge strane reke i od tada nisam nijednom prošao pored Kapitola ili Bele kuće a da nisam pomislio šta bi se dogodilo da nije bilo hrabrosti i domišljatosti putnika u četvrtom avionu, koji su uspeali da ga prizeme na jedno polje u Pensilvaniji, samo dvadeset minuta pre nego što je trebalo da pogodi zacrtani cilj.

Mogao sam, dakle, proširiti svoju priču Denisu Prejgeru i reći mu – evo vam vašeg odgovora. Ovih devetnaest samoubilačkih otmičara aviona koji su krenuli na Njujork, Vašington i Pensilvaniju bili su, bez ikakve sumnje, daleko veći vernici od ostalih ljudi u tim avionima. Možda ćemo sada manje slušati o tome kako »ljudi vere« poseduju moralne kvalitete na kojima im mi ostali možemo samo pozavideti. I šta se zapravo može naučiti iz slavljenja i ekstatičke propagande kojom je u islamskom svetu pozdravljen taj veliki podvig vere? U to vreme je državni tužilac SAD bio čovek po imenu Džon Eškroft, koji je izjavio da Amerika »nema kralja, izuzev Isusa« (što je izjava koja ima tačno dve reči viška).

Tadašnji predsednik SAD hteo je da brigu o siromašnima prepusti institucijama koje »počivaju na veri«. Nije li to bio pravi trenutak da svetlost razuma, zalaganje za društvo koje crkvu deli od države i koje ceni slobodu reči i istraživanja dobije koji poen u večnoj borbi s nazadnjaštvom?

To je za mene bilo i ostalo duboko razočaranje. Samo nekoliko sati posle napada, »velečasni« Pet Robertson i Džeri Folvel objavili su da su njihova sabrača žrtvovana zato što je bog kaznio sekularno društvo koje toleriše homoseksualnost i abortus. Na zadušnoj misi za žrtve koja se održavala u divnoj Nacionalnoj katedrali u Vašingtonu, pravo da se obrati pastvi dobio je Bili Grejem, čovek koji predstavlja pravu nacionalnu sramotu s obzirom na oportunistički i antisemitizam koji je dosad pokazao. On je u svojoj apsurdnoj propovedi rekao da su svi koji su poginuli sada u raju i da ne bi želeli da se vrate među nas čak i kada bi to mogli. Kažem apsurdnoj, zato što, koliko god bili dobronamerni, teško možemo poverovati da među ljudima koje je Al Kaida ubila tog dana nije bio i grešnik. Isto tako, nema nikakvog razloga verovati da Bili Grejem zna nešto o kretanju njihovih duša, a kamoli o njihovim posthumnim željama. Osim toga, bilo je nečeg zloslutnog i jezovig u tome da čujete kako se neko u tom trenutku poziva na svoje podrobno poznavanje raja, kako, u krajnjoj liniji, govori upravo onako kako je govorio i sam Bin Laden kada se obraćao svetu u ime ubica.

U periodu od kada su svrgnuti talibani pa do obaranja režima Sadama Huseina, stvari su nastavile da idu od goreg ka grđem. Jedan viši vojni oficir, general Vilijem Bojkin, objavio je kako je božjom voljom doživeo viziju dok je učestvovao u američkoj blamaži u Somaliji. Navodno su neke fotografije Mogadiša, snimljene iz vazduha, otkrile lice satane; to je, međutim, samo učvrstilo generalovu veru da je njegov bog moćniji od zlog božanstva suparničke strane. Zatim, otkriveno je da je u vojnoj Vazduhoplovnoj akademiji u Kolorado Springsu grupa »ponovo rođenih« vojnika, koji su insistirali da su vojsku dostojni da služe samo oni koji Isusa prihvataju kao svog ličnog spasioca, surovo

maltretirala jevrejske kadete i agnostike, i prošla nekažnjeno. Zamenik komandanta te Akademije slao je mejlove na sve strane pokušavajući da dobije podršku za uvođenje nacionalnog (hrišćanskog) praznika posvećenog molitvi. Kapelan MeLinda Morton, koji se požalio na tu hysteriju i zastrašivanje, po kratkom postupku je premešten u udaljenu bazu u Japan. U međuvremenu je i praznoglavi pristup multikulturalnosti dao svoj doprinos, između ostalog obezbeđivši i masovnu distribuciju jeftinih izdanja Kurana, štampanih u Saudijskoj Arabiji, namenjenih za upotrebu u američkim zatvorima. Ti vehabistički tekstovi radikalniji su od originala u pogledu podsticanja na sveti rat protiv svih hrišćana, Jevreja i sekularnih ljudi. Kada sve to gledate, imate utisak kao da prisustvujete samoubistvu kulture – »potpomognutom samoubistvu« za koje su i vernici i nevernici spremno pohitali da odrade lavovski deo.

Odmah treba naglasiti da sve ovakve stvari, osim što su nemoralne i neprofesionalne, istovremeno imaju izrazito protivustavan i antiamerički karakter. Džejms Medison, autor Prvog amandmana na Ustav, u kojem se zabranjuje donošenje svakog zakona kojim bi se bilo koja religija ozvaničila kao državna, autor je i Člana VI Ustava u kojem se nedvosmisleno kaže da se »prilikom provere kvalifikacija radi dobijanja zaposlenja ili javne službe ne sme zahtevati provera verske pripadnosti.« Na osnovu njegovih kasnije objavljenih *Izdvojenih beleški* jasno se vidi da se suprostavljao tome da Vlada uopšte postavlja sveštenike, kako pri vojnim snagama, tako i sveštenike koji bi svako zasedanje Skupštine otvorili molitvom. »Prisustvo sveštenika u Kongresu je evidentno kršenje kako jednakih prava svih građana tako i ustavnih principa.« Razmišljajući o prisustvu klera u vojsci, Medison je napisao: »Cilj ove ustanove jeste tešenje; što je motiv hvale vredan. No, nije li sigurnije prikloniti se dobrom principu, i pouzdati se u njegove učinke, nego se uzdati u špekulacije koje idu u prilog lošem principu, koliko god on na prvi pogled delovao privlačno? Pogledajte vojske i mornarice širom sveta i kažite na šta bi, po vašem mišljenju, trebalo obratiti pažnju prilikom postavljanju sveštenstva: na duhovne interese verske pastve ili pak na privremene

interese njihovog pastira?« Osoba koja danas citira Medisona biće verovatno proglašena ili subverzivnom ili ludom. Ali ipak, bez njega, i bez Tomasa Džefersona, koautora Virdžinijskog statuta o verskim slobodama, Sjedinjene Države bi svojevremeno nastavile starim putem – u nekim državama bi Jevrejima bilo zabranjeno da dobiju zaposlenje, u drugim bi se ta zabrana ticala katolika, a u Merilendu protestanata (u toj državi su »profane reči u vezi Svete Trojice« bile kažnjavane mučenjem, žigosanjem vrelim gvožđem, a ako se tri puta ponove »smrću bez blagodeti sveštenikovog prisustva«). Džordžija bi verovatno i dalje tvrdila da je njena zvanična državna vera »protestantizam« – bez obzira u koji bi se od mnogobrojnih luteranskih hibrida ta vera izobrazila.

Kako je zaoštrenija postajala debata o intervenciji u Iraku, tako su sa crkvenih propovedaonica počele da se slivaju sve veće bujice gluposti. Mnoge crkave su bile protiv pokušaja svrgavanja Sadama Huseina, a sam papa se osramotio do srži kada je uputio lični poziv traženom kriminalcu Tariku Azizu, čoveku odgovornom za masovna ubistva dece. Aziz je u Vatikanu dočekan ne samo kao viši katolički pripadnik vladajuće fašističke partije (ne bi bilo prvi put da se pokazuje takva tolerantnost prema zločincima), već je odveden u Asizi da se lično pomoli na oltaru svetog Franje Asiškog, sveca koji je, prema predanju, navodno propovedao pticama. Sve ovo ide suviše glatko, mora da je Aziz pomislio u sebi. Na drugom kraju veroispovednog spektra, neki, ali ne i svi američki evanđeoski protestanti radosno su grmeli o tome kako će muslimanski svet biti poražen u ime Isusa. (Kažem »neki, ali ne svi« zato što već neko vreme jedna fundamentalistička frakcija organizuje obilaženje pogreba američkih vojnika koji su stradali u Iraku, tvrdeći da je njihova smrt kazna božja za homoseksualnost u Americi. Na jednom njihovom posebno omiljenom transparentu, kojim su mahali pred ožalošćenima, pisalo je »Hvala Bogu za IED«, to jest za nagazne mine koje kraj puta postavljaju podjednako homofobni muslimanski fašisti. Nije ovde na meni da odlučujem čija je teologija u ovoj stvari ispravna: ja samo kažem kako obe strane imaju otprilike podjednake šanse da budu u pravu.) Čarls Stenli, čije nedeljne propovedi u Prvoj baptističkoj crkvi u Atlanti prate

milioni ljudi, rekao je nešto što je mogao da kaže i bilo koji imam koji se drži demagogije: »Na svaki mogući način treba da pružimo našoj vojsci podršku u njenim ratnim pohodima. Bog ratuje protiv onih koji mu se suprotstavljaju, koji se bore protiv njega i njegovih sledbenika.« Informativna služba njegove organizacije *Baptist Press* objavila je članak jednog misionara koji je oduševljen time što su »američka spoljna politika i američka vojna sila svorile uslove za širenje jevanđelja u zemlji Avrama, Isaka i Jakova«. Poznat po tome što ne može da podnese da ga iko ikad nadmaši, Tim Lahej je otišao još korak dalje. Najpoznatiji kao koautor serije bestseler-romana *Ostavljani*, kojom prosečnog Amerikanca priprema za egzaltaciju a potom i Armagedon, govorio je o Iraku kao »žiži događaja koji prethode Sudnjem danu«. Drugi biblijski zanesenjaci pokušavali su da uporede Sadama Huseina sa zlim kraljem Nabukodonosorom u drevnom Vavilonu, što je poređenje koje bi se svakako dopalo i samom diktatoru s obzirom na njegovu želju da stare vavilonske zidove popravi ciglama na kojima je utisnuto njegovo ime. Tako smo umesto razumne rasprave o tome kako najbolje obuzdati i poraziti verski fanatizam, dobili to da su se dva eksplozivna oblika manije – džihadistički napad koji je ponovo prizvao krvlju umrljanu utvaru krstaša – uzajamno osnažila.

U tom pogledu religija je nalik rasizmu. Jedan njen oblik nadahnjuje i provocira drugi. Jednom prilikom su mi postavili drugo, za nijansu zahtevnije pitanje od Prejgerovog plitkog trika, kojim su želeli da razotkriju moje prikrivene predrasude. Nalazite se na nekoj njujorškoj stanici metroa, kasno noću, sve je pusto. Odjednom se pojavljuje grupa crnaca. Da li ostajete tu gde ste ili se polako krećete ka izlazu? Opet sam mogao da kažem da sam i to doživeo. Jednom sam dobrano posle ponoći u Njujorku čekao metro i iznebuha se pojavila grupa majstora iz službe za održavanje, koji su upravo odlazili s posla, noseći alatke i rukavice za rad. Svi do jednog bili su crnci. Odmah sam se osetio sigurnije i krenuo sam ka njima. Nisam imao pojma kakve su bili veroispovesti. Međutim, u svim ostalim slučajevima koje sam pomenuo, religija je višestruko umnožavala surevnjivost i mržnju između različitih zajednica, i svi pripadnici svake grupe su o onoj drugoj govorili upravo tonom

zadrutih bigota. Hrišćani i Jevreji jedu prljavo svinjsko meso i loču otrovni alkohol. Budisti i muslimani sa Šri Lanke su za cunami 2004. godine okrivili Božić, proslavljan neposredno pre toga, i to zato što se ceo taj praznik vrti oko vina. Katolici su prljavi i imaju previše dece. Muslimani se množe kao zečevi i zadnjice brišu pogrešnom rukom. Jevreji u svojim bradama uzgajaju vaši i žele krvlju hrišćanske dece da začine i pojačaju svoj maces za pashu. I tako unedogled.

Treće poglavlje

Kratka digresija o svinji, ili zašto nebesa mrze šunku

Bilo da se radi o danas već pomalo zastarelom katoličkom nalogu da se petkom jede riba, ili o hinduističkom obožavanju krave kao svete i nepovredive životinje (indijska Vlada je čak ponudila da uveze i zaštititi svu stoku koju je čekala klanica zbog stočnog encefalitisa poznatijeg kao »bolest ludih krava«, pošasti koja se tokom devedesetih proširila celom Evropom), ili pak o odbijanju pripadnika nekih kultova na Istoku da konzumiraju meso životinjskog porekla ili povređuju bilo koje drugo živo biće, čak pacova ili buvu – sve religije imaju sklonost da nameću nekakva uputstva ili zabrane u pogledu ishrane. Ali najstariji i najtvrdokorniji fetiš ipak je mržnja prema svinji, pa čak i strah od nje. On se najpre javio u staroj Judeji i tokom vekova bio je jedan od znakova za raspoznavanje Jevreja (drugi je bilo obrezivanje).

Iako se u Kuranu u suri 5.60 proklinju pre svih Jevreji, a potom i drugi nevernici, jer su se pretvorili u svinje i majmune (što je u poslednje vreme veoma prisutna i važna tema u salafističkim muslimanskim propovedima), pri čemu Kuran poručuje i da je meso svinje nečisto, čak »odvratno«, izgleda da u prihvatanju ovog unikatno jevrejskog tabua muslimani ne uočavaju nikakvu ironiju. Čitav islamski svet se napadno užasava svega svinjskog. Dobar primer za to jeste činjenica da je Orvelova *Životinjska farma* trajno zabranjena – tu, jednu od najšarmantnijih i najkorisnijih basni modernog doba, muslimanski školarci ne smeju da čitaju. Pažljivo sam proučio neke od zvaničnih zabrana pisane u arapskim ministarstvima obrazovanja koje su toliko glupe da su čak propustile da primete činjenicu da svinje u toj priči igraju zlu i diktatorsku ulogu.

Orvel zapravo jeste mrzeo svinje, što je bila posledica njegovog neuspeha kao farmera, a tu njegovu odbojnost dele i mnogi odrasli ljudi koji na selu moraju da rade sa ovim napornim životinjama. Kada ih nagurate u obore, one vole da se ponašaju zaista svinjski i da se bučno i gadno tuku. Nije im strano ni da pojedu svoje potomstvo, pa čak i svoj izmet, dok njihova sklonost ka razuzdanom ponašanju i nasumičnom biranju partnera može biti mučna za delikatnije oko. Međutim, uočeno je takođe da svinje, ako su u prilici da se same organizuju i ako imaju dovoljno prostora, postaju prilično čiste, da prave male zaklone, formiraju porodice i ulaze u socijalne kontakte sa drugim svinjama. Ta bića takođe pokazuju mnoge znake inteligencije, računa se da je kod njih ona važna proporcija između telesne težine i težine mozga gotovo jednaka kao kod delfina. Svinje se odlično prilagođavaju okolini, o čemu pre svedoče divlje i »podivljale« svinje, nego poslušni i razigrani prasići s kojima imamo neposrednija iskustva. Ali, njihovo dvodelno kopito, takozvani papak, postade za plašljive đavolji znak, na osnovu čega se usuđujem da kažem da je lako pogoditi šta je prvo nastalo – svinja ili đavo. Dosadno je i naprosto idiotski čuditi se kako je tvorcu svih stvari palo na pamet da stvori jedno takvo biće s mnogo uloga i sposobnosti, a da zatim svojoj boljoj kreaciji među sisarima naloži da ga izbegava ili u suprotnom rizikuje večnu nelagodu. Ali, mnogi inače inteligentni sisari prihvataju verovanje da nebesa mrze šunku.

Sad ću vas podsetiti na nešto što svi znamo – ova izuzetna životinja je naš prilično blizak rođak. Sa njom delimo veliki deo genetskog materijala, a u poslednje vreme se, srećom, ljudima često transplantuju upravo svinjska koža, srčani zalisci i bubrezi. Ukoliko bi – a najiskrenije verujem da se to neće dogoditi – neki novi doktor Moro na ružan način zloupotrebio nedavne naučne domete u oblasti kloniranja i zahvaljujući tome stvorio hibrid, onda bi »čovjek-svinja«, kako mnogi strahuju, mogao biti najverovatniji ishod. U međuvremenu možemo slobodno reći da je gotovo sve u vezi sa svinjom korisno, od njenog hranljivog i ukusnog mesa do njene obrađene kože i čekinja za pravljenje četki. Apton Sinkler u romanu *Džungla* vrlo detaljno i živopisno

opisuje jednu čikašku klanicu i prava je strahota čitati kako se svinje kače na kuke i strahovito skiče dok im presecaju vratove. Čak ni oguglali radnici nemaju nerve da to podnesu. Ima nešto u tom svinjskom vrisku...

Odvažimo li se na još jedan korak, primetićemo kako decu, ukoliko nisu izložena maltretiranju rabina i imama, svinje veoma privlače, naročito dok su još prasići, a da vatrogasci uglavnom ne vole svinjsko pečenje i njegovu hrskavu koricu. Na Novoj Gvineji, a i drugde, u govornom jeziku varvara pečeno ljudsko meso naziva se »dugačkom svinjom«; nisam imao relevantno degustativno iskustvo, ali izgleda da naše meso, kada se jede, ima ukus vrlo sličan svinjetini.

Ovo nam pomaže da razumemo u kojoj meri su besmislena »sekularna« objašnjenja prvobitne jevrejske zabrane. Tvrdi se da je ta zabrana u početku bila racionalna pošto se u predelima s toplom klimom svinjsko meso brzo kvare i predstavlja dobru podlogu za razmnožavanje larve trihinele. Ta primedba, koja možda važi za školjke koje takođe nisu košer, potpuno je apsurdna kada se primeni na stvarne uslove. Kao prvo, trihinelozna postoji u svim klimatima, i zapravo je češća u hladnijim nego u toplim. Kao drugo, arheolozi lako prepoznaju stara jevrejska naselja u zemlji Kanaan, jer u njihovom đubretu nema svinjskih kostiju, dok se one mogu naći usred naselja ostalih tamošnjih zajednica. Drugim rečima, nejevreji se nisu razboljevali i umirali jedući svinjetinu. (Osim toga, da *jesu* umirali iz tog razloga, ne bi se ukazala potreba da Mojsijev bog od onih koji ne jedu svinjetinu zahteva da ih pokolju.)

Dakle, rešenje ove zagonetke mora ležati u nečem drugom. Držim da je moje rešenje originalno, mada priznajem da do njega verovatno ne bih došao bez pomoći ser Džejmsa Frejzera i velikog Ibna Varaka. Kako tvrde mnogi drevni autoriteti, stari Semiti su prema svinjama osećali istovremeno veliko poštovanje i veliko gađenje. Svinjetina se jela isključivo u posebnim prilikama, njena konzumacija je bila privilegovani i ritualni čin. (Takvo suludo

mešanje svetog i profanog odlika je svih vera u svim vremenima.) Istovremena privlačnost i odbojnost ima antropomorfni koren – izgled i ukus svinje, samrtni krici svinje, očigledna inteligencija svinje, sve to isuviše neprijatno podseća na čoveka. Tako da nije isključeno da svinjofobija – i svinjofilija – potiču iz mračnog doba žrtvovanja ljudi, pa čak i kanibalizma, o čemu u »svetim« tekstovima ima dovoljno jasnih naznaka. Ništa što je opcionalno – od homoseksualnosti do seksualne prevare – neće postati i kažnjivo ukoliko akteri prohibicije (i egzekutori zastrašujuće kazne) nemaju potisnutu želju da i sami učestvuju u »kažnjivom« činu. Kao što je Šekspir rekao u *Kralju Liru*, policajac koji šiba kurvu gori od želje da je iskoristi upravo za onaj prekršaj zbog kojeg tako revnosno koristi svoju šibu.

I svinjofilija se može koristiti u ugnjetavačke i represivne svrhe. U srednjovekovnoj Španiji, u kojoj su Jevreji pretnjama i mučenjima bili prisiljavani da prihvate hrišćanstvo, verske vlasti su potpuno opravdano sumnjale da većina tih preobraćenja nije iskrena. Zapravo, inkvizicija je delom i nastala kao proizvod svetog straha od prikriivenih nevernika koji prisustvuju misama – na kojima oni, što je još odvratnije, ponavljaju simbolični obred jedenja ljudskog mesa i ispijanja ljudske krvi, i to ni manje ni više nego Hristove. U običaje proistekle iz te bojazni spada i nuđenje prasećeg pečenja i narezaka na tanjiru u mnogim zvaničnim i nezvaničnim prilikama. Oni koji su imali sreće da posete Španiju, ili bilo koji dobar španski restoran, sigurno pamte taj znak dobrodošlice: nude vam bukvalno desetine na različite načine obrađenih, i na različite načine sečenih komada svinjetine. Ali mutni počeci ovih običaja kriju se kako u neumornim naporima da se nanjuši jeres tako i u neprekidnom i ozbiljnom vrebanju svakog sumnjivog znaka lake odbojnosti ili nedostatka uživanja u svinjskim specijalitetima. U rukama žustrih hrišćanskih fanatika, čak se i zalogaj delikatesne *jambón Ibérico* može pretvoriti u oruđe za mučenje.

Danas nam ta prastara glupost ponovo pretili. Muslimanski ziloti u Evropi traže da se *Tri praseta*, mis Pigi, Praslin iz *Vinnie-the-Pooha* i drugi tradicionalni ljubimci i dečji likovi sklone iz vidnog

polja nevinih dečjih očiju. Smrknuti kreteni džihada verovatno nisu dovoljno čitali da bi čuli za »caricu od Blendingsa«, ili svinju Erla od Emsvorta i njegovo neiscrpno uživanje u čitanju *Uzgoja svinja* iz pera neuporedivog gospodina Vifla, ali eto nama nevolje čim se i toga dokopaju. Bezumni islamski vandalizam već pretili srednjovekovnoj slici divljeg vepa na jednom starom drvorezu u Srednjoj Engleskoj.

Ovaj očigledno trivijalni fetiš pokazuje nam na mikroplanu kako religija, vera i sujeverje iskrivljuju ceo naš doživljaj sveta. Svinja nam je toliko bliska i korisna da nam humanisti danas upućuju potpuno opravdane pozive da je ne uzgajamo fabrički, ne držimo zatvorenu, ne odvajamo od mladunčadi i teramo da živi u vlastitom izmetu. Uostalom, čak i ako ostavimo sve druge razloge po strani, ružičasto i mekano svinjsko meso dobijeno takvim načinom uzgoja zaista *jeste* pomalo odurno. Ali, odluku šta u ovoj stvari treba činiti možemo doneti samo vodećio se razumom i saosećanjem koje ćemo usmeriti ka svim nama bliskim i srodnim bićima, a ne na osnovu bajalica oko logorske vatre iz Gvozdenog doba, gde su se u ime boga slavile mnogo gore stvari. »Svinjska glava na kocu«, govori nervozni ali odvažni Ralf u lice idolu (najpre ubijenom, a zatim obožavanom), iz kojeg se čuje zujanje i curi gnoj, idolu koji su postavili okrutni, preplašeni dečaci u romanu *Gospodar muva*. »Svinjska glava na kocu«. Ni sam nije bio svestan koliko je ta rečenica bila tačna i koliko se on, izgovorivši je, pokazao mudriji od svojih roditelja, kao i od svojih delinkventnih vršnjaka.

Beleška o zdravlju, po koje religija može biti pogubna

U mračnim vremenima ljudi se najbolje štite verom, baš kao čovek kojemu je u mrkloj noći slepac najbolji vodič; on zna sve puteve i staze bolje od čoveka koji vidi. Mađutim, nakon što svane, besmisleno je da vam slepi starac pokazuje put.

- Hajnrh Hajne, *Gedanken und Einfalle (Misli i dosetke)*

U jesen 2001. godine boravio sam u Kolkati u društvu sjajnog fotografa po imenu Sebastiao Salgado, brazilskog genija koji je svojim fotoobjektivom živo dočarao život migranata, žrtava rata i radnika koji s mnogo muke izvlače primarne proizvode iz rudnika, kamenoloma i šuma. Tom prilikom bio je ambasador UNICEF-a na krstaškom pohodu, u pozitivnom smislu te reči, protiv pošasti koju izaziva bolest polio. Zahvaljujući radu nadahnutih i prosvetljenih naučnika poput Džonasa Salka, danas je uz zanemarljive troškove moguće decu zaštititi od ove opake bolesti – samo nekoliko centi ili penija koštaju dve kapi vakcine koju detetu treba kapnuti u usta. Zahvaljujući napretku medicine više ne moramo da se plašimo malih boginja, i samouvereno smo očekivali da će se za godinu dana isto dogoditi i sa poliom. Izgledalo je kao da čitavo čovečanstvo stoji ujedinjeno iza tog projekta. U nekoliko zemalja, među kojima je bio i El Salvador, zaraćene strane su prihvatile primirje samo da bi timovi lekara sa vakcinama mogli slobodno da se kreću tim područjem. Najsiromašnije i najzaostaliye zemlje skupile su dovoljno sredstava da bi dobre vesti stigle do svakog sela: strašna bolest neće više ubijati decu, činiti ih nemoćnim i jadnim. Kod kuće u Vašingtonu, gde su mnogi ljudi još traumirani napadom od 11. septembra uglavnom ostajali kod kuće, moja

najmlađa ćerka je na Noć veštica odvažno krenula od vrata do vrata pevajući »priložite za UNICEF«, i svakom šakom sitnine spasavala ili lečila po neko dete koje je nikada neće upoznati. Sve nas je prožimao taj tako retko prisutan osećaj da učestvujemo u poduhvatu koji je sasvim nesumnjivo pozitivan u svakom svom aspektu.

U Bengalu su svi, a naročito žene, bili puni entuzijazma i inventivnosti. Sećam se kako je na jednom sastanku komiteta jedna naročito prilježna hostesa iz Kolkate, bez ikakve nelagode, napravila plan kako da se udruži sa prostitutkama da bi se vest o vakcini pronela i do najudaljenijih ćoškova društva. Samo dovedite svoju decu, niko vas ništa neće pitati, i dozvolite da progutaju dve kapljice ove tečnosti. Neko se setio jednog slona kojeg drže nekoliko kilometara izvan grada i koji se mogao iznajmiti da predvodi uličnu paradu koja bi propagirala vakcinisanje. Sve je išlo dobro. Za jednu od najsiromašnijih država i gradova na svetu ovo je moglo značiti novi početak. A onda su do nas počele da stižu glasine. U nekim udaljenim mestima zagriženi muslimani su širili priče kako su kapljice vakcine zavera. Ukoliko uzmete tu mračnu zapadnu tekućinu, čeka vas impotencija i dijareja (zaista neprijatna i depresivna kombinacija).

I to je predstavljalo problem, najpre zato što su se kapi morale dati u dva navrata – drugi put da pojačaju i potvrde imunitet – ali i zato što je dovoljno da ostane samo nekoliko nevakcinisanih pa da se bolest ne iskoreni, ponovo živne i onda se vrati kroz telesni kontakt ili zagađenu vodu. Kao i u slučaju malih boginja, bolest se mora iskoreniti u potpunosti, bez ostatka. Kada sam odlazio iz Kolkate razmišljao sam hoće li Zapadni Bengal uspeti da do zacrtanog roka, kraja naredne godine, postigne ono što je planirao i proglasi se zonom u kojoj više nema polija. Ako uspe, onda će te bolesti biti samo u nekim džepovima u Avganistanu i u još jednom ili dva nedostupna regiona koji su već razoreni verskim žarom, pre nego što ćemo smeti da kažemo da je konačno srušena još jedna tiranija bolesti koja nas muči od davnina.

O ishodu u jednom delu sveta saznao sam tek 2005. godine. U severnoj Nigeriji – zemlji koja je prethodno proglašena provizorno oslobođenom ove bolesti – grupa istaknutih predstavnika islama objavila je presudu, odnosno fatvu, koja kaže da je vakcina protiv polija zavera Sjedinjenih Država (i, začuđujuće, Ujedinjenih nacija) protiv muslimanske vere. Kapi vakcine, kažu te mule, služe za sterilizaciju pravih vernika. Napravljene su sa genocidnom namerom i upravo takvo dejstvo i imaju. Niko ne sme da ih guta ili ih daje deci. Trebalo je samo nekoliko meseci da se polio ponovo pojavi, i to ne samo na severu Nigerije. Nigerijski putnici i hodočasnici odneli su ga čak do Meke i iznova raširili po zemljama u kojima je već bio iskorenjen, među kojima su bile tri afričke zemlje, ali i daleki Jemen. Čitavu tu veliku stenu koju smo dogurali skoro do vrha, sada je trebalo ponovo gurati iz podnožja planine.

Možda ćete reći da je ovo »izolovan« slučaj. Ali ne biste bili u pravu. Da li biste želeli da vidite moj video-snimak kardinala Alfonsa Lopeza de Truhilja, vatikanskog predsednika Papskog veća, kako brižljivo upozorava svoju publiku na to da su svi prezervativi u tajnosti probušeni i imaju mnogo mikroskopski sitnih rupa kroz koje može da prođe virus side? Zatvorite oči i zamislite šta biste rekli kada biste imali zadatak da uz pomoć najmanjeg mogućeg broja reči nanese najveći mogući bol. Razmislite o šteti koju je ova dogma izazvala – ako postoje te rupe, onda kroz njih, može se pretpostaviti, mogu proći i neke druge stvari, što onda upotrebu prezervativa čini besmislenom. Već je dovoljno loše što je Rim dao takvu izjavu. Ali prevedite tu poruku na jezik siromašnih zemalja koje su pogođene sidom i pogledajte šta se događa. Tokom sezone karnevala u Brazilu, pomoćni biskup u Rio de Ženeiru, Rafael Ljano Cifuentes, ovako se obratio svojoj pastvi tokom propovedi: »Crkva je protiv upotrebe kondoma. Seksualni odnosi između muškarca i žene treba da budu prirodni. Nikada nisam video da mali pas stavlja kondom kada ima odnose sa kujom«. Crkveni jerarsi iz nekoliko drugih zemalja – kardinal Obando i Bravo iz Nikaragve, arhiepiskop iz Najrobija u Keniji, kardinal Emanuel Vamala iz Ugande – govore svojoj pastvi da prezervativi prenose sidu. Kardinal Vamala je čak mišljenja da žene koje bi

radije da umru od side nego da se zaštite lateksom treba smatrati mučenicama (uz to se, naravno, podrazumeva da mučeništvo mora ostati u bračnom okviru).

Islamske vlasti nisu ništa bolje, a nekada su i gore. Savet uleme u Indoneziji 1995. godine zahtevao je da prezervativi budu dostupni samo venčanim parovima, i to na recept. U Iranu radnik za koga se otkrije da je HIV-pozitivan može da izgubi posao, a doktori i bolnice imaju pravo da odbiju da leče bolesne od side. Jedan zvaničnik iz pakistanskog Programa za kontrolu side rekao je 2005. godine za časopis *Foreign Policy* da je u njegovoj zemlji problem sa sidom manji zbog »boljih društvenih i islamskih vrednosti«. Ne zaboravite da je to zemlja u kojoj zakon dozvoljava da se žena *osudi* na grupno silovanje kako bi se iskupila »sramota« za zločin koji je počinio njen brat. Radi se o staroj religijskoj kombinaciji potiskivanja i poricanja: pošast poput side ne treba ni pominjati, pošto su učenja Kurana već sama po sebi dovoljna da zabrane predbračne odnose, upotrebu droge, neverstvo i prostituciju. Međutim, kratka poseta, recimo, Iranu, sasvim je dovoljna da vas uveri u suprotno. Korist od hipokrizije imaju same mule koje izdaju dozvole za »privremeni brak« za koji se može dobiti venčani list koji važi samo nekoliko sati, nekada i na mestima posebno prilagođenim tome, a uz koji vas već spreman čeka i dokumenat o razvodu, koji možete potpisati čim završite posao. To bi se gotovo moglo nazvati prostitucijom... Poslednji put mi je takva transakcija ponuđena baš dok sam stajao ispred ružnog hrama posvećenog ajatolahu Homeiniju u južnom delu Teherana. Ali zato se od žena u velovima i burkama, koje su sidom zarazili njihovi muževi, očekuje da umru u tišini. Potpuno je izvesno da će zbog takvog opskurantizma, sasvim nepotrebno i suvišno, svuda po svetu u tuzi i jadu umirati još milioni bespomoćnih i pristojnih ljudi.

Odnos religije prema medicini, kao i odnos religije prema nauci, uvek je problematičan, a često nije moguće izbeći i neprijateljstvo. Moderni vernik može da kaže kako je njegova vera sasvim kompatibilna sa naukom i medicinom, može čak i da bude čvrsto

uveren u to, ali uvek će postojati nezgodna činjenica da nauka i medicina imaju sklonost da razaraju monopol religije, te da zbog toga često nailaze na žestoko odbijanje. Šta biva sa šamanima i onima koji leče na osnovu vere kada svaki siromašan čovek može da se uveri u stvarno dejstvo terapija i lekova koji se daju bez ikakvih ceremonija i mistifikacija? Biva otprilike isto ono što se događa i dodolama kada se pojavi klimatolog, ili tumačima sudbine iz zvezda kada se pojavi učitelj sa običnim teleskopom. U davno doba epidemije su smatrane božjom kaznom i zahvaljujući tome sveštenstvo je moglo dodatno da ojačava svoj pritisak, te je u skladu s tim podsticano spaljivanje nevernika i jeretika za koje se mislilo – što je alternativno objašnjenje – da šire bolesti veštičarenjem, ili na neki drugi način zagađuju bunare.

Možemo donekle razumeti orgije gluposti i okrutnosti u koje su se ljudi upuštali pre nego što je postalo sasvim jasno da mikroorganizmi izazivaju bolesti. Većina »čuda« iz Novog zaveta tiče se izlečenja, jer je to bilo od velikog značaja u vreme kada su i manje bolesti često značile kraj. (Sam sveti Avgustin je rekao kako ne bi verovao u hrišćanstvo da nije bilo čuda.) Naučnici koji kritikuju religiju, ljudi poput Danijela Deneta, dovoljno su širokogrudni da istaknu kako su naizgled beskorisni rituali lečenja mogli da pomognu bolesnicima u onoj meri u kojoj pozitivan stav, kao što znamo, može biti od pomoći telu da se bori sa povredom ili infekcijom. Ali to je opravdanje koje se može prihvatiti samo u odnosu na prošlost. Kada je doktor Džener otkrio da vakcina kravljih boginja može da odbrani organizam od malih boginja, više nije bilo smisla pozivati se na takva opravdanja. A ipak, Timoti Dvajt, predsednik Univerziteta Jejl i do danas jedan od najcenjenijih »pobožnika«, protivio se ovoj vakcinaciji jer je smatra mešanjem u božji plan. Takvi stavovi su i dalje dosta rasprostranjeni, iako ljudsko neznanje već odavno ne može da im posluži kao opravdanje ili izgovor.

Zanimljivo je, a i sugestivno, ono poređenje sa psom koje je napravio nadbiskup iz Rija. Psi se ne muče da stave prezervativ – a ko smo mi da dovodimo u pitanje njihovu odanost »prirodi«? Kada je nedavno u Anglikanskoj crkvi došlo do podela po pitanju

homoseksualnosti i rukopoloženja, nekoliko biskupa je dalo glupavu primedbu da je homoseksualnost »neprirodna« zato što ne postoji kod drugih vrsta. Ostavimo zasad po strani temeljnu apsurdnost ove primedbe, no – da li su ljudi deo »prirode« ili nisu? Odnosno, ako se dogodi da su homoseksualni, da li su stvoreni po božjem liku ili ne? Zanimljivo je da se dovoljno dokazanu činjenicu da se bezbroj vrsta ptica, sisara i primata upušta u homoseksualnu igru. Ko su ti sveštenici da tumače prirodu? Pokazali su se kao krajnje nekompetentni za to. Prezervativ je, sasvim jednostavno rečeno, nužan ali ne i dovoljan uslov da se spreči širenje side. Sa tim se slažu svi stručnjaci, uključujući i one koji tvrde da je apstinencija još bolje rešenje. Homoseksualnost postoji u svim društvima i čini se da je njena pojava deo ljudskog »dizajna«. To je činjenica sa kojom se moramo suočiti. Danas znamo da se kuga nije širila zbog greha i moralnog posrnuća, već su je širili pacovi i buve. Nadbiskup Lanselot Endrjuz je tokom čuvene »crne smrti« u Londonu 1665. godine s nelagodom primetio da užas pogađa i one koji se mole i drže vere jednako kao i one koji to ne čine. Dospeo je na opasnu ivicu da mu izleti ozbiljna i istinita tvrdnja. Kao što sam rekao na početku ovog poglavlja, došlo je do rasprave u mom gradu Vašingtonu. Odavno je poznato da se ljudski papiloma virus prenosi seksualnim putem i da, u najgorem slučaju, može kod žena izazvati rak materice. Danas postoji vakcina – u poslednje vreme se vakcine prave dosta brzo – koja ne leči od virusa, već imunizuje ženu. Međutim, u američkoj administraciji postoje snage koje se protive vakcinisanju tvrdeći da to nije od pomoći u odvratanju mladih od predbračnog seksa. Prihvatanje širenja raka materice u ime boga nije ni u moralnom ni u intelektualnom pogledu ni po čemu različito od žrtvovanja tih žena na kamenom oltaru uz zahvaljivanje bogu što nam je podario seksualne porive da bi ih potom osudio.

Ne znamo koliko je ljudi u Africi umrlo ili će tek umreti od virusa side, virusa koji je izolovan i koji je – što je veliko dostignuće čovekovog naučnoistraživačkog rada – ubrzo nakon što se pojavio kao nemilosrdni ubica, stavljen pod kontrolu uz pomoć lekova. S druge strane, znamo da seksualni odnos sa devicama – što je

jedan od popularnijih lokalnih »lekova« – nije način da se zaustavi infekcija. Takođe znamo da upotreba prezervativa može barem doprineti, kao oblik profilakse, ograničavanju i zauzdavanju virusa. Nemamo, kao što su rani misionari voleli sebe da uveravaju, posla sa vračevima i divljacima koji odbijaju poklone misionara. Mi imamo posla sa Bušovom administracijom koja, u navodno sekularnom dvadeset prvom veku, odbija da deo svog budžeta namenjenog pomoći inostranstvu odvoji za dobrotvorne organizacije i klinike koje nude savete u vezi planiranja porodice. Najmanje dve velike i etablirane religije, sa milionima pripadnika u Africi, veruju da je lek mnogo gori od bolesti. Oni sidu tretiraju kao nekakvu nebesku osudu seksualnih devijacija – naročito homoseksualnosti. No, samo jedan potez moćne Okamove britve ukloniće tu nesuvislu i primitivnu tvrdnju: homoseksualne žene ne samo da se ne zaražavaju sidom (osim u slučaju da nemaju sreće sa transfuzijom ili iglom), već su, u odnosu na heteroseksualne, mnogo zaštićenije od *svih* veneričnih bolesti. Ali klerikalne vlasti uporno odbijaju da budu iskrene čak i u pogledu postojanja lezbejki. Na taj način oni samo demonstriraju kako religija i dalje predstavlja veliku i prisutnu pretnju opštem zdravlju.

Postaviću jedno hipotetičko pitanje. Zamislite da su me kao muškarca od nekih pedeset sedam godina uhvatili kako sisam penis dečaku koji je još beba. Tražim od vas da zamislite koliko biste bili užasnuti i zgađeni tim prizorom. Ah, ali ja za to već imam spremno objašnjenje! Ja sam mohel – osoba koja je zadužena za obrezivanje i uklanjanje kože. Svoj autoritet crpim iz drevnog spisa koji zapoveda da u ruku uzmem penis bebe, zasečem oko kože i čitavu stvar završim stavljajući penis u usta, usisam odsečenu kožicu i onda ispljunem taj amputirani deo zajedno sa krvlju i pljuvačkom. Većina Jevreja je napustila ovaj običaje, što zbog nehigijenske prirode rituala, što zbog neprijatnih asocijacija koje izaziva, ali su ih zadržali hasidski fundamentalisti koji se nadaju da će u Jerusalimu ponovo biti izgrađen Drugi hram. Za njih je primitivni ritual *peri'ah metsitsah* deo izvornog ugovora sa bogom, koji se ne sme prekršiti. U Njujorku je 2005. otkriveno da je pesedesetsedmogodišnji mohel, vršeći taj ritual, nekoliko beba

zarazio herpesom od koga su najmanje dve umrle. U normalnim okolnostima, to bi bilo dovoljno da Ministarstvo zdravlja zabrani ovu praksu, a da je gradonačelnik najstrože osudi. Međutim, u prestonici modernog sveta, u prvoj deceniji dvadesetprvog veka, to se nije dogodilo. Gradonačelnik Blumberg zanemario je izveštaje uglednih jevrejskih lekara koji su upozoravali koliko je taj običaj opasan i naložio svojoj kancelariji zaduženoj za zdravlje da odloži donošenje bilo kakve ocene. U ovom trenutku je najvažnije, rekao je Blumberg, da budemo sigurni da nećemo dovesti u pitanje slobodno upražnjavanje bilo koje religije. U javnoj raspravi sa Piterom Štajnfelsom, liberalnim katoličkim »urednikom verske rubrike« u *New York Timesu*, rečeno mi je isto to.

Bila je to izborna godina za gradonačelnika Njujorka, što obično mnogo toga objašnjava. Ali reč je o obrascu koji postoji i u drugim religijama i drugim američkim državama i gradovima, pa i u drugim zemljama. U velikim delovima animističke i muslimanske Afrike, devojčice prolaze kroz pakao obrezivanja i infibulacije koja podrazumeva odsecanje velike usmine i klitorisa, često oštrim kamenom, pa potom zašivanje otvora vagine čvrstim koncem, koja ostaje ušivena sve do prve bračne noći kada je rastvara muška sila. Saosećanje i biologija dozvolile su u međuvremenu da se ostavi jedan mali otvor za prolaz menstrualne krvi. Teško je i zamisliti taj bol, smrad, poniženje i jad; infekcija, sterilitet, sramota, smrt mnogih žena i beba na porođaju, nužna su posledica. Nijedno društvo ne bi tolerisalo takvo povređivanje žene, pa i takvo dovođenje u pitanje samog svog opstanka, da ta gnusna praksa nije sveta i blagoslovena. Ali isto tako, nijedan Njujorčanin ne bi dopustio takav zločin protiv odojčeta – osim iz istih tih razloga. Bile su podizane optužnice protiv roditelja koji tvrde da veruju u besmisleni »hrišćansku nauku«, ali retko se događalo da budu i osuđivani zbog toga što svojim potomcima uskraćuju neophodnu zdravstvenu negu. Roditelji koji zamišljaju da su »Jehovini svedoci« ne dozvoljavaju da njihova deca dobijaju transfuziju krvi. Roditelji koji zamišljaju da je čoveka po imenu Džozef Smit božja ruka dovela do zakopanih zlatnih tablica udaju svoje maloletne »mormonske« ćerke za omiljenog ujaka i svekra koji ponekad već

ima neke starije žene. Šiitski fundamentalisti u Iranu dozvoljavaju seksualni odnos sa devojčicama od devet godina, verovatno se, s puno divljenja, vodeći za primerom najmlađe »žene« koju je imao »prorok« Muhamed. Mlade hinduističke neveste dobijaju teške batine, a nekad ih i žive spaljuju ukoliko se proceni da je skromni miraz koji su donele isuviše mali. Vatikan, i njegova razgranata mreža biskupija, bili su u samo poslednjih desetak godina primorani da priznaju umešanost u veliki broj silovanja i zlostavljanja dece, pri čemu su zlostavljanja bila uglavnom, ali nikako i isključivo, homoseksualnog karaktera; pritisnut optužbama, Vatikan je poznate pedofile i sadiste štitio od zakona i premeštao u parohije u kojima ih je obično čekao još bogatiji izbor nevine dece koja ne umeju da se odbrane. Sada se procenjuje da u Irskoj – nekada bespogovornoj sledbenici Svete Majke Crkve – *nemaltretirana* deca u verskim školama vrlo verovatno čine manjinu.

Religija posebnu ulogu daje zaštiti i obrazovanju dece. »Proklet bio onaj ko povredi dete«, kaže veliki inkvizitor u *Braći Karamazovima* Dostojevskog. U Novom zavetu Isus nam kaže da neko ko počinu takav greh bolje da je na dnu mora, sa vodeničnim kamenom oko vrata. Ali i u teoriji i u praksi, religija koristi nevine i nemoćne da bi na njima eksperimentisala. Nemam problem s tim da odrasli muškarac, koji je predan jevrejskoj veri, slobodno stavi svoj sveže obrezani penis u usta rabina. (To bi, makar u Njujorku, bilo sasvim legalno.) Ako je toliko nezadovoljna svojim usminama i klitorisom, odrasla žena može što se mene tiče dati drugoj proklesoj odrasloj ženi da ih odseče. Neka Avram ponudi da izvrši samoubistvo da bi dokazao kako je odan Gospodu, ili kako veruje glasovima koje čuje u svojoj glavi. Neka pobožni roditelji sami sebi uskrate pomoć medicine kada ih sustignu jaki bolovi ili nevolje. Neka sveštenik, koji se zakleo na celibat, bude promiskuitetni homoseksualac, uopšte me nije briga šta on radi. Neka svaka zajednica koja veruje da će bičevanjem isterati đavola izabere svake nedelje novog grešnika koga će bičevati do krvi. Neka svako ko veruje u kreacionizam podučava svoje drugare za vreme pauze za ručak. Ali regrutovanje dece u ove svrhe predstavlja nešto što čak i najzagriženiji sekularista mirne duše može da nazove grehom.

Ne postavljam sebe kao uzor moralnosti (a i kada bih to pokušao, verovatno se ne bih dugo održao na toj poziciji), ali da sam osumnjičen za silovanje deteta, za mučenje deteta, za to da sam dete zarazio veneričnom bolešću, ili da sam ga prodao da služi kao rob za seksualno izživljavanje ili u bilo koje druge svrhe, ozbiljno bih razmišljao o samoubistvu, bez obzira da li sam za narečeno kriv ili ne. U slučaju da sam zaista tako nešto i učinio, priželjkivao bih smrt u bilo kojem obliku. Odvratnost prema takvim stvarima urođena je svakoj zdravoj osobi i to nije nešto čemu treba podučavati. Budući da se religija dokazala kao jedinstveno delinkventna upravo na tom polju na kojem se moralni i etički autoritet može shvatiti kao univerzalan i apsolutan, mislim da imamo pravo da izvedemo barem tri provizorna zaključka. Prvo, religija i crkve su čovekov proizvod, i ta nepobitna činjenica isuviše je upadljiva da bi bila ignorisana. Drugo, etika i moralnost su potpuno nezavisne od vere i ne mogu iz nje biti izvedene. Treće, religija je – baš zato što tvrdi da za svoje običaje i verovanja ima opravdanje u božanskoj izuzetnosti – ne samo amoralna, već i nemoralna. Psihopata i nezalica, ili grubijan koji se loše odnosi prema svojoj deci, treba da bude kažnjen, ali to je čovek koga možemo razumeti. Oni koji tvrde da im je nebo dalo mandat za okrutnost, to su ljudi uprljani zlom i stoga predstavljaju mnogo veću opasnost.

U bolnici za mentalne bolesti grada Jerusalima postoji specijalno odeljenje za pacijente koji su naročito opasni po sebe i druge. U pitanju su osobe koje pate od halucinacija usled »jerusalimskog sindroma«. Policija i zaposleni u obezbeđenju morali su proći specijalnu obuku kako bi umeli da ih prepoznaju, pošto se njihova manija prikriva iza maske varljive blažene smirenosti. Došli su u sveti grad da se objave kao mesije ili iskupitelji, ili da kažu da je stigao sudnji dan. Veza između religijske vere i mentalnog poremećaja, viđena očima tolerantnih i »multikulturnih«, jednako je očigledna mada je o njoj teško otvoreno progovoriti. Ako neko ubije svoju decu i onda kaže da mu je bog naredio da to uradi, možda ga nećemo proglasiti krivim – jer ćemo ga smatrati ludim, ali će ipak završiti iza brave. Ako neko živi u

pečini i tvrdi da ima vizije i proročke snove, ostavićemo ga na miru sve dok se ne ispostavi kako planira, bez imalo fantaziranja, da iskusi radostan poziv bombaša-samoubice. Ukoliko neko sebe proglasi za božjeg izaslanika i počne da nagomilava oružje i poseže za ženama i ćerkama svojih sledbenika, onda ćemo biti i malo više nego skeptični. No, ukoliko takvi postupci dobiju blagoslov neke službene religije, onda se od nas očekuje da to primimo bez pogovora. Sva tri monoteizma – da uzmemo samo najupadljiviji primer – veličaju Avrama zato što je bio spreman da sluša »glasove« i da onda odvede svog sina Isaka u dugu, suludu i mračnu šetnju. A onda je hir kojim je na kraju zaustavljena njegova ubilačka ruka upisan u svete knjige kao božanska milost.

Danas je već dobro poznato da odnos između fizičkog i mentalnog zdravlja stoji u jakoj korelaciji sa seksualnim funkcionisanjem, odnosno seksualnim disfunkcijama. Da li je onda slučajno što sve religije zahtevaju pravo da uvode pravila u oblast seksualnosti? Vernici povređuju sebe, druge vernike, kao i nevernike, uvek posredstvom monopola koji žele da drže upravo u toj sferi. Većina religija ne mora previše da se trudi oko uvođenja tabua na incest (izuzetak je nekoliko kultova koji to zapravo dozvoljavaju ili ohrabruju). Kao ubistvo ili krađa, incest je odbojan ljudima i bez nekog posebnog objašnjenja. Ali dovoljno je baciti pogled na to kako je religija kroz istoriju kodifikovala seksualne pretnje i zabrane, i odmah ćete uočiti uznemirujuću povezanost između neverovatnih perverzija i ekstremne represije. Gotovo svaki seksualni impuls iskorišćen je kao prilika za zabranu, krivicu ili stid. Manuelni seks, oralni seks, analni seks, seks u pozi koja nije misionarska – čim se imenuju, odmah vidimo strašnu zabranu koja je na to stavljena. Čak i u modernoj i hedonističkoj Americi nekoliko država zakonski definiše »sodomiju« kao svaki odnos koji nije namenjen heteroseksualnoj prokreaciji »licem-u-lice«.

To dovodi do velikih prigovora argumentu o »dizajnu«, božanskom planu, bez obzira da li taj plan nazivamo »inteligentnim« ili ne. Nema sumnje da je ljudska vrsta sazdana tako da eksperimentiše sa seksom. Isto je tako jasno da je ta činjenica veoma dobro

poznata sveštenstvu. Kada je dr Samjuel Džonson završio svoj prvi pravi rečnik engleskog jezika, posetila ga je delegacija uglednih starijih dama koje su htele da mu čestitaju što u rečnik nije stavio nijednu nepristojnu reč. Njegov odgovor – da mu je veoma zanimljivo saznanje da su dame tragale upravo za takvim rečima – sadrži takoreći sve što uopšte treba reći o ovoj temi. Ortodoksni Jevreji održavaju seksualne odnose kroz rupu na čaršavu i svoje žene primoravaju na ritualna kupanja da bi se očistile od nečisti menstruacije. Muslimani svoje preljubnike javno bičuju. Hrišćani su običavali da oblizuju usne dok su pregledali žene tražeći po njima znakove da su veštice. Ne moram više da nabrajam – svaki čitalac ove knjige setiće se živog primera ove vrste, ili će samo jednostavno shvatiti šta želim da kažem.

Pouzdan dokaz da je religija antropomorfna, i da je ljudski izum, može se naći i u činjenici da se pod »ljudskim« najčešće misli na »muški« izum. Sveta knjiga koja je najduže u neprekidnoj upotrebi – Talmud – nalaže verniku da se svakog dana zahvali svom tvorcu što se nije rodio kao žena. (To nas ponovo vraća na staro pitanje: ko bi, izuzev roba, zahvaljivao svom gospodaru na nečemu što je taj gospodar odlučio da učini bez konsultacija sa njime?) Stari zavet, kako ga hrišćani s visine zovu, kaže da je žena muški klon nastao zarad njegove koristi i ugone. U Novom zavetu sveti Pavle izražava i strah i prezir prema ženi. U svim religijskim tekstovima ispoljava se primitivni strah od polovine ljudskog roda koja je u njima prikazana kao iskvarena i nečista, premda istovremeno predstavlja i iskušenje koje nagoni na greh kojem se ne može odoleti. Možda se tu krije objašnjenje histeričnog kulta devičanstva i Device, užasavanje pred ženskim oblicima i ženskim reproduktivnim funkcijama? Možda negde postoji neko ko bi umeo da objasni seksualne i druge okrutnosti religije, a da se pri tom ne pozove na opsesiju celibatom – no, taj neko sigurno nisam ja. Meni je naprosto smešno kada čitam Kuran s njegovim beskonačnim zabranama vezanim za seks i pokvarenim obećanjima beskrajnog nemoralna na onom svetu: taj tekst vam je kao da gledate dečju igru »hajde da se pravimo da smo neko drugi«, ali istovremeno bez zadovoljstva posmatranja nevine dečice zanete igrom. Možda

su upravo nebeske device bile te koje su dovele u iskušenje one ludake-ubice – uvežbavane da postanu genocidni ludaci – od 11. septembra, ali mnogo je gadnije kada pomislite da su oni, kao i mnogi njihovi drugovi džihadisti, možda i sami *bili* nevini. Kao nekada monasi, tako su i fanatici još kao deca odvojeni od porodice, naučeni da preziru svoje majke i sestre, i odrastali su a da nikada nisu čak ni normalno razgovarali sa ženom, a kamoli imali sa ženom neki prisniji odnos. To je po definiciji bolesno. Hrišćanstvo je suviše represivno da bi ponudilo seks u raju – ono čak nikada nije bilo u stanju da stvori neku iole privlačnu sliku nebesa – ali zato izdašno obećava sadističku i večnu kaznu za okorele grešnike koji su seksualno skrenuli s puta, što ga već samo po sebi dovoljno raskrinkava jer je isti stav samo izražen drugim rečima.

Poseban podžanr moderne književnosti predstavlja memoarska građa onih koji su nekada bili podvrgnuti verskom obrazovanju. Za neke pisce je moderni svet dovoljno sekularan da pokušaju da se našale sa onim kroz šta su prošli, kao i sa onim u šta se od njih očekivalo da veruju. Međutim, te knjige mogu da pišu samo oni koji su bili dovoljno snažni da to iskustvo nekako prežive. Nemamo načina da izmerimo štetu koja se nanosi time što se desetina miliona dece govori kako će od masturbacije oslepeti, ili da će zbog nečistih misli biti osuđeni na večno mučenje, ili da će pripadnici drugih vera, uključujući i njihove rođake, goreti u paklu, ili pak da će od poljupca dobiti veneričnu bolest. Isto se tako ne možemo nadati da ćemo ikada premeriti štetu koju su učinili veroučitelji utuvljujući im u glavu takve laži, tučući ih, silujući i javno ponižavajući. Neki od onih koji »počivaju u grobovima koje niko ne posećuje« možda su doprineli dobrobiti čovečanstva, ali oni koji su propovedali mržnju, strah i krivicu, i koji su zatrovali nebrojena detinjstva trebalo bi da budu sretni što je pakao kojim plaše druge samo još jedna od njihovih zlih izmišljotina i što nikada neće trunuti u njemu.

Nasilne, iracionalne, netoleratne, udružene sa rasizmom, tribalizmom i predrasudama, okrenute neznanju i neprijateljski

nastrojene prema slobodnom istraživanju, pune prezira prema ženama i spremne da zlostavljaju decu – organizovane religije mnogo toga nose na svojoj savesti. Ovom spisku optužbi protiv njih treba dodati još jednu: neodvojiv deo duha koji ih prožima jeste i priželjkivanje kraja sveta. Ne kažem da religija samo predviđa, u eshatološkom smislu, da će doći kraj, već želim da kažem kako ona, prikriveno ili otvoreno, taj kraj i priželjkuje. Možda delimično svesna da njeni neosnovani argumenti nisu potpuno ubedljivi, a možda osećajući nelagodu zbog sopstvenog pohlepnog gomilanja ovozemaljske moći i bogatstva, religija nikada nije prestala da propoveda apokalipsu i sudnji dan. To je opšte mesto svekolike religije još od kada su prvi vidari i šamani naučili da predviđaju pomračenja i da koriste svoje amatersko poznavanje astronomije da bi prestrašili neznalice. To se proteže od poslanica svetog Pavla, koji je jasno mislio i nadao se da čovečanstvu ističe vreme, preko izopačenih fantazija Knjige otkrivenja, koje je navodno uzvišeni sveti Jovan na grčkom ostrvu Patmos bar upečatljivo sročio, pa sve do visokotiražnih petparačkih romana iz serije *Ostavljeni i zanemareni*, čiji su navodni autori Tim Lahej i Džeri B. Dženkins, ali su zapravo pisani starom, efikasnom metodom puštanja dva orangutana da lupaju po tastaturi:

»Krv nastavi da se diže. Milioni ptica doleteše i gostiše se leševima ... a iz vinskih presa, izbačenih izvan grada, krv curaše do visine konjskih ulara, na površini od hiljadu šest stotina lanaca.«

Ovo naslađivanje temom, nakrcano polucitatima, graniči se s manijakalnošću. Refleksivnije i s više ukusa, ali ne manje za žaljenje, možemo ga naći u *Borbenoj himni republike* Džulije Vord Hou, koja se zadržava na istoj vinskoj presi iz koje teče krv. Sličnu opčinjenost srećemo i kod Roberta Openhajmera koji je, dok je posmatrao prvu nuklearnu eksploziju u Alamagordu, Novi Meksiko, čuo sebe kako citira hinudistički ep *Bhagavad Gita*: »Ja sam postao smrt, uništitelj svetova«. Jedna od mnogih spona religijske vere i zloknobnog, razmaženog i sebičnog detinjstva naše vrste jeste i potisnuta želja da se sve razbije, uništi i pretvori u ništavilo. Potreba za razaranjem spojena je sa druge dve vrste »uživanja u krivici«, ili kako to Nemci kažu, *Schadenfreude*. Kao prvo, svaka lična smrt je ukinuta – ili možda iskupljena i

nadoknađena – time što su zbrisani i svi ostali. Kao drugo, svako se uvek može egoistički nadati da će baš on biti pošteđen, da će se sa drugim srećnicima priviti na grudi masovnog uništitelja i sa tog sigurnog mesta posmatrati patnje onih s manje sreće. Tertulijan, kome kao i mnogim crkvenim ocima nije bilo baš lako da ponudi ubedljiv prikaz raja, bio je pametan kada je posegnuo za najmanjim mogućim zajedničkim imeniteljem i obećao da će jedno od najvećih uživanja u onom životu biti beskonačno posmatranje muka kroz koje prolaze prokleti. On je govorio mnogo istinitije nego što je mislio, opisujući religiju koja je ljudski izum.

U svim ovim slučajevima nalazi nauke su mnogo čudsniji od nadmenih brbljarija božjih ljudi. Ukoliko reč »vreme« uopšte nešto znači, onda istorija kosmosa počinje pre oko dvanaest milijardi godina. (Ukoliko na pogrešan način upotrebljavamo reč »vreme«, završićemo kod detinje računice slavnog nadbiskupa Džejmsa Ašera iz Armaga koji je računao da je Zemlja – obratite pažnju, samo »Zemlja«, a ne ceo kosmos – nastala u nedelju, 22. oktobra 4004. godine pre nove ere, u šest sati popodne. To datiranje je prihvatio Vilijem Dženings Brajan, bivši američki državni sekretar i dva puta demokratski predsednički kandidat, u svom sudskom svedočenju u trećoj dekadi dvadesetog veka.) Prava starost Sunca i planeta koje kruže oko njega – od kojih je jednoj zapala sudbina da se na njoj rodi život, dok su druge osuđene na beživotnost – verovatno iznosi oko četiri i po milijarde godina, i taj broj nije siguran. Ovaj mikroskopski solarni sistem ima barem još toliko da ide svojim putem – očekuje se da će život Sunca trajati još dobrih pet milijardi godina. Ipak, napravite zabeležku u svom kalendaru. Negde u to vreme ono će krenuti putem miliona drugih sunaca i eksplozivno mutirati u nabreklog »crvenog džina«, zbog čega će okeani na Zemlji proključati i uništiti svaku mogućnost života. Nijedan prorok ili vizionar nije umeo ni približno da predstavi stravičan intenzitet i bespovratnost onoga što će se u tom trenutku dogoditi. Postoji jedan bedni, egocentrični razlog zbog kojeg čovek ne treba da se plaši tog događaja – današnje prognoze kažu da će različite i sporije vrste zagrevanja i hlađenja verovatno uništiti biosferu i pre tog trenutka. Mnogi stručnjaci samouvereno tvrde da mi, kao vrsta na Zemlji, nemamo još mnogo eona pred sobom.

S koliko prezira i sumnjičavosti onda treba da posmatramo one koji nemaju strpljenja da čekaju, koji sebe zavaravaju, a ostale zastrašuju – naročito decu, kao što je i uobičajeno – užasnim vizijama apokalipse nakon koje nas čeka strogi sud onog koji nas je i doveo u tu strašnu dilemu od koje je sve počelo. Mi se možda danas smejemo propovednicima kojima je nekada pena izlazila na usta dok su urlali o paklu i prokletstvu i sa posebnim uživanjem iscrpljivali mlade duše pornografskim opisima večnih muka, ali taj fenomen se ponovo javio, i to u obliku koji bi trebalo više da nas uznemiri, u svetoj alijanski vernika i onoga što se može pozajmiti ili ukrasti iz sveta nauke. Evo kako profesor Pervez Hudbhøj, uvaženi profesor nuklearne fizike i fizike visoke energije na Univerzitetu Islamabad u Pakistanu, piše o strašnom mentalitetu koji prevladuje u njegovoj zemlji – jednoj od prvih zemalja u svetu koja preko religije definiše nacionalnu pripadnost:

»U jednoj javnoj debati, koja je prethodila pakistanskim nuklearnim probama, bivši komandant pakistanske vojske, general Mirza Aslam Beg, rekao je: 'Dobili smo priliku da izvedemo prvi napad, ili drugi, ili čak treći, pre nego što nas neprijatelj napadne'. Mogućnost da dođe do nuklearnog rata ostavila ga je potpuno ravnodušnim. 'Možete umreti prelazeći ulicu', komentarisao je, 'a možete poginuti i u nuklearnom ratu. Ali svakako jednog dana morate umreti.' (...) Indija i Pakistan su u velikoj meri tradicionalna društva čija je vera u osnovi tako strukturisana da zahteva ukidanje moći pojedinca i predavanje višim silama. Nema sumnje da taj problem delimično objašnjava i fatalistička hinduistička vera da zvezde sa neba određuju našu sudbinu, odnosno ekvivalentno muslimansko verovanje u *kismet*.«

Neću se sporiti sa veoma hrabrim profesorom Hudbhøjem, koji je doprineo tome da saznamo kako se među birokratama pakistanskog nuklearnog programa nalazi nekolicina tajnih Bin Ladenovih pristalica, koji je takođe pokazao kako u tom sistemu ima i ludih fanatika koji su se nadali da mogu u vojne svrhe zauzdati i upregnuti silu mitskih *džina*, pustinjaških đavola. U njegovom svetu glavni suparnici su muslimani i hinduisti. Ali i

u »judeo-hrišćanskom« svetu ima onih koji vole da fantaziraju o konačnom obračunu i da tu fantaziju začine vizijama oblaka u obliku pečurke. Tragična je, i potencijalno smrtonosna ironija da se oni koji najviše preziru nauku i metod slobodnog istraživanja mogu naći u situaciji da potkradaju od nje, te da njene sofisticirane proizvode ugrade u svoje bolesne snove.

Moguće je da svi mi tajno gajimo želju za smrću, ili nešto njoj veoma slično. Na prelazu u treći milenijum, iz 1999. u 2000. godinu, mnogo obrazovanih ljudi je govorilo i objavljivalo neopisive gluposti o nizu mogućih nesreća i drama. To nije bilo ništa bolje od primitivne numerologije; u stvari, bilo je za nijansu gore pošto je broj 2000 prisutan samo u hrišćanskom kalendaru, a čak i najzadrtiji zagovornici Biblije danas priznaju da ako je Isus ikada rođen, onda to sigurno nije bilo pre 4. godine nove ere. Ta Nova godina je bila samo prilika za merenje stepena idiotizma onih koji su priželjkivali malo jeftine jeze zbog kraja sveta koji samo što nije nastupio. Ali religija čini takve impulse legitimnim i tvrdi da ima pravo da zvanično deluje kada čovek stigne do kraja svog života, baš kao što se nada da će moći da monopolizuje decu na početku života. Nema nikakve sumnje da kult smrti i insistiranje na znamenjima skorog kraja dolaze od prikrivene želje da se tome zaista i prisustvuje, da se jednom stavi tačka na nelagodu i sumnju koje uvek prete da će oslabiti stege vere. Kada se dogodi zemljotres, ili udari cunami, ili se zapale kule bliznakinje, možete videti i čuti tajno zadovoljstvo vernika. Oni slavljenički uzvikuju: »Evo vidite šta se događa kada nas ne slušate!« Udvorički se smeškajući, nude iskupljenje koje nije na njima da ga daju, a kada ih o tome upitate, onda naprave preteći izraz lica kojim poručuju – »Šta, odbijate našu ponudu da odete u raj? U tom slučaju spremili smo za vas sasvim drugačiju sudbinu!« Kakva ljubav! Kakva briga!

Milenarističke sekte koje danas postoje ne skrivaju tu svoju želju da sve bude zbrisano, a u objavama konačnog broja onih koji će biti »spaseni« konačne katastrofe otkriva se njihova sebičnost, njihov nihilizam. U ovome ekstremni protestanti nisu ništa bolji od najhisteričnijih muslimana. Jedan od najvećih američkih

verskih »rivajvla« bio je 1844. godine, a njegov predvodnik bio je polupismeni ludak po imenu Džordž Miler. Gospodin Miler je uspeo da na vrhove američkih planina dovede gomile budala koje su (prethodno budzašto rasprodavši svu svoju imovinu) bile uverene da će svet propasti 22. oktobra te godine. Otišli su u visinske predele – zašto li su samo mislili da *to* predstavlja neku razliku? – ili se popeli na krovove svojih kućeraka. Kada se nije dogodio kraj, Miler se obratio rečima koje mnogo toga otkrivaju. Bilo je to, kaže on, »Veliko Razočaranje«. U naše doba, gospodin Hal Lindzi, pisac bestslera *Pokojna velika planeta Zemlja*, pokazao je istu takvu žeđ za istrebljenjem. Naišavši na dobru volju i razumevanje starijih američkih konzervativaca, dok je s puno uvažavanja intervjuisan na televiziji, gospodin Lindzi je početak »Muka« – sedmogodišnji period sukoba i terora – datirao u 1988. godinu. To će na kraju dovesti do Armagedona (završetka »Muka«) 1995. godine. Gospodin Lindzi je možda šarlatan, ali izvesno je da on i njegovi sledbenici pate od neprekidnog osećanja antiklimaksa.

Međutim, postoje i antitela za fatalizam, samoubistvo i mazohizam, i ona su takođe urođena našoj vrsti. Čuvena je priča iz puritanskog Masačusetsa s kraja XVIII veka. Tokom zasedanja zakonodavnog tela, nebo je odjednom, u sred bela dana, dobilo boju olova i pocrnelo. Ta preteća pojava – mrak u podne – uverilo je mnoge zakonodavce da tek što nije nastupio onaj događaj koji im je stalno bio na pameti. Tražili su da se prekine zasedanje da bi mogli da odu kući i tamo umru. Predsednik Skupštine, Abraham Devenport, uspeo je da sačuva pribranost i dostojanstvo. »Gospodo«, rekao je on, »ili je počeo Sudnji dan, ili nije. Ukoliko nije, nema razloga za uznemirenje i jadikovke. A ako jeste, voleo bih da me zatekne dok obavljam svoju dužnost. Stoga nalažem da se unesu sveće«. To je najbolje što je gospodin Devenport mogao da uradi u svoje ograničeno i sujevno doba. Podržavam njegov potez.

Religija iznosi netačne metafizičke tvrdnje

Ja sam čovek jedne knjige.

- Toma Akvinski

Mi razum žrtvujemo Bogu.

- Ignjacije Lojola

Razum je đavolja kurva koja ne ume ništa drugo do da kleveće i kvari sve što Bog kaže ili učini.

- Martin Luter

Gledajući u zvezde, jasno mi postaje

Da bi za ono za šta one mare, meni dosudili pakleni bezdan.

- V. H. Oden, »Onaj ko više voli«

Već sam pomenuo da više nikada nećemo biti u prilici da se susretnemo sa zadivljujućom verom poput one koju su imali jedan Toma Akvinski ili Majmonid (dok će uvek postojati slepa vera milenarističkih i apsolutističkih sekti kojih, očigledno, imamo u neograničenim količinama). Za to postoji jedan sasvim jednostavan razlog. Vera te vrste – vera koja može, bar na neko vreme, da podnese suočavanje sa razumom – danas jedostavno više nije moguća. Rani očevi vere (koji su se dobrono pobrinuli da tu ne bude nikakvih

majki), živeli su u doba velikog neznanja i straha. Majmonid se u svom *Vodiču za zabludele* nije obraćao onima koji po njemu nisu bili vredni truda – »turskim«, crnim i nomadskim narodima, »čija je priroda poput prirode nemih životinja«. Toma Akvinski je u izvesnoj meri verovao u astrologiju i bio je uveren da se potpuno formirani nukleus (mada nije znao tu reč) ljudskog bića nalazi u svakom pojedinačnom spermatozoidu. Danas možemo samo žaliti zbog jadnih i glupih lekcija o seksualnom uzdržavanju kojih bismo bili pošteđeni da je ta besmislica nešto ranije raskrinkana. Avgustin je bio egoistični fantast i ignorant uveren da je Zemlja centar svemira; bio je ubeđen da je bogu stalo do neke njegove krađe krušaka sa drveta i osećao je krivicu zbog toga, i bio je sasvim siguran – po analognom solipsizmu – da se Sunce obrće oko Zemlje. On je autor ludačke i surove ideje da duše nekrštene dece završavaju u »limbu«. Možete li zamisliti koliko je miliona katoličkih roditelja unesrećila ova bolesna »teorija« sve dok je crkva, tek u naše doba, nije stidljivo i samo delimično revidirala? Luter se užasno plašio demona i verovao je da su mentalne bolesti đavolovo delo. Muhamedovi sledbenici su tvrdili kako je on, isto kao i Isus, verovao da pustinja vrvi od *džina*, zlih duhova.

Treba reći sasvim jednostavno i otvoreno: religija potiče iz doba ljudske predistorije, iz vremena kada niko – pa čak ni moćni Demokrit koji je zaključio da je sva materija sačinjena od atoma – nije imao ni najmanju predstavu šta je zapravo na delu. Nastala u infantilno doba ljudskog roda, puno straha i vriske, ona je zapravo detinjasti pokušaj da se zadovolji naša neutoljiva žeđ za znanjem (kao i za udobnošću, sigurnošću, i nekim drugim infantilnim potrebama). Danas i moje najmanje obrazovano dete mnogo više zna o prirodnom poretku nego što su znali ljudi koji su stvorili religiju; moglo bi se pomisliti – iako se veza ne može u potpunosti dokazati – da upravo u tome leži razlog zbog kojeg su današnja deca sasvim nezainteresovana za slanje drugih ljudi u pakao.

Upravo stoga, pokušaji pomirenja nauke i razuma sa verom osuđeni su na propast i podsmeh. Čitam, evo, o jednoj ekumenskoj konferenciji hrišćana koji su, želeći da pokažu širinu svojih pogleda,

na skup pozvali i nekolicinu fizičara. Ali, ja sam prinuđen da uvek imam na umu ono što dobro znam – crkve kakve danas imamo uopšte ne bi ni postojale da se ljudski rod nije plašio vremenskih promena, mraka, kuge, pomračenja i još mnogih drugih stvari koje su danas potpuno objašnjive. Kao što ih ne bi bilo ni da ljudi nisu bili primoravani, uz pretnju da ih u suprotnom čekaju nezamislive patnje, na davanja velikih priloga i poreza pomoću kojih su podignute impresivne verske građevine.

Tačno je da ima naučnika koji su religiozni, ili makar sujeverni. Ser Isak Njutn, na primer, bio je spiritualista i alhemičar prilično smešnog kova. Fred Hojl, najpre agnostik, a potom zanesenjak ideje o »božanskom planu«, bio je astronom na Kembridžu i skovao je termin »veliki prasak«. (Ova smešna fraza mu je sasvim slučajno pala na pamet dok se trudio da diskredituje danas prihvaćenu teoriju o poreklu univerzuma. Radi se o jednom od onih pokušaja ismevanja koji su se, da tako kažemo, obili o glavu samim autorima; sličan je slučaj bio sa izrazima »torijevci«, »impresionizam«, »sifražetkinje«, dakle s izrazima koje su prihvatili oni koje se želelo ismejati.) Stiven Hoking nije vernik, i kada je pozvan u Rim da se sretne sa pokojnim papom Jovanom Pavlom II, tražio je da mu se pokažu zapisnici sa suđenja Galileju. Međutim, on bez ikakvog zazora govori o šansama da fizika »pronikne u um Boga«, ali to sada zvuči bezazleno kao neka metafora, kao, recimo, kada Bič Bojsi pevaju da »sam Bog zna...«.

Pre nego što je Čarls Darvin napravio revoluciju u našem poimanju čovekovog porekla, i pre nego što je Albert Ajnštajn učinio to isto u pogledu nastanka kosmosa, mnogi naučnici, filozofi i matematičari zauzimali su, moglo bi se reći, standardnu poziciju prihvatanja neke vrste »deizma«. Ta pozicija podrazumevala je prihvatanje ideje da uređenost i predvidivost univerzuma ukazuju na to da on ima tvorca – mada ne nužno i tvorca koji se aktivno uključuje u ljudske poslove. Ovakav kompromis je u svoje vreme delovao logično i racionalno, i bio je naročito uticajan među intelektualcima u Filadelfiji i Virdžiniji, intelektualcima poput Bendžamina Frenklina i Tomasa Džefersona koji su iskoristili

trenutak krize da u osnivačke dokumente Sjedinjenih Američkih Država unesu, i na taj način i zaštite, vrednosti prosvetiteljstva.

Ipak, kao što je to sveti Pavle veoma upečatljivo rekao, ako ste dete, onda govorite i mislite kao dete. Ali kada odrastete, detinje stvari morate ostaviti po strani. Nije moguće tačno odrediti trenutak kada su učeni ljudi prestali da bacanjem novčića odlučuju između tvorca i dugog i složenog procesa evolucije, odnosno kada su prestali da tragaju za zajedničkim odlikama različitih varijanti »deizma«, ali tokom poslednjih decenija osamnaestog i prvih decenija devetnaestog veka ljudski rod jeste u izvesnoj meri napredovao u tom pogledu. (Čarls Darvin je rođen 1809. godine, istog dana kada i Abraham Linkoln, i nema sumnje ko se od njih dvojice pokazao većim »emancipatorom«.) Ako bismo hteli da budemo budalasti na način nadbiskupa Ašera, i da pokušamo da odredimo tačan datum kada je novčić koji odlučuje o pobedničkom konceptu konačno i definitivno pao na jednu stranu, onda bismo rekli da je to bio trenutak kada je Pjer-Simon de Laplas pozvan da se sastane sa Napoleonom Bonapartom.

Laplas (1794-1827) je bio sjajan francuski naučnik, unapredio je Njutново delo tako što je pomoću matematičkih proračuna dokazao da Sunčev sistem funkcioniše kao skup tela koja sistematično kruže u vakuumu. Kada je kasnije usmerio pažnju na zvezde i nebule, formulisao je teoriju gravitacionog kolapsa i implozije, onoga što mi danas pomalo zatrašujuće nazivamo »crnim rupama«. Sve to je izložio u petotomnom delu pod naslovom *Nebeska mehanika*. Kao i mnoge ljude njegovog doba, veoma ga je intrigiralo pravljenje modela Sunčevog sistema na kome se može posmatrati kretanje svih planeta, njihovi međusobni odnosi i relativne brzine, kao da se čitav sistem posmatra *spolja*. Danas je takav model nešto sasvim uobičajeno, ali je u to vreme delovao do te mere revolucionarno da je car tražio susret sa Laplasom kako bi mu ovaj poklonio ili svoje knjige, ili pak (izveštaji o tome se međusobno razlikuju) model Sunčevog sistema. Lično verujem da je grobar Francuske revolucije više želeo igračku nego pet tomova knjiga – on je bio čovek u žurbi i uspeo je čak da privoli crkvu

da krunom ovenča njegovu diktaturu. Kako god, on je na svoj detinjast, zahtevan i imperatorski način tražio da mu se objasni zašto se bog ne pojavljuje u Laplasovim kalkulacijama koje su toliko proširile ljudsko znanje. Na to je dobio hladan, suzdržan i promišljen odgovor. »*Je n'ai pas besoin de cette hypothèse.*« Laplas je trebalo da bude proglašen za markiza, te je stoga možda mogao i nešto skromnije da odgovori, recimo: »Sve odlično funkcioniše i bez te ideje, Vaše Veličanstvo«. Ali on je naprosto odgovorio da mu bog nije potreban.

A nije potreban ni nama. Opadanje, propast i diskreditacija obožavanja boga nisu započeli u nekom dramatičnom trenutku poput onoga kada je Niče histrionski i protivrečeci samom sebi objavio da je bog mrtav. Niče to nije mogao znati, niti pretpostaviti da je bog ikada bio živ, ništa više nego što vidar ili šaman mogu znati šta je volja božja. Tek kada obožavanje boga postane *opcionalno*, ili pak samo jedno među mnogim verovanjima, tek tada će biti jasno da svemu tome polako dolazi kraj. Tokom najvećeg dela ljudske istorije, i to treba uvek iznova ponavljati, nikakve »opcije« nije bilo. Iz mnogih fragmenata spaljivanih i uništavanih tekstova i priznanja znamo da je oduvek bilo ljudi koji nisu bili uvereni u božje postojanje. Ali od vremena Sokrata, koji je osuđen na smrt zato što je širio nezdravi skepticizam, smatralo se da nije preporučljivo slediti njegov primer. I milionima ljudi kroz mnogo generacija to pitanje se zapravo nije ni postavljalo. Poklonici Barona Samedija na Haitiju uživali su isti monopol, zasnovan na brutalnoj prisili, kakav su imali i sveštenici Žana Kalvina u Ženevi ili Masačusetsu. Odabrao sam te primere zato što su se, mereno istorijskim vremenom, dogodili takoreći juče. Mnoge religije nam danas raširenih ruku idu u susret, s prijaznim i udvoričkim smeškom prevejanih pijačnih trgovaca. Nude nam utehu, solidarnost i ushićenje, takmičeći se na tržištu. Ali mi imamo sva prava da se sećamo kako su se varvarski ponašali onda kada su bili jaki i kada su iznosili ponude koje nisu mogle biti odbijene. Ukoliko slučajno zaboravimo kako je to izgledalo, dovoljno je da bacimo pogled na države i društva u kojima kler i dalje ima moć da diktira uslove života. Bedni ostaci te moći uočljivi

su i u modernim društvima, onda kada, recimo, crkva pokušava da preuzme kontrolu nad obrazovanjem, ili izdejstvuje da ne plaća porez, ili pak progura zakone koji će zabraniti vređanje svemoćnog i sveznajućeg božanstva, ili čak samo njegovog proroka.

U našim novim, uglavnom polusekularnim okolnostima, čak i religiozni ljudi s nelagodom govore o vremenu kada su teolozi fanatično raspravljali o jalovim tezama – kada su, na primer, premeravali raspon krila anđela ili vodili debate o tome koliko se takvih mitskih bića može smestiti na vrh igle. Naravno, strašno je sećati se koliko je ljudi mučeno i ubijeno, i koliko je izvora znanja završilo u plamenu tokom besmislenih rasprava o Trojstvu, muslimanskom hadisu, ili dolasku lažnog mesije. Ali, za nas bi bolje bilo da se čuvamo relativizma, onoga što je I. P. Tompson nazvao »velikom prepotencijom kasnijih naraštaja«. Srednjovekovni sholastički opsesivci činili su najbolje što su umeli sa krajnje ograničenim podacima kojima su raspolagali, u okruženju potpuno prožetim strahom od smrti i strašnog suda, uz veoma kratki životni vek i pred potpuno neobrazovanom publikom. Često su živeli u stvarnom strahu od posledica koje će ih zadesiti zbog napravljenih grešaka, naprezali su duh u najvećoj mogućoj meri te stvorili veoma impresivne logičke i dijalektičke sisteme. Nije krivica ljudi poput Pjera Abelara što su bili prinuđeni da rade samo sa fragmentima Aristotelovih spisa, čija su mnoga dela izgubljena kada je hrišćanski car Justinijan zatvorio filozofske škole, da bi potom ponovo bila otkrivena zahvaljujući sačuvanim arapskim prevodima u Bagdadu pa preko jevrejske i muslimanske Andaluzije vraćena u mračnu hrišćansku Evropu. Kada su došli do te građe, i nevoljno priznali kako je i pre navodnog dolaska Isusa postojala inteligentna rasprava o etici i moralu, iz petnih žila su se trudili da izračunaju kvadraturu kruga. Nemamo mnogo šta da naučimo iz onoga što su mislili, ali mnogo možemo saznati iz toga kako su mislili.

Vilijem Okam je srednjovekovni filozof i teolog čiji se elokventni jezik čuo kroz vekove. Ne znamo pouzdano kada se rodio taj čovek ponekad poznat pod imenom Vilijem od Okama (navodno prema

svom rodnom mestu u Sariju, u Engleskoj, mestu koje i danas ponosno nosi to ime). Umro je u Minhenu 1349. godine, po svemu sudeći u velikim mukama i opsedan strahovima, najverovatnije od Crne smrti. Bio je franjevac (drugim rečima, sledbenik pominjanog Franje, sisara za kojeg se pričalo da je propovedao pticama) i kao takav primoran na radikalni pristup siromaštvu, zbog čega se u Avinjonu 1324. godine sukobio čak i sa papom. Za nas danas nije više relevantna zađevica između pape i cara u vezi sa sekularnom i crkvenom podelom vlasti (pošto su obe strane »izgubile«), ali suočen sa »svetovnošću« pape, Okam je bio prinuđen da potraži zaštitu čak i u carevom okrilju. Kada je optužen za jeres, i kada su stigle pretnje da će biti ekskomuniciran, našao je dovoljno snage da odgovori kako je papa zapravo jeretik. No, uprkos tome – a i zato što je uvek argumentisao u okvirima hrišćanskih referenci – i najortodoksiji hrišćanski autoriteti priznali su mu da je bio originalan i hrabar mislilac.

Zanimale su ga, na primer, zvezde. O nebulama je znao mnogo manje nego mi danas, i nego Laplas tada. Zapravo, o njima nije znao ništa. Ali ih je iskoristio za jednu veoma zanimljivu spekulaciju. *Ako pretpostavimo* da bog može učiniti da osećamo prisustvo nekog nepostojećeg entiteta, a zatim *pretpostavimo* i to da se on ne mora mučiti oko toga budući da se isti efekat sa našim osećajima može postići i samo zahvaljujući postojanju tog entiteta, bog bi ipak mogao, ako to želi, da učini da mi verujemo u zvezde i u slučaju da one ne postoje. „Svaku posledicu koju Bog uzrokuje posredstvom sekundarnog uzroka On može sam da proizvede i neposredno.“ Međutim, to ne znači da mi moramo verovati u nešto apsurdno budući da „Bog ne može u nama uzrokovati takvo znanje da se stvar očigledno vidi kao prisutna iako je odsutna; to povlači protivrečnost...“ Pre nego što počnete da upirete prstom u tautologiju koja ovde preti, kao i u velikom delu teologije i teodiceje, pogledajte šta otac Koplston, veliki jezuita, ima da kaže u svom komentaru:

„Kad bi Bog uništio zvezde, još uvek bi mogao u nama da uzrokuje čin viđenja onog što je nekad bilo (ukoliko se čin shvata

subjektivno), baš kao što bi nam mogao dati viđenje onoga što će u budućnosti biti. Oba čina bi bila neposredna aprehenzija; u prvom slučaju onoga što je bilo, u drugom onoga što će biti.“

Ovo je veoma impresivno, i to ne samo za svoje vreme. Trebalo je da prođe nekoliko stotina godina od Okamovog doba da bismo shvatili kako, kada gledamo zvezde, mi vrlo često *zaista* gledamo svetlost udaljenih nebeskih tela koja već odavno ne postoje. Nije od neke važnosti to što se crkva mešala u pravo čoveka da gleda kroz teleskop i razmišlja o onome šta vidi: nije Okam za to kriv i ne postoji neki opšti zakon koji nalaže crkvi da bude baš tako glupa. Nego, nakon što smo se pozabavili nepojmljivom interstelarnom prošlošću koja šalje svetlost kroz daljine, za naš mozak naprosto nezamislive, shvatili smo da znamo nešto i o budućnosti našeg sistema, znamo i brzinu njegovog širenja i jasno nam je da će on jednom prestati da postoji. Međutim – i to je ključna stvar – mi to sada možemo znati i ako odbacimo (ili, ako hoćete, zadržimo) ideju boga. Dakle, *ta teorija svakako radi i bez te pretpostavke*. Ako je to vaš izbor, možete verovati u božanskog pokretača, ali to ne čini nikakvu razliku; među astronomima i fizičarima vera je postala sasvim privatna stvar, i to veoma retko prisutna.

Okam je zapravo bio taj koji je naše umove pripremio za prihvatanje tog (za njega) nedobrodošlog zaključka. On je smislio »princip ekonomije«, popularno nazvan »Okamov brijač«, princip koji poziva na uklanjanje nepotrebnih pretpostavki i prihvatanje prvog dovoljnog objašnjenja ili uzroka. »*Nemojte umnožavati bića više nego što je potrebno*«. Taj princip se može shvatiti veoma široko. Okam kaže: »Sve što je objašnjeno putem postuliranja nečega različitog od čina razumevanja, može se objasniti bez postuliranja te različite stvari«. On se nije plašio da prati svoju logiku gde god ga ona odvela, a kada se složio da je moguće spoznati prirodu »stvorenih« stvari bez ikakvog pozivanja na njihovog »tvorca« zapravo je anticipirao pojavu prave nauke. Tačnije, Okam je tvrdio da se ne može dokazati da bog, definisan kao biće koje poseduje kvalitete nadmoći, savršenstva, jedinstvenosti i beskonačnosti, uopšte postoji. Međutim, ukoliko neko želi da identifikuje prvi

uzrok postojanja sveta, on može odabrati da ga nazove »bog« čak iako ne zna tačno kakva je priroda tog prvog uzroka. A postoje teškoće vezane i za pojam prvog uzroka, s obzirom da i taj uzrok ima neki svoj uzrok. „Teško je ili nemoguće suprotstaviti se filozofima i dokazati nemogućnost beskonačnog regresa u uzrocima iste vrste, gde bi jedan mogao postojati bez drugog.“ I tako postulat tvorca ili kreatora samo dovodi do pitanja na koje nema odgovora, do pitanja ko je stvorio tvorca, to jest kreirao kreatora. Religija, teologija i teodiceja (to vam sada govorim ja, a ne Okam), nikako nisu mogle da se oslobode ovog prigovora. Sam Okam je morao da se vrati na beznadežnu poziciju da se postojanje boga može »demonstrirati« samo verom.

Credo quia absurdum, kako je to rekao »crkveni otac« Tertulijan. Obezoružavajuće, ili iritantno, zavisi od ukusa. »Verujem zato što je apsurdno«. Sa takvom tvrdnjom se ne možete ozbiljno sporiti. Ukoliko se mora imati vera da bi se nešto verovalo, odnosno da bi se u nešto verovalo, onda to znatno smanjuje verovatnoću da je to nešto vredno ili istinito. Što se prilježnije radi na istraživanju, dokazivanju i demonstriranju, to su rezultati tog rada vredniji i pružaju veću satisfakciju, te je veća šansa da će nas dovesti do otkrića koja su veća »čuda«, i »transcendentnija« su od svake teologije.

U stvari, »skok vere« – da to nazovemo čuvenim izrazom Sjerena Kjerkegora – zapravo je privid. Kao što je Kjerkegor sam istakao, to nije »skok« koji se može napraviti jednom i zauvek. To je skok koji se mora stalno iznova izvoditi, uprkos dokazima koji navode na suprotno, i koji se vremenom samo gomilaju. Tako se ljudski um izlaže prevelikom naporu koji vodi poremećajima i manijama. Religija jako dobro razume da »skok«, svojim ponavljanjem, postaje sve slabiji i manji, i da se zapravo često ni ne oslanja na »veru«, već kviri veru i vređa razum nudeći dokaze i ukazujući na fabrikovana »svedočanstva«. U njih spada i teleološki dokaz, kao i dokazi na osnovu objave, kazni i čuda. Sada, kada religija više nema monopol, svako ljudsko biće je u stanju da vidi kako ta svedočanstva i ti dokazi nisu ništa drugo do maloumne izmišljotine.

Teleološki dokazi

Čitavo moje moralno i intelektualno biće čvrsto je prožeto neoborivim uverenjem da sve što spada u domen naših čula mora postojati u prirodi i, koliko god bilo izuzetno, po svojoj suštini se ne može razlikovati od svih drugih uticaja vidljivog i opipljivog sveta čiji smo mi samosvesni deo. Svet živih bića već je ionako pun čuda i tajni koje na naše emocije i naš razum deluju na tako neobjašnjiv način da je gotovo opravdano reći da živimo u stanju očaranosti. Moja svest o čudesnom je toliko jaka da me uopšte ne može fascinirati neka puka natprirodnost koja je – shvatili je vi kako želite – samo nešto fabrikovano, izmišljotina duhova neosetljivih na suptilnosti koje se kriju u suštini našeg odnosa prema mrtvima i živima u njihovom bezbrojnom mnoštvu; to je skrnavljenje naših najdelikatnijih sećanja, brutalan napad na naše dostojanstvo.

- Džozef Konrad, autorova beleška u romanu *Linija senke*

Glavni paradoks krije se u samoj srži religije. Tri velika monoteizma nagone ljude da o sebi misle loše, da se kao bedni grešnici puni krivice bacaju na tlo pred gnevnom i ljubomornim bogom koji ih je, prema neusaglašenim izveštajima, stvorio ili od praha ili od gline ili od grudvice krvi. Poze za molitvu često su oponašanje stava poniznog podanika pred monarhom zle čudi. Oni neprestano govore o poniznosti, zahvalnosti i strahu. Sam život je nešto bedno, period pripreme za onostranost ili dolazak (odnosno drugi dolazak) – mesije.

S druge strane, gotovo kao da za to nudi neku vrstu kompenzacije, religija uči ljude da budu izuzetno egocentrični i samozadovoljni. Ona ih uverava da bog brine za svakog od njih pojedinačno i tvrdi da se upravo o njima vodilo računa kada je stvaran ceo kosmos.

Možda u tome leži objašnjenje za izraz nadmene ravnodušnosti na licima onih koji pompezno upražnjavaju veru – izvinjavam se zbog svoje skromnosti i poniznosti, ali ja, eto, slučajno obavljam neke važne poslove za boga.

Pošto su ljudska bića po svojoj prirodi usredsređena na sebe, svi oblici sujeverja uživaju, da tako kažemo, prirodnu prednost. Mi u Sjedinjenim Državama mnogo radimo na usavršavanju izgradnje oblakodera i brzih putničkih aviona (ta dva dostignuća su ubice od 11. septembra 2001. postavile u neprijateljsku apoziciju), a onda se patetično ne usuđujemo da spratove zgrada i redove u avionu obeležimo nebitnim brojem trinaest. Poznato mi je da je Pitagora odbacio astrologiju samo na osnovu jednostavne tvrdnje da identični blizanci nemaju istu sudbinu, znam takođe da je zodijak nacrtan mnogo pre nego što su nekolike planete našeg Sunčevog sistema uopšte otkrivene i, naravno, potpuno mi je jasno da nije moguće da mi neko »predvidi« neposrednu ili daleki budućnost, a da to sâmo predviđanje potom ne utiče na dalji sled događaja. Hiljade ljudi svakodnevno čita u novinama šta im kažu »zvezde«, a onda dožive nepredskazani srčani udar ili saobraćajnu nesreću. (Kada je astrolog jednog londonskog tabloida dobio otkaz, urednik je pismo započeo rečima: »Kao što ste Vi već nesumnjivo predvideli...«.) Teodor Adorno je u *Minima moralia* napisao da je gledanje u zvezde vrhunac slaboumnosti. Ipak, kada sam jednog jutra slučajno bacio pogled na horoskop za Ovna toga dana, i pročitao da je »pripadnik suprotnog pola zainteresovan za vas i to neće kriti«, nije mi bilo lako da obuzdam laki nalet idiotskog uzbuđenja koje je u mom sećanju čak nadživelo potonje razočaranje. Takođe, svaki put kada krenem od kuće, autobusa nema ni od korova, a svaki put kada se vraćam, autobusi idu jedan za drugim. Kada sam loše volje, onda sebi u bradu mrmljam »eto kakve sam ja sreće«, iako me jedan deo mog malog, kilo ili kilo i kusur teškog mozga podseća da se raspored javnog prevoza u gradu Vašingtonu pravi i poštuje bez naročitog obaziranja na moje kretanje. (Ovo sve pišem u slučaju da to kasnije postane važno: ako me autobus udari na dan objavljivanja ove knjige, naći će se oni koji će tvrditi da to nije slučajnost.)

I zašto onda ne bih bio u iskušenju da odbacim V. H. Odena i poverujem da nebeska konstelacija na neki tajanstveni način radi u pravcu moje dobrobiti? Ili, da se na hijerarhijskoj lestvici veličine malo spustimo, možda su fluktuacije moje lične sudbine od velikog interesa za vrhovno biće? Jedna od mnogih falinki mog bića jeste i moja sklonost da verujem u tako nešto, ili da to priželjkujem; iako imam, kao i mnogi drugi ljudi, dovoljno obrazovanja da prozrem tu svoju slabost, moram priznati da je ona deo mog bića. Jednom sam na Šri Lanki putovao kolima sa grupom Tamila; pripadali smo misiji za pružanje humanitarne pomoći tamilskom obalskom području koje je snažno udario ciklon. Svi moji saputnici bili su pripadnici sekte Sai Babe, inače veoma jake u južnoj Indiji i na Šri Lanki. Sam Sai Baba tvrdi da može da vaskrsava mrtve i pred kamerama je izveo specijalni performans stvaranja svetog pepela na dlanovima. (Stalno me je mučilo pitanje – a zašto baš pepela?)

Kako god, krenuli smo nakon što su moji prijatelji razbili nekoliko kokosa o kamen da bi obezbedili siguran put. No, to očigledno nije funkcionisalo jer je na pola puta preko ostrva vozač naleteo na čoveka koji je nepažljivo kročio na kolovoz dok smo prebrzo vozili kroz jedno selo. Čovek je bio teško povređen, a pošto je to bilo selo Sinhaleza, ljudi koji su se okupili nisu bili nimalo prijateljski nastrojeni prema nama, tamilskim uljezima. Situacija je bila napeta, ali uspeo sam da pomognem da se smiri, budući da sam Englez, da sam bio obučen u svetlo odelo u stilu Grejema Grina, i da sam imao novinarsku legitimaciju koju mi je izdala londonska Metropolitan policija. To je toliko impresioniralo lokalnog policajca da nas je odmah pustio, i moji su saputnici, prilično uplašeni svime što se dogodilo, bili više nego zahvalni što sam se tu zatekao i očarani *mojom* sposobnošću da brzo govorim. Čak su telefonirali u štab svoje sekte da bi objavili kako je sam Sai Baba bio sa nama, preuzevši privremeno moje obličje. Od tog trenutka su se prema meni odnosili s ogromnim poštovanjem, bukvalno mi nisu dozvoljavali da bilo šta podignem ili ponese, niti da sam sebi spremam hranu. Kasnije sam se setio da proverim šta se dogodilo sa nesrećnikom koga smo pregazili i saznao sam da je umro u bolnici. (Pitam se kakav je bio njegov horoskop za taj dan.)

Tako sam, u minijaturi, video kako jedan običan ljudski sisar – ja sâm – može odjednom privući poglede divljenja i uvažavanja, dok jedan drugi ljudski sisar – nesrećna žrtva – može postati sasvim beznačajan u benignoj kreaciji Sai Babe.

»S njima milošću Božjom«, rekao je Džon Bredford u XVI veku posmatrajući osuđenike koje vode na pogubljenje, »idem ja«. Ta navodno saosećajna primedba znači – pri čemu ne želim da kažem kako ona zaista nešto »znači« – sledeće: »Zahvaljujući Božjoj milosti, neko drugi ide na pogubljenje«. Dok sam pisao ovo poglavlje, strašna nesreća se dogodila u jednom rudniku u Zapadnoj Virdžiniji. Trinaestoro rudara je preživelo eksploziju, ali je ostalo zatočeno u podzemnim hodnicima. Čitava nacija je bila prikovana za vesti sve dok na kraju sa velikim olakšanjem nije objavljeno da su živi i zdravi. Međutim, ispostavilo se da su dobre vesti bile preuranjene, što je samo pojačalo agoniju porodica koje su već počele da slave i zahvaljuju se, da bi zatim saznale kako su se ugušili svi rudari osim jednog. Osrantomile su se i novine i informativne agencije koje su pojurile i pre vremena dale lažnu utehu. Možete li da pretpostavite kako su glasili naslovi u novinama i najave u vestima? Naravno da možete. »Čudo!« – sa ili bez znaka uzvika, to je bio izraz koji se nije mogao preskočiti i koji je zauvek sačuvan u štampanim izdanjima, kao da se podsmeva, kao što je ostao i u sećanju, samo pojačavajući bol rođaka i prijatelja nastradalih rudara. Uz to, izgleda da ne postoji reč kojom bi se moglo opisati odsustvo božanske intervencije u ovom slučaju. Nema sumnje da su ljudi uvek i svuda skloni da dobre stvari proglašavaju za čudo, a da uzroke loših traže negde drugde. U Engleskoj je kralj nasledni poglavar crkve isto kao što je i nasledni poglavar države (Vilijem Kobet je jednom rekao da Englezi učestvuju u toj apsurdnoj igri jer ne govore o »kraljevskoj kovačnici« nego o »nacionalnom dugu«.) Religija koristi isti trik, i to na isti način, pred našim očima. Kada sam prvi put posetio Sakr Ker na Monmartru, crkvu koja je sagrađena u slavu oslobođenja Pariza od Prusa i Komune 1870-1871, video sam bronzanu ploču koja, po istom obrascu, govori kako je kiša savezničkih bombi 1944. godine razrušila kuće u okolini a promašila samo crkvu...

S obzirom na tu izrazitu sklonost ka gluposti i sebičnosti, kako kod mene tako i inače među pripadnicima naše vrste, donekle je iznenađujuće kada otkrijete da svetlo razuma uopšte može da prodre kroz sve te naslage. Genijalni Šiler nije bio u pravu kada je u *Jovanki Orleanki* rekao da se »i bogovi sami uzalud bore protiv gluposti«. Jer upravo *posredstvom* bogova mi svoju glupost i lakovernost pretvaramo u nešto zaista neizrecivo.

Teleološki argumenti³ koji su proizvodi upravo tog egocentrizma o kojem smo govorili, javljaju se u dva oblika, mikro i makro. Vilijem Pejli (1743-1805) dao je njihov čuven i sažet prikaz u knjizi *Prirodna filozofija*⁴. U njoj se srećemo sa priprostim primerom primitivnog čoveka koji pronalazi sat koji kuca. On možda ne zna čemu taj sat *služi*, ali može zaključiti da to nije ni kamen ni povrće i da služi nekoj svrsi. Pejli je hteo ovu analogiju da primeni i na prirodu i na čoveka. Dž. G. Farel je njegovo samozadovoljstvo i tvrdoglavost dobro prikazao u *Opsadi Krišnapura* predstavljajući jednog viktorijanskog sveštenika koji je učio od Pejlija:

»'Kako objašnjavate složeni mehanizam oka, beskrajno složeniji od običnog teleskopa koji je bedni čovek uspeo da izumi? Kako objašnjavate oči jegulje, koje bi mogle da se povrede kada se ona ukopava u mulj i šljunak i koje su stoga zaštićene prozirnom rožnatom opnom? Zašto se zenica na oku ribe nikada ne sužava? Ah, vi jadni, neuki mladiću, objašnjenje leži u tome što je riblje oko stvorio On koji je iznad svega, da bi odgovaralo slabom svetlu u vodama koje ribe naseljavaju! A kako objašnjavate izgled indonežanske svinje', uzviknuo je, 'kako tumačite to što ima dva savijena zuba, dugačka više od metra, koja rastu nagore iz njegove gornje vilice?'

3 Teleološki argument u prilog postojanja boga temelji se na premisi da je svet ustrojen prema načelima umnog poretka ili plana, iz čega sledi zaključak da se u osnovi tog poretka mora nalaziti božanski um ili božanska svrhovitost kao vrhovni princip. Ovaj argument navodi se u Bibliji, kod Platona, Cicerona i u drugim klasičnim delima, ali je u novije doba najjasnije formulisan u delu Viljema Pejlija iz 1802. godine. (prim. red.)

4 Autor je napravio omašku, delo se zove Prirodna teologija. (prim. prev.)

'Zato da bi se odbranila?'

'Ne, mladiću, za to ima dva očnjaka koja rastu iz donje vilice, nalik očnjacima vepra... Ne, odgovor se krije u tome što ta životinja spava u uspravnom položaju i da bi imala oslonac za glavu ona se s ta dva gornja zuba zakači za granu... jer je Tvorac Sveta razmišljao čak i o tome kako će se ta svinja odmarati!'

(Pejli se nije trudio da objasni kako to da je Tvorac Sveta toliko mnogo svojih kreacija u ljudskom obliku stvorio takvima da se prema rečenoj svinji odnose kao da je demon ili gubavac.) U stvari, Džon Stjuart Mil je, posmatrajući prirodni poredak, bio mnogo bliže istini kada je napisao:

»Da je deseti deo napora koji mu je bio potreban da pronade znake dobronamernosti svemoćnog boga upotrebio na sakupljanje dokaza koji bi ocrnili karakter tvorca, koliko bi se samo takvih dokaza moglo naći u životinjskom carstvu! Ono se deli na one koji proždiru i oni koji su požderani, a većina njih je bogato opremljena instrumentima za mučenje svog plena.«

Pošto sud (barem zasad) štiti Amerikance od toga da im se u učionicama, pod maskom obaveznog nastavnog programa, utuvljuju u glavu »kreacionističke« gluposti, možemo podsetiti na misao jednog drugog velikog lorda iz viktorijskog doba, lorda Makaleja, i reći kako »svaki školarac zna« da je Pejli stavio svoja trošna i škriputava kola pred rudu svog starog, istrošenog konja koji se jedva drži. Nemaju ribe peraja zato što im ona trebaju u vodi, baš kao što ni ptice nemaju krila zato da bi se uklopile u rečničku definiciju pojma »ptica«. (Uostalom, ima sasvim dovoljno ptičjih vrsta koje ni ne lete.) Stvari stoje upravo obrnuto: postoji proces prilagođavanja i selekcije. Ali, ne smemo sumnjati u snagu početne iluzije. U svojoj knjizi *Svedok*, koja je značajno odjeknula, Vitaker Čejmbers se on priseća trenutka kada se odrekao istorijskog materijalizma, mentalno napustio stvar komunizma i započeo karijeru koja će dovesti do uništenja staljinizma u Americi. Dogodilo se to jednog jutra kada mu je pogled pao na

ušnu školjku ćerke. Ljupki zavoji i krivine tog njenog spoljnog organa uverili su ga, u bljesku otkrovenja, da ne može biti da je to stvorila samo slučajnost. Živo tkivo takve lepote mora biti božanski proizvod. Hm. I ja sam se divio slatkim malim ušima svog ženskog potomka, ali uvek sam usput primećivao i (a) da bi im dobrodošlo još jedno pranje, (b) da deluju kao produkt masovne proizvodnje čak i kada se uporede sa inferiornim ušnim školjkama na ćerkama drugih ljudi, (c) da uši, kako ljudi stare, od pozadi izgledaju sve smešnije i (d) da mnogo niže životinje, recimo mačke i slepi miševi, imaju mnogo fascinantnije, privlačnije i funkcionalnije ušne školjke. Da kažem, tragom Laplasa, čini mi se da postoji zaista mnogo uverljivih argumenata protiv obožavanja Staljina, i da je stvar antistaljinizma sasvim validna i bez pretpostavke gospodina Čejmbersa, zasnovane na ušnim školjkama.

Uši su predvidivog i uniformnog oblika, a ušne školjke nisu ništa manje ljupke kod dece koja su rođena potpuno gluva. No, analogno ne važi i za ceo univerzum. Postoje anomalije, tajne i nesavršenstva – da upotrebim najblaže izraze – koje ne pokazuju da je bilo prilagođavanja, a kamoli selekcije. Tomas Džeferson je pod stare dane voleo da upoređuje sebe sa satnim mehanizmom, i kada je odgovarao prijateljima koji su se raspitivali za njegovo zdravlje, pisao im je kako se neparni feder kida i kako se tu i tamo pomoćni zupčanik istrošio. To, naravno, budi (kod vernika) neprijatnu ideju o nekoj urođenoj mani koju nijedan majstor-sajdžija ne može popraviti. Da li bi i takve mane trebalo smatrati delom »božanskog plana«? (Kao i obično, oni koji veruju u njega, suočeni s tim pitanjem izbegavaju odgovor; drugim rečima, sebi upisuju u zaslugu ono što je zapisano na jednoj strani knjige salda, ali začute i pokušavaju da vrdaju kada se postavi pitanje njene druge, dužničke strane.) Ali ako je reč o olujnim bespućima i kovitlanju dubokog svemira, njegovim crvenim divovima, belim patuljcima i crnim rupama, titanskim eksplozijama i uništenjima, možemo samo zbunjeno, i drhteći, da zaključimo kako »plan« još nije sproveden do kraja i da se pitamo jesu li se i dinosaurusi tako »osećali« kada su meteori počeli da sipaju s neba, stavljajući tačku na sva besmislena rivalstva širom pradavnih močvara na Zemlji.

Čak i ono što je u početku delovalo kao utešna simetrija Sunčevog sistema, sa njegovim ipak nepobitnim naginjanjem ka nestabilnosti i entropiji, dovoljno je uznerimilo ser Isaka Njutna da iznese hipotezu kako bog interveniše svako malo da orbite vrati tačno tamo gde treba da leže. To je Lajbnicu dalo povoda da ga zadirkuje i pita zašto bog nije mogao odmah sve da namesti kako treba. Zapravo, baš zbog zastrašujuće praznine na drugim mestima, nas mora impresionirati navodno jedinstveno i prelepo okruženje koje je omogućilo javljanje inteligentnog života na Zemlji. Ali, mi smo ionako skloni tome da budemo impresionirani, zar ne? Taština nam dozvoljava da previdimo nametljivu činjenicu da su sve ostale planete našeg sistema ili previše hladne da bi se na njima održalo nešto što bi se dalo identifikovati kao život, ili su pak previše vrele. Isto, međutim, važi i za naš plavi i okrugli planetarni dom u kojem se vrečina sukobljava sa hladnoćom tako da postoje ogromni prostori za nas neupotrebljivih pustara i uz to jedna klimatska »oštrica noža« na koju smo navikli i na kojoj oduvek i živimo. U međuvremenu se Sunce priprema da eksplodira i proguta sve planete koje od njega zavise, kao da je neki ljubomorni poglavica ili plemensko božanstvo. I to bi trebalo da predstavlja nekakav osmišljeni poredak!

Toliko o makrodimenziji. Šta je sa mikrodimenzijom? Još od kada su bili primorani da se uključe u ovu raspravu – a dugo su se tome opirali – vernici pokušavaju da nam ponove ono Hamletovo upozorenje Horaciju da na nebu i zemlji ima mnogo više stvari nego što bi obični smrtnici mogli i da sanjaju. Naša strana rado prihvata takvu tvrdnju: spremni smo na buduća otkrića koja će prevazići naše moći poimanja, zapanjiti nas čak i više nego što nas je dosad zapanjivao napredak u znanju, zahvaljujući Darwinu i Ajnštajnu. Međutim, ta otkrića će doći na stari način – nakon strpljivog, pažljivog i (ovog puta, kako se nadamo) ničim ometanog istraživanja. U međuvremenu moramo unaprediti i naš um, čemu će od pomoći biti i naporna vežba koja se sastoji u odbacivanju bedastoća koje su vernici smislili u poslednje vreme. Kada su u XIX veku pronađene, i potom počele da se proučavaju kosti praistorijskih životinja, bilo je onih koji su tvrdili da je bog stavio

te kosti u stene da bi testirao našu veru. To se ne može opovrgnuti. Kao što se ne može opovrgnuti ni moja omiljena teorija koja kaže da bismo na osnovu opažljivih obrazaca ponašanja ljudi mogli zaključiti da je svet osmišljen tako da je planeta Zemlja, a da mi to ne znamo, zapravo zatvorska kolonija i ludnica koju daleke i mnogo superiornije civilizacije koriste kao mesto za bacanje svog otpada. Međutim, ser Karl Poper me je naučio da verujem kako je teorija slaba u onoj meri u kojoj ju je nemoguće opovrći.

Ovamo nam govore da zapanjujuće tvorevine poput ljudskog oka ne mogu biti rezultat procesa koji je zasnovan, da tako kažemo, na »slepoj« slučajnosti. Frakcija koja zagovara »božanski plan« odabrala je primer oka u uverenju da je on najbolji. Danas dosta znamo o očima, o tome koja ih bića imaju, a koja ne, i zašto. Sada ću na trenutak dati reč svom prijatelju dr Majklu Šermeru:

»Evolucija, dakle, pretpostavlja da *današnji organizmi treba da imaju mnoštvo različitih struktura, od jednostavnih do složenih, u kojima se ogleda evolucionarna istorija a ne stvaranje koje se odigralo u jednom trenutku.* Ljudsko oko, na primer, predstavlja rezultat dugog i složenog razvoja koji je trajao hiljadama miliona godina. U početku je prosta očna mrlja sa nešto fotoreceptornih ćelija pružala organizmu jednostavnu informaciju o nekom izvoru svetlosti; ta tačka je evoluirala u malu udubinu (pehar), ispunjenu fotoreceptorima koji su pružali nove podatke o pravcu iz kojeg dolazi svetlost. Kako je to udubljenje postajalo veće, dodatne ćelije su omogućavale dobijanje sve preciznijih informacija o okolini; prvobitno su formirana providna meka sočiva za delimično koncentrisanje svetlosti (slike) na fotoreceptorne ćelije u pozadini; zatim je nastalo pravo sočivo koje može da kontroliše fokusiranje slike, a onda i složeno oko koje nalazimo kod tako modernih sisara kao što je čovek.«

Svi međustadijumi ovog procesa pronađeni su kod različitih životinja, a napravljeni su i složeni kompjuterski modeli pomoću kojih je ta teorija testirana i koji su pokazali da ona zaista »radi«. Šermer tvrdi da postoji još jedan dokaz da je oko evoluiralo. To je neprilagođenost njegovog »dizajna«.

»Anatomija ljudskog oka u stvari pokazuje da njegov dizajn nije naročito 'inteligentan'. Ono je postavljeno naopačke i unazad tako da fotoni svetlosti moraju da putuju kroz rožnjaču, sočivo, optičku vodicu, ganglijske ćelije, neurone različitih orijentacija i veza (amakrine, horizontalne i bipolarne) pre nego što stignu do fotoreceptornih ćelija (štapića i čepića), koje prevode svetlosni signal u nervne impulse, pa će tek nakon ovog puta nervni impulsi biti poslani nazad preko optičkog nerva u vizuelni korteks u temenom delu mozga da bi tu bili prerađeni u smislene obrasce. Zašto bi neki inteligentni tvorac koji želi optimalni vid stvorio oko koje je okrenuto naopačke i unazad?«

Tako je zato što smo evoluirali od bakterije koja ne vidi, i za koju sada znamo da sa njom delimo DNK. Pomoću tog loše dizajniranog optičkog aparata, čiji deo čini i namerno »dizajnirana« slepa mrlja na retini, neki ljudi u prošlosti su, kako su tvrdili, čuda »videli vlastitim očima«. U tim slučajevima problem je bio lociran na nekim drugim mestima u moždanoj kori, ali nikada ne smemo zaboraviti opomenu Čarlsa Darvina da će i oni među nama koji su najdalje odmakli u evoluciji i dalje nositi »neizbrisiv pečat svog niskog porekla«.

Na ovo što je Šermer rekao ja bih dodao da, iako je istina da smo mi najpametnije životinje, orao ribar ima oči koje su, kako smo izračunali, šezdeset puta moćnije i savršenije od naših, te da je slepilo, često izazvano mikroskopskim parazitima koji su sami po sebi čudo inventivnosti, jedno od najstarijih i najtragičnijih poremećaja za koje čovek zna. I zašto superiorno oko (ili, u slučaju mačke ili slepog miša, takođe i uvo) dodeliti nekoj inferiornijoj vrsti? Taj orao je u stanju da se sa velike visine precizno obruši na ribu koja se brzo kreće u vodi, i da sve vreme manevriše svojim izuzetno moćnim krilima. Oralna ribara smo gotovo istrebili, dok vi, s druge strane, možete na ovaj svet dospeti slepi kao crv, i ipak postati bogobojažljivi i prilježan metodista, na primer.

»Pretpostavka da je oko«, pisao je Čarls Darwin, »sa svim svojim neuporedivim mehanizmima za udešavanje žiže za različita

odstojanja, za primanje različitih količina svetlosti, i za popravku sferne i hromatične aberacije, moglo postati pomoću prirodnog odabiranja, meni izgleda – ja to slobodno priznajem – besmisleno u najvećem stepenu.«⁵

Ovo stoji u eseju pod naslovom »*Organi krajnje savršeni i složeni*«. U međuvremenu je evolucija oka postala gotovo zasebno područje istraživanja. A i zašto ne bi bilo? Krajnje je fascinantno, i pruža veliko zadovoljstvo kada znate da je barem četrdeset različitih tipova očiju, a možda i njih šezdeset, evoluiralo na veoma različite, paralelne, mada i međusobno uporedive načine. Dr Danijel Nilson, možda najveći autoritet po ovom pitanju, otkrio je, između ostalog, da je u evolucionim linijama tri potpuno različite grupe riba došlo do nezavisne pojave četiri oka. Jedno od tih stvorenja, *Bathylchnops exilis*, ima par očiju koje gledaju levo i desno i drugi par očiju (postavljen na zid ovih prvih, glavnih) koje gledaju direktno dole. To bi za većinu životinja bio suvišan teret, ali vodenim životinjama nudi neke očigledne pogodnosti. I veoma je važno uočiti da embrionalno razviće drugog para očiju ne predstavlja kopiju ili minijaturu prvog para, već je reč o sasvim nezavisnom evolucionom događaju. Kao što je dr Nilson pisao u pismu Ričardu Dokinsu, »ta vrsta je ponovo izumela sočiva iako je već imala jedna; to može poslužiti kao dobra potvrda stanovišta da evolucionim nastanak sočiva i nije tako težak«.

Božanstvo koje stvara bi, verovatnije, dupliralo postojeći optički set i mi onda ne bismo imali čemu da se divimo i šta da otkrivamo. Ili kako je to Darwin rekao:

»Kad je prvi put rečeno da se Sunce ne kreće a da se Zemlja okreće oko njega, onda je to učenje ljudski naivni realizam proglasio za pogrešno; ali staroj izreci: „*Vox populi, vox Dei*“, ne može se, kao što zna svaki filozof, pokloniti poverenju u nauci. Razum mi kaže:

⁵ Darwinovi citati preuzeti su iz: Čarls Darwin, Postanak vrsta – pomoću prirodnog odabiranja ili održavanje povlašćenih rasa u borbi za život. Beograd: Prosveta, 1948. Preveo Nedeljko Divac. (prim. prev.)

ako se može pokazati da od prostog i nesavršenog oka do složenog i savršenog postoje mnogobrojni stepeni, i svaki je stepen koristan svome imaocu, kao što je izvesno slučaj; ako, dalje, oko stalno varira, i ako su promene nasledne, što je takođe izvesno; i ako su takve varijacije korisne nekoj životinji pod promenljivim uslovima života, onda teškoća za verovanje da je savršeno i složeno oko moglo postati prirodnim odabiranjem, iako nesavladiva našom maštom, ne bi se mogla smatrati ubitačnom za našu teoriju»

Možda ćemo se nasmešiti kada vidimo kako Darwin piše o Suncu koje stoji u mestu, ili o »savršenstvu« oka, ali to je samo zato što imamo sreće da znamo više nego što je on znao. Ali zato vredi zapaziti, i zapamtiti, šta je to što on smatra čudesnim.

Pravo »čudo« je što smo ovoliko evoluirali mi koji imamo zajedničke gene sa bakterijom od koje je i započeo život na našoj planeti. Kod nekih bića uopšte se nisu pojavile oči, ili jesu, ali kao veoma jednostavni organi. Tu se krije jedan intrigantan paradoks: evolucija nema oči, ali može da ih stvori. Brilljantni profesor Frensis Krik, jedan od onih koji su otkrili dvostruku spiralu, imao je kolegu pod imenom Lesli Orgel, koji je taj paradoks umeo da sroči bolje od mene: »Evolucija je pametnija od vas«. Ali ovaj kompliment »inteligenciji« prirodne selekcije ni u kom slučaju nije povlađivanje glupom pojmu »osmišljenog poretka«. Neki od njenih rezultata su krajnje impresivni, što je nesumnjivo tačno u slučaju, na primer, ljudskih bića. (»Kakav je stvor čovek!«, uzvikuje Hamlet pre nego što će samome sebi donekle protivrečiti opisujući pomenuti rezultat kao »kvintesenciju praha«; obe tvrdnje krasi to da su istinite.) Ali proces kojim se stiže do rezultata spor je i beskrajno zamršen, i dao nam je DNK »lanac«, prepun beskorisnog đubreta, pri čemu je najveći deo njegovih elemenata zajednički sa ostalim živim bićima. O niskom poreklu svedoče naše slepo crevo, suvišne dlake koje prekrivaju embrion posle pet meseci u materici (a potom otpadaju), naša osetljiva kolena, ostaci repa i mnogobrojni kaprici urogenitalnog aranžmana. Zašto ljudi i dalje uporno govore »Bog je u detaljima«? U našim nije, osim ako njegovi kreacionistički nastrojani i pomalo sirovi obožavaoci

ne žele da na sebe preuzmu odgovornost za njegove trapavosti, propuste i nekompetenciju.

Oni koji su, uz izvestan otpor, popustili pred nadmoćnim dokazima u prilog evolucije, sada žele da sami sebi dodele medalju za to što su priznali poraz. Oni sada pokušavaju da nam kažu kako upravo fascinantnost i raznolikost tog procesa govori o tome da postoji neki um koji ga je osmislio i koji ga usmerava. Na taj način oni pokušavaju od svog navodnog boga da naprave smotanu budalu, da kažu kako je on majstor-kvariša, neko ko može samo približno da uradi ono što želi, ili pak da potpuno promašuje, neko kome su trebali eoni vremena da stvori tuce upotrebljivih i korisnih osobina, dok je usput napravio čitavo đubriše puno otpada i krševa. Zar nemaju malo više poštovanja prema tom božanstvu? Oni nemudro kažu da je evolucionarna biologija »samo teorija«, što otkriva njihovo nepoznavanje kako smisla reči »teorija«, tako i smisla reči »dizajn«. »Teorija« je nešto što je razvijano, nešto što je evoluiralo – molim vas da izvinite za ovaj izraz – da bi odgovaralo poznatim činjenicama. Uspešna teorija je ona koja opstaje i nakon uvođenja dotad nepoznatih činjenica, a prihvaćena teorija je ona koja može da ponudi precizna predviđanja još neotkrivenih stvari i događaja koji se još nisu odigrali. To je proces koji traje i podlozan je nekoj verziji Okamove procedure: faraonovi astronomi u Egiptu mogli su da predvide pomračenja iako su verovali da je Zemlja ravna – samo što su ta predviđanja zahtevala mnogo suvišnog posla. Ajnštajnovne procene tačnog ugla zakrivljenosti (defleksije) zvezdane svetlosti izazvane gravitacijom – verifikovane tokom pomračenja na zapadnoj obali Afrike 1913. godine – bile su elegantnije i smatralo se da predstavljaju odbranu njegove »teorije« relativiteta.

Evolucionisti se međusobno mnogo spore oko pitanja *kako* se odvijao, pa čak i kako je zapravo započeo taj složen proces. Frensis Krik se čak usudio da flertuje sa teorijom kako su život na Zemlji »posejale« bakterije koje je nosila kometa u prolazu. Međutim, sve te rasprave, kada i ako se razreše, biće razrešene dokazanim naučnim i eksperimentalnim metodama. Tome nasuprot,

kreacionizam, ili verovanje u »osmišljeni poredak« (koji je najviše pameti pokazao načinom na koji je lukavo promenio svoj brend) *nije čak ni teorija*. U čitavoj svojoj dobro finansiranoj propagandi, kreacionizam nikada nije ni pokušao da pokaže kako bi se to ijedan delić prirodnog sveta mogao bolje objasniti »poretkom« nego evolucionim nadmetanjem. Umesto toga, on završava u smešnoj tautologiji. Jedan od kreacionističkih »upitnika« traži »da ili ne« odgovore na sledeća pitanja:

Da li znate za neku građevinu koja nema svog graditelja?

Da li znate za neku sliku koja nema svog slikara?

Da li znate za neki automobil koji nema svog konstruktora?

Ako ste makar na jedno od ovih pitanja odgovorili sa DA, molimo da odgovor podrobno obrazložite.

Znamo odgovore na sva ta pitanja: sve su to ljudske invencije koje su zahtevale izuzetan trud (i do kojih je vodio put pun pokušaja i pogrešaka), koje su nastale kao plod mnogih ruku, i koje se i dalje *razvijaju*. Neuko kreacionističko podsmevanje prerasta u glupost u trenutku kada njegovo kritikovanje evolucije postane poređenje evolucije sa vrtlogom vetra koji udarivši u dvorište puno otpada za sobom ostavi sastavljen džambo-džet. Kao prvo, ne postoje nikakvi »delovi« razbacani okolo, koji samo čekaju da ih neko pokupi i sastavi. Zatim, proces dolaženja do »delova« i proces njihovog odbacivanja (a naročito krila) nešto je što je dijametralno suprotno dejstvu vazdušnog vrtloga. Takvom procesu je potrebno vreme koje više odgovara vremenu glečera nego vremenu oluje. I još, džambo-džetovi nisu puni nefunkcionalnih ili suvišnih »delova« nepotrebno nasleđenih od nekih manje uspešnih letelica. Zašto smo uopšte tako lako pristali da tu staru sofističku ne-teoriju zovemo njenim prepredeno izabranim imenom koje mnogo prikriva, imenom »osmišljeni poredak«? U njoj nema ničeg »osmišljenog«. To je ona ista stara koještarija, abrakadabra (odnosno abra-ka-avion, u ovom slučaju).

Avioni, dizajnirani ljudskom rukom, imaju neku svoju »evoluciju«. Evoluiramo, ali na sasvim drugačiji način, i mi sami.

Početak aprila 2006. godine u časopisu *Science* objavljeno je jedno obimno istraživanje sa Univerziteta Oregon. Oslanjajući se na rekonstrukciju gena izumrlih životinja, istraživači su uspeali da pokažu kako je ne-teorija »nesvodive složenosti« obična budalaština. Polako napredujući metodom pokušaja i pogreške, ponovo upotrebljavajući i modifikujući postojeće delove, naučnici su otkrili da molekuli proteina kada preuzimaju ili odbacuju raznolike hormone deluju po principu ključ u bravu. Takva genetička putanja slepo je uvedena u evoluciju živog sveta pre 450 miliona godina, pre nego što je život napustio okean i pre evolucije kostiju. Mi danas o prirodi posedujemo znanja koja osnivači religije nisu mogli ni iz daleka da naslute, a da su ih posedovali, to bi učutkalo njihove prepotentne jezike. Kada se jednom oslobodimo suvišnih pretpostavki, onda spekulacija o tome ko nas je stvorio takvima da i sami budemo stvaraoci postaje neplodna i irelevantna poput pitanja ko je dizajnirao samog dizajnera. Aristotel, sa čijim je razmišljanjem o nepokretnom pokretaču i neuzrokovanom uzroku i otpočela rasprava u ovom pravcu, zaključio je da logika zahteva da postoji četrdeset sedam ili pedeset pet bogova. Monoteisti bi u ovom trenutku rado upotrebili kakav Okamov brijač, zar ne? Oni su potom tu veliku brojku prvobitnih pokretača spustili na jednog-jedinog. I tako se se značajno približavaju onoj istinitoj, okruglastoj cifri.

Moramo se, dakle, suočiti sa činjenicom da je evolucija, osim što je pametnija od nas, takođe i daleko bezosećajnija i okrutnija, pa čak i hirovitija. Ispitivanje fosilnih ostataka i podataka koje pruža molekularna biologija pokazuje da je izumrlo 98 odsto svih vrsta koje su se ikada pojavile na Zemlji. Bilo je razdoblja fantastične eksplozije života, nakon kojih bi redovno usledilo veliko »izumiranje«. Da bi se život uopšte mogao održati na planeti koja se hladi, morao se prvobitno pojaviti u ogromnim količinama. To se pokazuje i na mikroplanu, na primeru naših malih ljudskih života: muškarac proizvodi neizmerno više semene tečnosti nego što je potrebno za stvaranje ljudske porodice i zato ga muči – što mu i nije preterano neprijatno – jaka potreba da je rasipa

unaokolo, ili da je se reši na neki drugi način. (Religije su sasvim bespotrebno uvećavale tu muku osuđujući razne jednostavne načine olakšavanja ove »bogom dane« napetosti.) Obiljem različitih oblika mnogobrojnih insekata, lastavica, lososa i bakalara, stvara se gigantska zaliha koja obezbeđuje da u nekim, mada nažalost ne i u svim slučajevima, prežive u dovoljnom broju.

Životinje na višim stepenicama evolucije uglavnom nisu izuzete iz tog procesa. Nama poznate religije nastale su u narodima za koje – podrazumeva se – znamo. U Aziji, na Sredozemlju i na Bliskom Istoku, ljudska istorija se može pratiti tokom impresivno dugog i kontinuiranog vremenskog perioda. Međutim, čak i religijski mitovi pominju periode mraka, kuge i nesreće, kada se činilo da se priroda okrenula protiv ljudskog postojanja. Narodno sećanje, danas potkrepljeno i arheološkim nalazima, kazuje da su se po svemu sudeći dogodile velike poplave kada su formirana Crno i Sredozemno more; priče koje su se dugo posle toga pričale u Mesopotamiji i drugde svedoče koliko su jak utisak ostavili ti jezivi i zastrašujući događaji. Svake godine hrišćanski fundamentalisti odlaze na planinu Ararat u današnjoj Jermeniji, uvereni da će jednog dana pronaći olupinu Nojeve barke. Taj napor je jalov i ništa neće dokazati, čak i ako se olupina pronađe, ali ako bi ti ljudi odlučili da pročitaju rekonstrukciju onoga što se zaista dogodilo, suočili bi se sa nečim mnogo upečatljivijim od banalne priče o Nojevom potopu, a to je ogroman zid tamne vode koji iznenada, uz strašnu tutnjavu, plavi gusto naseljenu dolinu. U redu, takav jedan događaj verovatno bi se, poput priče o o »Atlantidi«, urezao u preistorijsko pamćenje kao i naše današnje.

Međutim, ne posedujemo čak ni zakopana ili loše pribeležena sećanja na ono što se događalo ljudima u dve Amerike. Kada su početkom XVI veka nove ere katolički hrišćanski konkistadori stigli na Zapadnu hemisferu, bili su tako okrutni i destruktivni prema svemu na šta su naišli da je jedan od njihovih pripadnika, Bartolomeo de las Kasas, predložio da se zvanično povuku, izvine za sve što su činili, i priznaju da je čitav poduhvat bio greška. Griža savesti kod dobronamernog Las Kasasa, kakav je verovatno bio,

počivala je na ideji da su »Indijanci« živeli u nedirnutom Raju, a da su Španija i Portugal propustili šansu da ponovo otkriju nevinost koja je postojala pre pada Adama i Eve. Ta ideja je bila besmislica koja je počivala na njegovim pustim željama, i uz to krajnje ponižavajuća za domoroce: Olmeci i druga plemena imali su svoje bogove (koje su uglavnom umilostivljavali ljudskim žrvvama) i stvorili su razvijene sisteme pisanja, astronomije, poljoprivrede i trgovine. Zapisivali su svoju istoriju i imali kalendar od 365 dana, precizniji od evropskog. Jedno od tih društava, društvo Maja, došlo je i do divne ideje o nuli, na koju sam ranije aludirao, i bez koje je matematički račun veoma težak. Možda je značajno to što su tokom Srednjeg veka pape uvek odbacivale ideju »nule« kao stranu i jeretičku, možda zato što je navodno arapskog porekla (mada je zapravo sanskritskog), ali možda i zbog toga što je sadržala jednu zastrašujuću mogućnost.

Ponešto nam je poznato o civilizacijama zemljouza koji povezuje dva dela kontinenta, ali sve do nedavno nismo znali za velike gradove i mreže puteva koji su se nekada protezali preko basena Amazona i nekih područja u Andima. Tek je započet ozbiljan rad na proučavanju ovih impresivnih društava koja su rasla i cvetala u vreme kada su obožavani Mojsije, Avram, Isus, Muhamed i Buda, ali koja uopšte nisu učestvovala u njihovim razmiricama i nisu bila deo računice monoteističkih vernika. Izvesno je da su i ti narodi imali svoje mitove o stvaranju i svoja otkrivenja božje volje. I oni su patili, pobeđivali i nestajali a da čak nisu ni ušli u »naše« molitve. Nestali su gorko svesni da nema više nikoga ko će pamtiti kakvi su bili, pa čak ni *da li* su postojali. Sve njihove »obećane zemlje«, proročanstva i omiljene legende i ceremonije mogle su postojati i na drugoj planeti. Eto koliko je zapravo ljudska istorija arbitrarna.

Ima malo, ili nimalo sumnje da te narode nisu uništili samo osvajači u ljudskom obličju, već da su u uništavanju učestvovali i mikroorganizmi o kojima ni jedni ni drugi nisu ništa znali. Ti mikrobi su mogli biti sa tog područja, a mogli su biti i doneseni, svejedno, rezultat je isti. I ovde opet vidimo gigantsku

ljudsku omašku koja se krije u priči iz Knjige postanja. Kako se posredstvom jednog pasusa može dokazati da su tu knjigu napisali neuki ljudi, a ne neki bog? Tako što će se reći da je u njoj čoveku dato da bude »gospodar« svim ribama morskim, pticama nebeskim i gmizavcima. Ali ne pominju se raznovrsni dinosaurusi, plesiosaurusi, pterodaktili, pošto pisac nije znao za njihovo postojanje, a kamoli za njihovo navodno specijalno i trenutno stvaranje. Nema reči ni o torbarskim sisarima zato što Australija – sledeći kandidat posle Srednje Amerike za novi »raj« – nije bila ucrtana ni na jednoj poznatoj mapi. Što je najvažnije, u Knjizi postanja čoveku nije data vlast nad mikrobima i bakterijama zato što postojanje tih nezaobilaznih, a ipak opasnih naših drugara, nije bilo niti poznato niti je moglo da se razume. A da jeste bilo poznato, ili shvaćeno, odmah bi bilo jasno da su ti oblici života »vladali« *nama*, i da su nastavili da uživaju u toj svojoj nesmetanoj vlasti sve dok sveštenici nisu izgurani u stranu i dok medicinsko istraživanje nije konačno dobilo priliku da se pokaže. Čak i danas nije upostavljena zadovoljavajuća ravnoteža između *homo sapiensa* i Pasterove »nevidljive vojske« mikroba, ali DNK-molekul nam je bar omogućio da sekvenciramo genom naših smrtnih neprijatelja, recimo RNK-virusa ptičjeg gripa, i da otkrijemo šta imamo sa njim zajedničko.

Verovatno najteži zadatak sa kojim se suočavamo kao delimično racionalne životinje sa previše velikim žlezdama i previše malim prednjim režnjem mozga, jeste razmišljanje o našoj relativnoj važnosti u sklopu celokupne slike stvarnosti. Naše mesto u kosmosu je tako nezamislivo minorno da mi, s ovoliko bedno malo sive mase kojom raspolažemo, uopšte ne uspevamo da o tome duže razmišljamo. Ne manje teško može biti i saznanje da je sasvim slučajno to što naseljavamo planetu Zemlju. Ponešto smo shvatili o svom skromnom mestu s obzirom na šire relacije, o tome kako da produžimo svoj život, izlečimo se od bolesti, naučimo da poštujemo druga plemena i druge životinje, i da profitiramo od njih, kako da koristimo rakete i satelite da bismo olakšali komunikaciju; ali istovremeno smo shvatili i da nas čeka smrt, iza koje sledi smrt svih vrsta i smrt čitavog kosmosa u vreloj baklji, a

to baš i nije neka utešna vest. Ipak, bar nismo u poziciji onih ljudi koji su umrli a da nisu dobili šansu da ispričaju svoju priču, ili pak nekoga ko će umreti danas, u ovom trenutku, posle nekoliko praznih, mučnih minuta bolne i zastrašujuće egzistencije.

U kanadskim Stenovitim planinama, na granici sa Britanskom Kolumbijom, 1909. godine došlo je do otkrića od ogromne važnosti. Reč je o mestu poznatom pod imenom Bardžes škrljac; iako je to prirodna formacija i nema nikakvih magičnih svojstava, ipak je neka vrsta mašine za putovanje kroz vreme, odnosno ključ koji otvara vrata prošlosti. I to veoma davne prošlosti: taj krečnjački komad je nastao pre oko 570 miliona godina i zabeležio je ono što paleontolozi obično nazivaju »kambrijska eksplozija«. Tokom evolucije bilo je perioda velikih »izumiranja« i istrebljenja, ali je isto tako bilo i momenata povišene energije, trenutaka kada je život odjednom postajao bujan i raznolik. (Inteligentnom »stvaraocu« verovatno ne bi bile potrebne ove haotične epizode procvata i propadanja.)

Većina današnjih životinja vuče poreklo iz vremena tog velikog kambrijskog procvata, ali sve do 1909. nismo imali prilike da ih vidimo u njihovom prvobitnom obitavalištu. Do tada smo morali da se oslanjamo na dokaze dobijene uglavnom iz kostiju i školjki, a Bardžes škrljac sadrži mnogo fosila »mekanih delova anatomije«, uključujući i sadržaj probavnog sistema. To je neka vrsta šifrnika za dekodiranje raznih formi života.

U skladu sa egocentrizmom koji nas krasi, skloni smo tome da evoluciju predstavimo, obično uz pomoć dijagrama, ili u formi karikature, kao nekakvu vrstu stepenica ili napretka – često se najpre prikaže riba koja na obali prvi put udiše vazduh, zatim vidimo nekakva pogrbljena bića sa izbačenom vilicom, i potom, konačno, čoveka koji se prolazeći više faza polako uspravlja i na kraju, u odelu i sa kišobranom preko ruke, uzvikuje »Taksi!«. Čak i oni koji poznaju »rebrasti« obrazac smenjivanja pojave i propasti životnih oblika, pa potom ponovnog javljanja i ponovne neminovne destrukcije, i koji su u svoje planere već upisali konačnu

propast univerzuma do koje na kraju svakako mora doći, jednako se slažu da postoji uporna tendencija u pravcu progresa. To nije neko iznenađenje: bića koja nisu dovoljno efikasna, ili će izumreti ili će ih uništiti ona koja su uspješnija. Ali napredak nije negacija ideje nasumičnosti, i kada je istražio Bardžesov škrljajac, veliki paleontolog Stiven Džej Guld došao je do krajnje uznemirujućeg i nelagodnog zaključka. On je fosile i njihovu evoluciju proučavao do najsitnijih detalja i shvatio je da kada bi to drvo života moglo ponovo da se zasadi, ili da se podgreje ona prvobitna »supa«, vrlo je verovatno da ne bi došlo rezultata kakve mi danas »znamo«.

Možda treba pomenuti da se Guld ovakvom zaključku nije ništa više radovao od vas ili mene – on se u mladosti napajao jednom verzijom marksizma i za njega je pojam »progresa« bio vrlo stvaran. Ali je isto tako previše skrupulozan naučnik da bi porekao dokaze koji se jasno nude. Neki evolucionisti biolozi spremno kažu kako je milimetarski precizan i nemilosrdan proces bio »usmeren« upravo ka našem obliku inteligentnog života, ali Guld se povukao iz njihovog društva. On je ustanovio da kada bi se nekako mogle snimiti brojne evolucije koje su se odigrale nakon kambrijskog perioda, i kada bi se traka mogla »premotati unazad« i pustiti ponovo, nije izvesno da bi stvari izašle na isto. Neke grane drveta evolucije (mada bi bolja analogija bila ako bi se reklo grančice ili izuzetno gusto grmlje) ne vode nikuda, ali ako bi imale još jedan »start«, možda bi procvetale, dok bi se, isto tako, neke koje su procvetale, u tom slučaju možda osušile i skončale. Svi se slažemo da su naša priroda i naše postojanje određeni time što smo kičmenjaci. Najstariji poznati kičmenjaci (ili »hordati«) locirani u Bardžesovom škrljaju, veoma su elegantna bića, dugačka oko pet centimetara; ime *Pikaia gracilens* dobila su po obližnjoj planini na koju se stena naslanja, ali i zbog svoje lepote. Najpre su pogrešno svrstana među crve (nikada ne smemo ispustiti iz vida koliko je mnogo našeg znanja veoma skorog datuma), ali su njihova segmentacija, mišići i fleksibilnost te strukture koju nazivamo primitivna horda, pokazali da su ona zasigurno naš predak (koji, međutim, ne traži da mu se klanjamo). Milioni drugih životnih oblika nestali su pre završetka kambrijskog perioda, ali ovaj sićušni

prototip je preživeo. Da citiram Guld:

»Premotajte vremensku filmsku traku unazad do vremena Bardžesovog škrljaja i pustite je ponovo. Ukoliko *Pikaia* ne preživi, i mi smo izbrisani iz budućnosti koja dolazi – svi mi, od ajkule, preko detlića do orangutana. Ne verujem da bi iko ko se razume u kladenje, znajući za dokaze iz Bardžesovog škrljaja za koje mi danas znamo, dao neku veliku šansu za opstanak *Pikaia*«.

Dakle, ako postavite staro pitanje 'zašto postoje ljudi?', veliki deo odgovora, vezan za one aspekte ovog problema kojima se nauka uopšte može baviti, mora glasiti: zato što je *Pikaia* preživela bardžesovsko desetkovanje. Taj odgovor ne citira neki pojedinačni zakon prirode, on ne otelovljuje tvrdnju o predvidivim putevima evolucije, niti račun verovatnoće zasnovan na opštim pravilima anatomije i ekologije. Opstanak *Pikaia* je kontingencija 'puke istorije'. Ne mislim da je moguće dati neki 'viši' odgovor, i ne mogu da zamislim da bi neko drugo razrešenje bilo fascinantnije. Mi smo potomci istorije i moramo pronaći vlastiti put u ovom najraznolikijem i najzanimljivijem od svih zamislivih univerzuma – u univerzumu koji je ravnodušan prema našoj patnji i stoga pruža maksimum slobode da trijumfujemo ili da propadnemo na putu koji smo odabrali.«

Putu »odabranom«, mora se dodati, u okvirima veoma strogo definisanih granica. Ovo je hladan, autentičan glas posvećenog naučnika i humaniste. On govori nešto što svi mi već nekako maglovito znamo. Teorija haosa nam je približila ideju kako neplanirani pokret leptirovih krila, koji izaziva sasvim slabašno pokretanje vazduha, može na kraju dovesti do stravičnog tajfuna. Ogi Marč iz romana Sola Beloua lukavo je dodala sporednu tezu o „efektu leptirovih krila“ da »ako pritisneš jednu stvar, pritisnućeš i onu koja se na nju nadovezuje«. Guldova knjiga, koja istovremeno i zapanjuje i otvara nove vidike o Bardžesovom škrljaju, nosi naslov *Predivni život*, što je dvostruko poigravanje odjecima jednog od najomiljenijih američkih sentimentalnih filmova. Na vrhuncu istoimenog, šarmantnog, ali ipak i dubokog filma, Džimi Stjuart je poželeo da se nikada nije ni rodio, ali mu je onda jedan

anđeo pokazao kako bi svet izgledao kada bi mu se ispunila ta želja. Običnoj publici je tako ponuđena mogućnost da na primeru drugog vidi verziju Hajzenbergovog principa neodređenosti: svaki pokušaj da se nešto izmeri imaće za posledicu malu promenu u onome što se meri. Nedavno smo utvrdili da je krava u bližem srodstvu sa kitom nego sa konjem i nema sumnje da još mnoga čuda čekaju da budu otkrivena. Ukoliko je naše prisustvo ovde, u ovom sadašnjem obličju, zaista stvar nasumična i kontingentna, onda bar možemo savesno da pogledamo napred, u pravcu buduće evolucije našeg jadnog mozga, zadivljujućeg napretka u medicini i produžavanju života, do čega je došlo zahvaljujući radu na elementarnim matičnim ćelijama i ćelijama krvi iz placente i pupčane vrste.

Prateći Darvinove stope, Piter i Rozmeri Grent sa Univerziteta Princeton otišli su na Galapagos, živeli u teškim uslovima na malom ostrvu Dafne Major i posmatrali i merili kako zebe evoluiraju i prilagođavaju se promenama svog okoliša. Oni su uverljivo dokazali da se veličina i oblik zebinog kljuna kroz generacije menja kada vlada suša i ima malo hrane, te da se prilagođava veličini i vrsti dostupnog zrnevlja i buba. Tri miliona godina stara vrsta ne menja se samo u jednom pravcu, već ako se situacija sa zrnevljem i bubama vrati na staro, tu promenu pratiće i kljunovi. Grentovi su bili pažljivi i *videli* su kako se to događa, a svoja otkrića i dokaze su objavili tako da se sada svi možemo u to uveriti. Mi smo njihovi dužnici. Život im nije bio lak, ali ko bi mogao da poželi da su se oni, umesto toga što su uradili, odlučili da se posvete askezi u nekoj svetoj pećini ili na vrhu nekog svetog stuba?

Grupa istraživača sa Univerziteta Čikago posvetila se 2005. godine ozbiljnom radu na dva gena poznata pod imenom mikrocefalin i ASPM, koji, kada su nefunkcionalni, dovode do pojave mikrocefalije. Bebe rođene sa tim sindromom imaju smanjeni cerebralni korteks, što je vrlo verovatno neka vrsta podsetnika na period kada je ljudski mozak bio mnogo manji nego danas. Uvreženo je mišljenje da je evolucija ljudi završena pre pedeset do šezdeset hiljada godina (taj period predstavlja samo trenutak prema

merilima evolucije), međutim ova dva pomenuta gena su tokom poslednjih trideset sedam hiljada godina očigledno evoluirala brže, što nam daje razloge da mislimo kako je ljudski mozak delo koje je još u nastajanju. Marta 2006, istraživači tog Univerziteta otkrili su da je tokom poslednjih pet do petnaest hiljada godina prirodna selekcija uticala na „oblikovanje“ gena u nekih sedam stotina regiona ljudskog genoma. Među tim genima su i neki odgovorni za »čula ukusa i mirisa, za probavu, strukturu kostiju, boju kože i funkcionisanje mozga«. (Jedno od velikih emancipatorskih otkrića proučavanja gena jeste i to da su sve »rasne« i kolorne razlike među ljudima skorašnje, površne i varljive.) Nema nikakve sumnje da će u vremenu od kada završim pisanje ove knjige do trenutka kada ona bude odštampana, doći do još nekoliko fascinantnih i prosvetljujućih otkrića na tom naučnom polju koje se brzo razvija. Možda je suviše rano da se kaže kako je svaki napredak pozitivan ili da »vodi u visine«, ali ljudska evolucija i dalje traje. To se pokazuje u načinu na koji stičemo imunitet, i ništa manje u načinu na koji ga ne stičemo. Zahvaljujući proučavanju gena identifikovane su grupe ranih stanovnika severne Evrope koje su naučile da pripitome stoku i koje su stekle posebnu varijantu gena za »toleranciju laktoze«, dok su neki ljudi skorijeg afričkog porekla (svi smo mi poreklom iz Afrike) skloni srpastroj anemiji koja je zabrinjavajuća sama po sebi, a proizašla je iz prethodne mutacije koja je omogućila zaštitu od malarije. Sve to će biti još dodatno razjašnjeno ako budemo dovoljno skromni i strpljivi da razumemo svoje nisko poreklo, kao elemente od kojih je priroda sačinjena. Nije potreban božanski plan, a kamoli intervencija anđela. *Sve funkcioniše i bez te pretpostavke.*

Iako ne volim da se sporim s pravim velikanom, moram reći da je Volter bio naprosto smešan kada je tvrdio da bi boga trebalo izmisliti ukoliko ga nema. Problem je nastao upravo kada su ljudi izmislili boga. Mi evoluciju izučavamo »unazad«, u periodu kad život privremeno ima prednost u odnosu na istrebljenje, i u trenutku kada je znanje konačno sposobno da revidira i razjasni neznanje. Religija, istina je, i dalje poseduje ogromnu, mada problematičnu i komplikovanu prednost što se »prva« pojavila.

Ali kao što je Sem Haris dobro rekao u *Kraju vere*, ako bismo u nekom markesovskom napadu amnezije izgubili svo naše teško stečeno znanje i sve naše arhive, svu etiku i moral, ako bismo sve morali da rekonstruiramo od samog početka, teško je zamisliti da bismo u nekom trenutku imali potrebe da se podsetimo, ili ponovo uverimo da je Isusa rodila devica.

Oni promišljeniji među vernicima mogu i u tome naći neku utehu. Zahvaljujući skepticizmu i naučnim otkrićima, oni su oslobođeni tereta da svog boga brane tako što će ga prikazivati kao nezgrapnog, trapavog, raščupanog ludog naučnika, kao što su oslobođeni i odgovaranja na neprijatna pitanja o tome ko je stvorio bakteriju sifilisa ili naložio da se pojavi lepra, da se rodi mentalno oštećeno dete, ili ko je smislio sve one muke za Jova. Vernik je oslobođen te tačke optužbe – više nam ne treba bog da bismo objasnili ono što više nije misteriozno. Šta će vernici uraditi sada kada je njihova vera samo jedna od mogućnosti, privatna i irelevantna stvar, to se tiče samo njih. Mi ne treba o tome da brinemo dokle god ne pokušavaju da pomoću bilo koje vrste prisile utuže nekome religiju u glavu.

Sedmo poglavlje

Otkrivenje: košmar »Starog« zaveta

Još jedan način na koji religija izneverava samu sebe i pokušava da ne traži oslonac samo u veri, te stoga nudi »dokaze« u uobičajenom smislu reči, jeste i pozivanje na argument otkrivenja. U nekim naročitim prilikama, tvrdi se, božanska volja se obznanjuje putem direktnog kontakta sa nasumično izabranim ljudima udostojenim da im se saopšte večni zakoni, koje oni kasnije mogu prenositi onima manje privilegovanim.

Ovde se nameće nekoliko sasvim očiglednih prigovora. Najpre, tvrdi se da je bilo više takvih otkrivenja raznolikim prorocima ili medijumima, na različitim mestima i u različita vremena. U nekim slučajevima – najupadljiviji su hrišćani – jedno otkrivenje evidentno nije bilo dovoljno i moralo je da se potkrepi daljim ukazanjima, uz obećanje da će još jedno, ono konačno, tek doći. Nekad se teškoća javlja na drugoj strani: božanska instrukcija je data samo jednom, i zauvek, i to nekoj neuglednoj osobi čija i najobičnija reč tada postaje zakon. Pošto sva ta otkrivenja, međusobno beznadežno nesaglasna, po definiciji ne mogu biti istovremeno istinita, sledi da su neka od njih lažna ili prividna. Takođe može da sledi i da je samo jedno od njih autentično, ali to, kao prvo, deluje sumnjivo, a kao drugo, reklo bi se da priziva verski rat u kojem bi moglo konačno da se odluči čije je otkrivenje pravo. Narednu teškoću stvara to što je Svevišnji izgleda sklon da se otkriva samo nepismenim i kvazi-istorijskim pojedincima, i to u predelima bliskoistočnih pustara koje su već odavno dom idolopoklonstva i sujeverja, i uglavnom već krcate prastarim proročanstvima.

Sinkretičke tendencije monoteizma, i zajedničko poreklo njihovih priča, govore da bi stavljanje van snage jedne od njih povuklo za sobom pobijanje svih. Koliko god se oni strašno međusobno sukobljavali i mrzeli, sva tri monoteizma tvrde da vuku zajedničko poreklo makar iz Mojsijevog Petoknjžja; Kuran za Jevreje kaže da su »narod knjige«, da je Isus prorok, a njegova majka devica. (Zanimljivo je da Kuran ne krivi Jevreje za ubistvo Isusa, kao što to čini jedna knjiga hrišćanskog Novog zaveta, ali razlog tome leži samo u bizarnoj tvrdnji da nije raspet sam Isus, nego neko drugi umesto njega.)

Sve tri vere počivaju na priči o navodnom susretu Mojsija i boga na vrhu Sinajske gore. Kao rezultat dobili smo Dekalog, odnosno Deset zapovesti. O ovome je reč u Drugoj knjizi Mojsijevoj, poznatoj kao Izlazak, u poglavljima 20-40. Najzanimljivije je sâmo 20. poglavlje u kojem su navedene pomenute zapovesti. Možda biste rekli da ih nije nužno ukratko ponoviti, ali mislim da se trud ipak isplati.

Kao prvo (koristim verziju kralja Džejmsa, to jest »autorizovanu« verziju, jedan od mnogih konkurentskih tekstova koji su smrtnici vredno preveli sa hebrejskog, grčkog ili pak latinskog), takozvane zapovesti se ne javljaju u obliku urednog spiska deset naredbi ili zabrana. Prve tri su varijacija jedne iste, one u kojoj bog insistira na sopstvenom primatu i ekskluzivnosti, zabranjuje prikazivanje svog lika i zaludno pominjanje svog imena. Ova malo duža pripremna radnja prethodi veoma ozbiljnim upozorenjima, uključujući i oštru pretnju da će grehovi oca pohoditi decu sve »do trećega i do četvrtoga koljena«. To negira moralnu i razumnu ideju da se deca ne mogu teretiti za roditeljske prestupe. Četvrta zapovest zahteva poštovanje dana odmora, i svim vernicima – kao i njihovim robovima i slugama – zabranjuje da tokom tog dana rade bilo šta. Dodaje se, kao što je već rečeno u knjizi Postanje, da je bog stvorio čitav svet za šest dana i da se sedmog odmarao (što ostavlja mesto za pitanje šta je radio osmog). Posle toga diktat postaje sažetiji. »Poštuj oca svojega i mater svoju« (ne zbog njih samih već da »ti se produlje dani na zemlji, koje ti da Gospod Bog

tvoj«). Tek potom dolaze na red četiri »nemoj« koja na jednak način zabranjuju ubistvo, preljubu, krađu i lažno svedočenje. Na kraju, tu je i zabrana požude koja se odnosi na susedovu kuću, slugu, sluškinju, vola, magarca, ženu i druga pokretna dobra.

Teško da bi bilo moguće naći lakši dokaz da je religija čovekovo delo. Najpre, tu je monarhističko režanje o poštovanju i strahu, praćeno strogim opomenama o svemoći i odmazdi koja ne zna za ograničenja, sasvim nalik onome što su pisari vavilonskih ili asirskih careva po diktatu stavljali na početak njihovih vladarskih proklamacija. Zatim sledi oštro podsećanje da mora da se radi, a da se odmara samo kada apsolutista kaže da je odgovarajući čas. Potom dolazi nekoliko britkih legalističkih opomena, pri čemu sa prenošenjem jedne od njih nešto obično ne valja, jer ona na izvornom hebrejskom glasi »ne treba da počiniš ubistvo«. Ali, ma koliko neko imao nisko mišljenje o jevrejskoj tradiciji, svakako je uvredljivo za Mojsijev narod misliti da su oni dospeli tu gde su živeći u uverenju da su ubistvo, preljuba, krađa i krivokletstvo dozvoljeni. (Ista neotklonjiva primedba može se, na drugačiji način, uputiti i navodnoj kasnoj Isusovoj propovedi: kada priča o dobrom Samarićaninu na putu za Jerihon on govori o čoveku koji se ponašao humano i velikodušno a da pri tom, očigledno, nikada nije ni čuo za hrišćanstvo, a kamoli da je bio sledbenik učenja nemilosrdnog Mojsijevog boga koji nikada ne pominje ljudsku solidarnost ili saosećanje.) Još nijedno društvo nije propustilo da se brani od tako očiglednih zločina poput onih stipuliranih na gori Sinaj. I na kraju, umesto da se osude zla dela, dobili smo čudovišno formulisanu osudu nečistih misli. Moglo bi se reći da je i to ljudski proizvod datog vremena i mesta, budući da je »žena« bačena na gomilu zajedno sa susedovim imetkom, bilo životinjskim, ljudskim ili materijalnim. Što je još važnije, od ljudi se traži nemoguće – ovo je problem koji se inače neprestano javlja u svim religijskim ediktima. Čoveka je moguće silom sprečiti da čini loša dela, ili ga nekako u tome onemogućiti, ali zabraniti mu da o njima *razmišlja* – e, to je već previše. Naročito je apsurdno nadati se da je moguće i potrebno staviti van snage zavist prema bogatstvu ili sreći drugih – makar zbog toga što zavist može da

izazove podražavanje i ambiciju i da tako ima pozitivne posledice. (Ne zvuči baš verovatno da su američki fundamentalisti, koji žele da Deset zapovesti bude okačeno na zid svake učionice i sudnice – gotovo kao neka vrsta idola, toliko neprijateljski nastrojeni prema duhu kapitalizma.) Ako je bog zaista želeo da ljude ne muče takve misli, trebalo je da bude obazriviji i da stvori neku drugu, a ne ljudsku vrstu.

Potom, nameće se jedno veoma upadljivo pitanje: šta je to što zapovesti *ne* pominju. Je li premoderni primetiti da o zaštiti dece od okrutnosti nema ni pomena, kao ni o silovanju, ropstvu ili genocidu? Ili je možda previše »kontekstualno« primetiti da se neki od pomenutih zločina upravo preporučuju? U drugom stihu narednog poglavlja bog kaže Mojsiju da svojim sledbenicima predoči uslove pod kojima mogu kupovati i prodavati robove (ili im bušiti uši šilom), kao i o pravilima prodaje svojih kćeri. Slede suludo detaljna pravila o držanju volova, koji budu svojim rogovima, ili bivaju probodeni – ovde ćemo pročitati i čuvene zlokobne stihove u kojima se traži »život za život, oko za oko, zub za zub«. Mikromenadžment poljoprivrednih sprorova prekida se kratkim stihom (22:18) »Vještici ne daj da živi«. On je vekovima hrišćanima davao pravo da muče i spaljuju nepokorne žene. Tu i tamo ima naloga koji su moralni i (barem u ljupkoj verziji kralja Džordža) upečatljivo formulisani. »Ne idi za množinom na zlo«, podučavala je Bertrana Rasela njegova baka, i ta je misao pratila starog jeretika sve do kraja života. Ipak, promrmljano je nešto reči saosećanja za zaboravljene i zbrisane Hivite, Kanance i Hitite, koji su prema pretpostavci i sami bili deo originalne Gospodove kreacije, a koji će biti nemilosrdno proterani iz svojih domova da bi se napravilo mesta za nezahvalnu i buntovnu Izrailjovu decu. (Taj navodni »savez« je osnova devetnaestovekovnog iredentističkog polaganja prava na Palestinu, što nam je donelo, a i danas nam donosi, nebrojene nevolje.)

Sedamdeset četiri starešine, među kojima su i Mojsije i Aron, sreću se zatim sa bogom licem u lice. Nekoliko celih poglavlja posvećeno je detaljnom prikazivanju kolosalnih, raskošnih

ceremonija žrtvovanja i pomirenja koje Gospod očekuje od svog novousvojenog naroda, ali sve se završava u suzama i leti u paramparčad: Mojsije se vraća sa privatne sesije na vrhu brda i otkriva da su utisci koje je probudio bliski susret sa bogom već izbledeli, barem u slučaju Arona, i da su deca Izrailjeva upotrebila sav svoj nakit, i drangulije da bi napravila idola. Razbesnevi se kada je to video, on istog trenutka razbija dve sinajske ploče (što, dakle, može značiti da su ih napravili ljudi, a ne bog, a to će brže-bolje morati da se ispravi u jednom od sledećih poglavlja) i naređuje sledeće:

»Pripašite svaki svoj mač uz bedro svoje, pa prođite tamo i amo po okolu od vrata do vrata, i pobijte svaki brata svojega i prijatelja svojega i bližnjeg svojega.

I učiniše sinovi Levijevi po zapovijesti Mojsijevoj, i pogibe naroda u onaj dan do tri tisuće ljudi.«

To zapravo nije ništa u poređenju sa brojem egipatske dece koju je bog već masakrirao da bi sve napredovalo po planu, ali može dobro da posluži kao argument u prilog »antiteizma«. Pod tim podrazumevam i stanovište koje kaže da bi trebalo da nam bude drago što niti su istiniti svi ti religijski mitovi, niti je istinito bilo šta od onoga što nam poručuju. Biblija može da dozvoljava – i ona zaista i dozvoljava – trgovinu ljudima, etničko čišćenje, ropstvo, prodaju žena i sveopšte krvoproliće, ali nas ne obavezuje ništa od toga jednostavno zato što su Bibliju sastavili okrutni, nekulturni ljudski sisari.

Naravno da se ništa od onih grozних i nenormalnih stvari opisanih u Izlasku nikada nije dogodilo. Izraelski arheolozi su među najprofesionalnijima na svetu, bez obzira što njihove naučnike ume da obuzme želja za dokazivanjem kako je priča o »savezu« boga i Mojsija zasnovana na činjenicama. Nema prilježnijih kopača i učenjaka, i ljudi sa većim očekivanjima, od tih Izraelaca koji prosejavali pesak sa Sinaja i Kanaana. Prvi od njih bio je Jigael Jadin. On se proslavio iskopavanjem u Masadi i njemu je David

Ben-Gurion zadužio da iskopa »prave dokaze« koji bi potkrepili izraelsko polaganje prava na Svetu zemlju. Sve do nedavno bilo je moguće njegov očigledno politizovan rad smatrati donekle uverljivim. Ali onda se krenulo u obimnije i objektivnije zahvate, predvođene između ostalih izvrsnim Izraelom Finkelstinom iz Instituta za arheologiju na Tel Aviv Univerzitetu, i njegovim kolegom Nilom Ašerom Zilbermanom. Njih dvojica smatraju da je »jevrejska Biblija« predivna, i da je priča o modernom Izraelu izvor inspiracije za sve – skromno ću zamoliti da se primi k znanju da se s ovim ne slažem. Međutim, ono što su zaključili konačno je i daleko uverljivije baš zato što svedočanstva stavlja iznad želja samih istraživača. Nije bilo nikakvog bega iz Egipta, lutanja po pustinji (a kamoli četrdesetogodišnjeg, kako se pominje u Petoknjižju), i nikakvog dramatičnog osvajanja Obećane zemlje. Sve to je, prosto i vrlo trapavo, izmišljeno mnogo kasnije. Takvi događaji se ne pominju ni u jednoj egipatskoj hronici, čak ni usputno, a Egipat je bio vojna sila koja je nadgledala i Kanaan, i područje Nila tokom cele poznate nam istorije. Štaviše, ono što danas znamo svedoči da su stvari stajale upravo obratno. Arheologija *potvrđuje* da je u Palestini bilo jevrejskih zajednica još od pre mnogo hiljada godina (što se da zaključiti, između ostalog, i po tome što nema svinjskih kostiju na đubrištima i otpadima); postojalo je »carstvo Davidovo«, doduše veoma skromno, ali sve mitove oko Mojsija možemo lako i bez ikakve bojazni da odbacimo. Ne bih rekao da je to jedan od „redukcionističkih“ zaključaka, kao što naši oštri kritičari vole da kažu. Arheologija i proučavanje starih tekstova mogu pružiti veliko zadovoljstvo, i biti vrelo mnogog znanja. Takva istraživanja nas približavaju izvesnoj aproksimaciji istine, ali istovremeno i vraćaju na temu antiteizma. U *Budućnosti jedne iluzije* Frojd je izneo tvrdnju koja zvuči kao nešto što se podrazumeva, rekao je da religija pati od jedne nepopravljive manjkavosti: isuviše je očigledno da je izvedena upravo iz naše želje da pobegnemo od smrti, ili da je nekako preživimo. To je snažna kritika onog razmišljanja koje počiva na željama i na nju nema dobrog odgovora, ali ona se ne bavi užasima, okrutnostima i ludilom Starog zaveta. Ko bi – izuzev antičkog sveštenika koji želi da posredstvom straha, tog pouzdanog i dokazanog sredstva,

upotrebi svoju moć – uopšte mogao da *poželi* da ta beznadežna zbrka zapetljanih bajki krije u sebi neku istinu?

No, hrišćani su vredno radili na praznim pokušajima »dokazivanja« još mnogo pre nego što je cionistička škola arheologije počela da zabada ašove u pesak. Sveti Pavle u Poslanici Galatima prenosi hrišćanima obećanje koje je bog dao jevrejskim patrijarsima – kao da su hrišćani njihovi naslednici u neprekinutom nizu, i tokom XIX i početkom XX veka jedva da ste mogli da bacite koru oljuštene pomorandže na Svetoj zemlji a da ne pogodite nekog žustrog kopača. Među njima se posebno isticao general Gordon, fanatični privrženik Biblije koga je Mahdi ubio u Kartumu. Olbrajt iz Baltimora je neprekidno branio Jerihon Isusa Navina i druge mitove. Neki od ovih kopača, čak i kada se uzme u obzir primitivna tehnika tog doba, ipak se mogu ubrojati u ozbiljne istraživače pre nego u puke oportuniste. Krasila ih je ozbiljnost i u moralnom pogledu: francuski dominikanski arheolog Rolan de Vo doveo je u nepriliku buduće generacije rekavši: »Ako istorijska vera Izraela nije utemeljena na istoriji, onda je ta vera pogrešna, a onda je pogrešna i naša vera«. Ta iskrena tvrdnja zaslužuje najveće divljenje, i takva je da se i danas možemo pozvati na nju.

Mnogo pre nego što je moderno istraživanje i mukotržno prevođenje i iskopavanje uspelo malo da nas prosvetli, svaka misleća osoba mogla je da uoči kako »otkrivenje« na Sinaju i ostatak Petoknjižja nisu ništa drugo do loše sklepana fikcija, povezana u celinu mnogo kasnije u odnosu na pominjane događaje, koji se zapravo nikada nisu dogodili i koje ona ne uspeva da opiše ubedljivo, a moglo bi se reći čak ni na prihvatljiv način. Od kada je u škole uvedeno proučavanje Biblije, inteligentna deca muče svoje nastavnike nevinim pitanjima na koje nema dobrih odgovora. Niko nije pobio samoukog Tomasa Pejna koji je, dok su ga uporno proganjali antireligijski nastrojani francuski jakobinci, pisao da bi pokazao

»kako te knjige nisu autentične i kako ih Mojsije nije napisao, a nisu ni napisane u Mojsijevo vreme, već nekoliko stotina godina

kasnije, zatim kako su one pokušaj Mojsijevog životopisa i opisa vremena u kojem se tvrdi da je on živio, kao i vremena koje mu je prethodilo, a napisane su rukom veoma neukih i glupih varalica nekoliko stotina godina posle Mojsijeve smrti kao što se danas pišu istorije onoga što se dogodilo, ili se navodno dogodilo, pre više stotina ili hiljada godina«.

Najpre, središnje knjige Petoknjžja (Izlazak, Levitska i Brojevi; Postanje ga ne pominje) Mojsija pominju u trećem licu, kao u frazi »Gospod govoraše Mojsiju«. Moglo bi se tvrditi da je on voleo da o sebi piše u trećem licu, bez obzira na to što se danas takav običaj često vezuje za megalomaniju, ali ta bi tvrdnja učinila veoma smešnim citate poput onog iz Brojeva 12:3 u kojem čitamo: »A Mojsije bješe čovjek *vrlo krotak* mimo sve ljude na zemlji«. Pored apsurdnosti tvrdnje o superiornoj krotkosti u tom smislu da je neko krotkiji od svih drugih, moramo se setiti kako je u gotovo svim ostalim poglavljima Mojsije opisan kako autoritarno i surovo zapoveda. Tako imamo mogućnost da biramo između nepojmljivog egocentrizma i najneiskrenije skromnosti.

Ali možda treba samog Mojsija osloboditi ove dve optužbe, budući da teško da je on mogao proći kroz sve zaplete iz knjige Zakoni ponovljeni. Ta knjiga počinje uvodom u temu, zatim se u srednjem delu uvodi sam Mojsije, potom priču nastavlja pisac knjige, ma ko on bio, pa onda opet nalećemo na Mojsijev govor, da bi nam na kraju bio ispostavljen prikaz njegove smrti, sahrane i veličine samog Mojsija. (Logično je pretpostaviti da o pogrebu ne može pisati ona osoba čiji je pogreb u pitanju, ali izgleda da taj problem nije zapao za oko onima koji su fabrikovali ovaj tekst.)

Čini se sasvim jasnim da je sve ovo napisano mnogo, mnogo kasnije. Rečeno nam je da je Mojsije živio stotinu i deset godina, a da »ne bijehu potamnjele oči njegove niti ga snaga izdala«; popeo se na vrh brda Nevav, odakle je jasno mogao da vidi Obećanu zemlju u koju nikada neće kročiti. Snage mu onda odjednom ponestaje i on umire u zemlji Moavskoj gde je i sahranjen. Pisac nam kaže da niko, »do današnjeg dana«, ne zna gde je tačno njegov grob. A

zatim se kaže da *od tada* nije više bilo takvog proroka u Izraelu. Ove dve tvrdnje nemaju mnogo smisla ukoliko ih ne deli poduži vremenski period. A onda se od nas očekuje da poverujemo kako je neki neodređeni »on« sahranio Mojsija – ne deluje naročito uverljivo da je to opet Mojsije u trećem licu, a ako je bog lično bio njegov grobar, onda to pisac Ponovljenih zakona nije mogao znati. I zaista, pisac ne razjašnjava detalje u vezi sa tim događajem, kao što bi se moglo očekivati ukoliko rekonstruiše nešto što je poluzaboravljeno. Ista stvar važi i za nebrojeno mnogo drugih anahronizama, recimo kada Mojsije govori o događajima (jedenu »mane« u Kanaanu, uzimanju ogromnog kreveta »divovskog« Oga, kralja Bašana) koji se možda nisu uopšte dogodili, ali za koje se zadugo nakon njegove smrti nije ni tvrdilo da su se dogodili, sve dok neko nije napisao suprotno.

U prilog tvrdnji da je ovo tumačenje po svemu sudeći ispravno idu četvrto i peto poglavlje Ponovljenih zakona, u kojima Mojsije opet okuplja svoje sledbenike i iznova im prenosi zapovesti Gospoda. (To sad više i nije neko iznenađenje: Petoknjžje sadrži dva nesaglasna opisa Postanja, dve različite genealogije Adamovog roda i dve priče o Potopu.) U jednom od tih poglavlja Mojsije naširoko priča o sebi, a u drugom se upotrebljava indirektni govor. U četvrtom poglavlju zabrana pravljenja idola proširena je na zabranu svake »sličnosti« i »nalikovanja« bilo kakvom liku, ljudskom ili životinjskom, u bilo koje svrhe. U petom poglavlju se sadržaji sa dve kamene ploče ponavljaju u približno istoj formi kao i u Izlasku, ali uz jednu značajnu razliku – ovaj put pisac zaboravlja da je šabat sveti dan jer je bog napravio nebo i zemlju za šest dana i onda se sedmog odmarao. A onda, iznenada, šabat postaje praznik zato što je bog izveo svoj narod iz zemlje Egipta.

Nakon toga neminovno stižemo do onih stvari koje se verovatno nisu dogodile, i za koje treba da budemo srećni što se nisu dogodile. U Ponovljenim zakonima Mojsije naređuje roditeljima da kamenuju svoju decu do smrti ako su nedisciplinovana (što je, reklo bi se, kršenje barem jedne zapovesti) i neprekidno govori potpuno iracionalne stvari (»U sabor gospodnji da ne ulazi ni

utučen ni uškopljen«). U Brojevima se obraća svojim vojskovođama posle borbe i besni zato što su pošteđeli mnogo civila:

»Za to sada pobijte svu djecu mušku, i sve žene pobijte, koje su poznale čovjeka. A djevojke, koje ne poznate čovjeka, ostavite u životu [za sebe]⁶.«

Ovo svakako nije najgora optužba za genocid koja postoji u Starom zavetu (izraelski rabini do današnjeg dana raspravljaju da li je zahtev za istrebljenje Amalekita šifrovana naredba da se unište Palestinci), ali ima u sebi element lascivnosti koja obećanu nagradu vojnicima koji žive od ratnog plena čini za nijansu previše očiglednom. Bar ja tako mislim, a tako je mislio i Tomas Pejn koji je pisao ono što je pisao ne zato da bi pokazao kako je religija pogrešna, već da bi odbranio deizam od onoga što je smatrao pogrešnim dodacima u svetim knjigama. Pejn je rekao da je to bila »naredba da se pokolju dečaci, masakriraju majke i obeščaste ćerke«, na šta mu je nervozno odgovorio jedan od slavljanih svetaca tog doba, biskup od Landafa. Tvrdekorni velški biskup je uz zgražavanje rekao da iz konteksta uopšte ne proizlazi da se mlade devojke čuvaju u nemoralne svrhe, već radi neplaćenog rada. Možda bi bilo surovo podsmevati se tako beslovesnoj naivnosti kada uvaženi sveštenik ne bi uz to pokazivao i potpunu ravnodušnost prema sudbini muške dece, i dakako njihovih majki.

Ako čitate Stari zavet redom, knjigu po knjigu, možete se ponegde zaustaviti, kod neke upečatljive fraze (»Nego se čovjek rađa na nevolju«, kako stoji u Knjizi o Jovu, »kao što iskre iz ugljevlja uzlijeću u vis«) ili lepog stiha, ali neprekidno ćete se susretati sa istim teškoćama. Ljudi žive nepojmljivo dugo i u dubokoj starosti dobijaju decu. Sitne duše ulaze u borbu prsa u prsa, ili u jedan prema jedan raspravu sa bogom ili njegovim emisarima, stalno, stalno nas vraćajući na pitanje o božanskoj svemoći, pa čak i o božjem zdravom razumu, a zemlja je neprekidno natopljena krvlju nevinih. Osim toga, čitav kontekst je krajnje neprijatno sužen i *lokalan*. Niko od tih provincijalaca, kao i nijedno od njihovih

⁶ U srpskom prevodu ne postoje reči „za sebe“. Dodate su prema engleskom tekstu koji daje autor da bi se razumela njegova poenta (prim. prev.)

božanstava, ne deluje kao da ima bilo kakvu ideju o postojanju nekakavog sveta van te pustinje, ičega osim stada i pastira, i raznih imperativa nomadskog preživljavanja. To se može oprostiti provincijalcima, očigledno, ali šta je sa njihovim superiornim vodičem i gnevnom tiraninom? Možda je on napravljen po njihovom liku. Doduše, ne rezanom.

»Novi« zavet po zlu prevazilazi »Stari«

Ponovno iščitavanje Starog zaveta može biti zamorno, ali je nešto što ne smemo preskočiti budući da čim zakoračimo u njega nailazimo na razna mračna znamenja. Avram, još jedan preteča svih monoteizama, spreman je da žrtvuje svog prvorođenog sina. Zatim stižu glasine da će »devica začeti sina«. Potom ta dva mita počinju polako da se stapaju. Treba to imati na umu kad se prihvatite Novog zaveta, jer ako nasumice počnete da čitate bilo koje od četiri Jevanđelja, ubrzo ćete saznati kako je Isus izrekao ili uradio ovo ili ono zato da bi se ostvarilo neko drevno proročanstvo. (Govoreći o dolasku Isusa u Jerusolim na magarcu, Matej u 21. poglavlju, stih 4, kaže: »A ovo je sve bilo da se zbude što je kazao prorok«. Misli se verovatno na Knjigu proroka Zaharije 9:9, gde stoji da će mesija, kada dođe, jahati na magarcu. Jevreji još iščekuju taj dolazak, a hrišćani tvrde da se to već zbilo!) Ako vam se učini da je čudno nešto uraditi zato da bi se ispunilo nekakvo predskazanje, to je zato što to *jeste* čudno. A kako i da ne bude čudno kada je »Novi« zavet, baš kao i Stari, veštačka tvorevina, grubo sklepana dugo nakon navodnih događaja o kojima govori, i puna improvizovanih pokušaja da se sve na kraju baš zgodno uklopi. Konciznosti radi, dajem reč piscu boljem od sebe, H. L. Menkenu, koji u *Raspravi o Bogu*, iznosi nešto što se ne može pobiti:

»Prosta je činjenica da je Novi zavet, kakvim ga poznajemo, zbrda-zdola skupljena gomila manje ili više protivrečnih dokumenata, od kojih neki imaju bez sumnje poštovanja dostojno poreklo dok su drugi upadljivo apokrifni; međutim, u većini njih, kako loših tako i dobrih, nalazimo znakove koji nepogrešivo ukazuju na to da se na njima naknadno intervenisalo.«

I Pejn i Menken su, iz različitih razloga, krajnje pažljivo iščitali Bibliju, a ono što su zaključili potvrdila su i kasnija proučavanja

čiji je najveći deo i bio pokrenut upravo zato da bi se dokazalo kako su ti tekstovi i dalje relevantni. Ali njihovi zaključci uopšte ne dotiču one kojima osim »svetog spisa« ništa drugo nije potrebno. (Setimo se onog teksaškog guvernera koji je na pitanje da li bi časove veronauke trebalo držati i na španskom odgovorio: »Ako je za Isusa engleski bio dovoljno dobar, onda je dobar i za mene«. S pravom se jednostavni ljudi nazivaju jednostavnim.)

Australijski fašista i glumac, pomalo teatralnog nastupa, po imenu Mel Gibson, izvoleo je proizvesti sapunsku operu o Isusovoj smrti. Gospodin Gibson pripada opskurnoj katoličkoj sekti koju čine uglavnom on i njegov otac, inače još veći huligan. Mel Gibson će ostati upamćen i po izjavi da je šteta što će njegova vlastita draga supruga završiti u paklu jer ne prihvata ispravne sakramente. (On je predviđanje njene tako grozne sudbine nazvao »tvrđnjom koja dolazi sa nadležnog mesta«.) Doktrina njegove sekte otvoreno je antisemitska, te on u pomenutom filmu neumorno pokušava Jevreje da okrivi za Hristovo raspeće. Uprkos toj očiglednoj zatucanosti zbog koje su ga kritikovali neki malo oprezniji hrišćani, mnoge »uvrežene« crkve oportunistički su upotrebile *Muke Isusove* kao sredstvo vrbovanja. Na jednom od ekumenskih propagandnih skupova koje je sâm sponzoriso pre pojave filma, gospodin Gibson je svoj filmski bučkuriš – koji je, pored ostalog, i izivljavanje sadomazohističkog homoeroticizma, i u kojem glavnu ulogu igra netaalentovani glumac očito rođen na Islandu ili u Minesoti – branio tvrdeći da je zasnovan na izveštajima »svedoka«. Iako mi se učinilo čudnovatim to da se multimilionski bioskopski hit oslanja na tako otvoreno lažnu tvrđnju, primetio sam da to nikoga nije uznemirilo. Čak su i jevrejski autoriteti uglavnom oćutali sve. Nekima od njih je stalo do smirivanja starih sukoba koji su vekovima podsticali na božićne pogrome »Jevreja hristoubica«. (Vatikan je tek dvadeset godina nakon završetku Drugog svetskog rata formalno povukao optužbu za »deicid« protiv čitavog jevrejskog naroda.) Uz to, stoji istina da su Jevreji raspeće Hrista pripisivali sebi u zaslugu. Majmonid je, ustvrdivši da je kažnjavanje ogavnog nazarenskog jeretika jedno od najvećih dostignuća jevrejskih poglavara, zahtevao da se ime Isusa nikada ne

pominje bez propratne kletve i objavio da bi za njega odgovarajuća kazna bila da se čitavu večnost kuva u izmetu. Kako bi Majmonid bio dobar katolik!

Međutim, i Majmonid je upao u zamku u koju su se uhvatili hrišćani, pošavši od pretpostavke da su četiri Jevanđelja nekakvo istorijsko svedočanstvo. Mnogobrojni autori Jevanđelja – a svi su oni pisali mnogo decenija posle raspeća – nisu mogli da se slože ni oko čega bitnog. Matija i Luka ne mogu da se slože oko bezgrešnog začeca ili Isusovog porekla. Direktno protivreče jedan drugom povodom “bega u Egipat” – Matej kaže da je Josif “opomenut u snu” da odmah pobegne, a Luka kaže da je svo troje ostalo u Vitlejemu sve dok Marija nije bila “pročišćena u skladu sa Mojsijevim zakonom”, što je moralo da traje 40 dana, i da su se zatim preko Jerusalima vratili u Nazaret. (Uzgred, ukoliko ima neke istine u toj priči o begu u Egipat kako bi se sklonilo dete nakon što je Irod izdao naredbu o ubijanju dece, onda su nas Holivud i mnogi hrišćanski ikonografi obmanuli – teško da bi bilo moguće plavokosu i plavooku bebu odvesti u deltu Nila ne privlačeći pažnju.)

U Jevanđelju po Luki kaže se da je do čudesnog rođenja došlo u godini kada je car Avgust naredio popis u svrhu naplate poreza, i da je tada Irod vladao Judejom a Kirinije bio guverner Sirije. To je od svega što je ijedan biblijski pisac ikada uspeo da napiše najbliže istorijskom datiranju. Ali, Irod je umro 4. godine “pre Hrista”, a tokom njegove vladavine guverner Sirije nije bio Kirinije. Nijedan rimski istoričar ne pominje nikakav Avgustov popis stanovništva, no jevrejski hroničar Josif kaže da jeste bilo popisa – ali ne i teško sprovodivog zahteva da se ljudi vrate u mesto svog rođenja – i to šest godina posle navodnog rođenja Isusa. Sasvim je očigledno da je sve ovo smušena rekonstrukcija, zasnovana na usmenom predanju, i to dosta vremena nakon samih “događaja”. Pisari ne mogu da se usaglase ni oko elemenata koji su postali deo mita: drastično se razilaze u vezi sa Besedom na gori, u vezi sa Hristovim krštenjem, Judinim izdajstvom i Petrovim poricanjem. A što je najneverovatnije, ne mogu da slože ni oko priče o raspeću i

uskrsnuću. Zbog svega toga jedno tumačenje naprosto moramo odbaciti – ono koje kaže da su sva četiri Jevanđelja božanskog porekla. Knjiga na kojoj su možda sva četiri zasnovana, i koju naučnici u svojim spekulacijama označavaju sa “Q”, izgubljena je zauvek; to, reklo bi se, govori o priličnom nemaru od strane boga za koga se tvrdi da ju je “nadahnuo”.

Pre šezdeset godina, u mestu Nag Hamadi u Egiptu, blizu starog arheološkog nalazišta koptskih hrišćana, pronađeno je nešto veoma značajno, kolekcija odbačenih “Jevanđelja”. Ti svici su iz istog perioda, i iz istih izvora kao i mnogi od kasnije kanonizovanih i “autorizovanih” Jevanđelja, i dugo vremena su označavani zajedničkim imenom “gnostički”. Tako ih je nazvao izvesni Irinej, rani crkveni otac, zabranivši ih kao jeretičke. Među njima su “Jevanđelja”, to jest priče, o marginalnim ali ne beznačajnim ličnostima iz prihvaćenog “Novog” zaveta, recimo o “nevernom Tomi” i Mariji Magdaleni. Tu je i Jevanđelje po Judi, za koje se vekovima znalo da postoji ali koje je tek nedavno isplivalo na svetlo dana, kada ga je Nacionalno geografsko društvo objavilo u proleće 2006. godine.

Ta knjiga je, kao što se i moglo očekivati, spiritualističko blebetanje, ali ona nudi verziju “događaja” koja je tu i tamo uverljivija od zvanične. Recimo, u njoj se, kao i u drugim tekstovima te zbirke, tvrdi da navodnog boga “Starog” zaveta treba izbegavati i da je on jeziva emanacija bolesnih umova. (To objašnjava zašto je bila tako odlučno zabranjena i kritikovana: ortodoksno hrišćanstvo nije ništa drugo do opravdanje i upotpunjavanje te priče pune zla). Juda prisustvuje poslednjoj večeri, kao što se i inače tvrdi, ali se ne drži propisanih pravila. Kada Isus kaže kako žali svoje druge učenike jer ne znaju koliki su ulozi u igri, njegov neiskreni sledbenik hrabro ustaje i kaže da on misli da zna u čemu je teškoća. “Znam ko si ti i znam odakle si došao”, kaže on vođi. “Ti dolaziš iz Barbela, carstva besmrtnosti.” “Barbelo” nije Bog već rajska destinacija, domovina s one strane zvezda. Isus dolazi iz tog nebeskog područja, ali nije sin nikakvog mojsijevskog Boga. On je zapravo avatar Seta, trećeg i malo poznatog sina Adamovog. On

je taj koji će Setijancima pokazati put kući. Shvativši da Juda jeste sledbenik tog kulta – doduše sledbenik nižeg reda – Isus ga odvodi u stranu i poverava mu specijalnu misiju: on treba da bude taj koji će mu pomoći da se oslobodi telesnog obličja i vrati se u nebesa. Takođe obećava da će mu pokazati zvezde uz čiju pomoć će moći da krene za njim.

Iako ne predstavlja ništa više od sumanute naučne fantastike, u ovome ipak ima beskrajno više smisla nego u večitoj kletvi bačenoj na Judu zbog toga što je učinio ono što je neko morao da učini u toj inače pedantno aranžiranoj hronici predskazane smrti. Kao što ima beskrajno više smisla i od okrivljavanja Jevreja za vjek i vjekova. Dugo je trajala žestoka debata o tome koje od “Jevandelja” treba smatrati božanski nadahnutim. Neki su tvrdili da su to ova, a drugi ona, i zbog tih razmirica mnogo je života izgubljeno na najstrašne načine. Niko se nije usuđivao da kaže kako su ih napisali ljudi, i to mnogo vremena nakon što je navodna drama već bila okončana, a da je “otkrivenje” svetog Jovana, izgleda, ugarano u kanon zbog autorovog (prilično uobičajenog) imena. Ali, kao što kaže Horhe Luis Borhes, da su aleksandrijski gnostici kojim slučajem odneli prevagu, neki kasniji Dante bi nam poklonio hipnotički lepu sliku o čudima “Barbela”. Taj koncept bih nazvao “Borhesovim škriļjcem”; veliki su elan i mašta bili potrebni da se zamisli raskršće evolutivnih grana i žbunova, i čudesna, mada jednako realna pomisao da je neko drugo stablo, odnosno neka druga linija (ili melodija ili pesma) mogla prevladati u tom lavirintu. Sjajni svodovi, tornjevi i himne, mogao je dodati, bili bi podizani u njegovu slavu, a vešti mučitelji bi danima radili na onima koji sumnjaju u istinu Barbela: počinjali bi od noktiju, pa zatim, s uspehom, nastavljali prema testisima, vagini, očima i unutrašnjim organima. S tim u skladu, neverovanje u Barbelo bilo bi nepogrešiv znak da čovek nema nimalo morala.

Po meni najbolji argument za krajnje upitno postojanje Isusa je sledeći: njegovi nepismeni učenici nam nisu ostavili ništa napismeno, oni čak nisu ni mogli biti “hrišćani” pošto nisu bili u prilici da čitaju one kasnije nastale knjige u koje mora da veruje

svaki hrišćanin; osim toga, svakako nisu imali pojma da će ikada iko osnovati crkvu na temelju onoga što je izjavljivao njihov učitelj. (Ni u jednom od kasnije sastavljenih Jevandelja gotovo da nema reči o tome kako je Isus želeo da bude osnivač neke crkve.)

Zbrkana proročanstva “Starog” zaveta nagoveštavaju da će se mesija roditi u Davidovom gradu koji je, izgleda, zaista bio Vitlejem. Međutim, čini se da su Isusovi roditelji iz Nazareta, i ako su imali dete, ono je najverovatnije rođeno upravo u tom mestu. Otud mnogo izmišljotina – u vezi sa Avgustom, Herodotom i Kirinijem – koje su pomogle da se fabrikuje priča o rimskom popisu stanovništva i scena njegovog rođenja preseli u Vitlejem (gde, usput budi rečeno, nema pomena o nekakvoj “štali”). Ali čemu sve to, kada je bilo mnogo jednostavnije naprosto izmisliti da je rođen u Vitlejemu, i preskočiti sve komplikacije? Upravo pokušaji da se iskrivi i nategne priča mogu, kada se pogleda unazad, poslužiti kao dokaz da se tamo zaista *jeste* rodio neko ko je kasnije postao značajan, i da su zato svedočanstva naknadno morala da se u izvesnoj meri izmene kako bi navodno ispunila ranija proročanstva. Međutim, ovaj moj napor da budem pravičan i otvorenog uma podriiva Jevandelje po Jovanu koje, izgleda, poručuje da Isus nije rođen u Vitlejemu i da nije potomak kralja Davida. Ako apostoli ne znaju, ili ne mogu da se dogovore, što bih se ja mučio s analizom? Kako bilo, ako je njegovo kraljevsko poreklo nešto čime se treba dičiti i što je proreknuto, zašto se na drugim mestima insistira na njegovom navodnom niskom poreklu? Gotovo sve religije, od budizma do islama, imaju skromnog proroka ili kraljevića koji se identifikuje sa siromasima – i šta je to ako nije populizam? Ne treba da nas iznenadi što se religije najpre obraćaju većini koja je siromašna, zburnjena i neobrazovana.

Kontradikcije i greške, kojih je Novi zavet prepun, bile su povod za mnogo knjiga iz pera eminentnih učenjaka, ali nijedan hrišćanski autoritet nije ponudio nikakvo drugo objašnjenje do veoma tanušnih argumenata koji se svode na pominjanje »metafore« i »Hrista vere«. Ta neuverljivost rezultat je činjenice da su hrišćani sve donedavno mogli jednostavno da spale ili učutkaju svakoga ko

postavi neprijatno pitanje. A Jevanđelja mogu biti od koristi da se ponovo pokaže ono što se može zaključiti i na osnovu prethodnih tomova Svetog pisma, naime to da je religija čovekovih ruku delo. »Jer se zakon dade preko Mojsija«, kaže sveti Jovan, »a blagodat i istina postade od Isusa Hrista«. Sveti Matej pokušava da kaže to isto, zasnivajući sve na jednom ili dva stiha proroka Isaije koji je rekao kralju Ahazu, gotovo osam vekova pre još ne sasvim pouzdano utvrđenog datuma Isusovog rođenja, »Zato će vam sam Gospod dati znak, eto djevojka će zatrudnjeti i rodiće sina«. To je navelo Ahaza da poveruje kako mu je obezbeđena pobeda nad neprijateljima (što se, međutim, čak i ako njegovu priču uzmete kao istorijski narativ, na kraju nije dogodilo). Slika se dodatno menja kada otkrijete da reč koja je prevedena kao »devica«, naime reč *almah*, znači samo »mlada devojka«. Kako god, partenogeneza nije moguća kod sisara ljudske vrste, a čak i kada bi bilo moguće suspendovati taj zakon u samo jednom slučaju, to i dalje ne bi bio dokaz da dete koje se tako rodilo ima bilo kakve božanske moći. I ovde religija, kao i obično, izaziva sumnju time što previše toga pokušava da dokaže. Beseda na gori je replika Mojsiju na Sinaju, a malo važni Isusovi sledbenici jesu analogija Jevrejima koji su pratili Mojsija u stopu, te tako proročanstvo mogu smatrati ispunjenim svi oni koji ne primećuju da je čitava priča plod, kako bismo mi to danas rekli, »naknadnog inženjeringa« – odnosno svi oni koji nisu zainteresovani da to primete. Samo se u kratkom delu jednog jedinog Jevanđelja (za koje se uhvatio mrzitelj Jevreja Mel Gibson) kaže da rabini ponavljaju ono što je bog rekao na Gori Sinajskoj i da zaista *traže* da krivica za krv Hristovu padne na njihove potomke; to je zahtev koji, čak i ako su ga izneli, uveliko prevazilazi ono što bi oni mogli, i što bi imali pravo da zahtevaju.

Ali slučaj bezgrešnog začeca verovatno je najbolji mogući dokaz da su ljudi umešani u stvaranje te legende. Isus upućuje velike zahteve ocu na nebesima, ali nikada ne pominje da je njegova majka bila ili jeste devica, i u više navrata je grub prema njoj kada ona, kao što to čine jevrejske majke, dođe da ga vidi i upita ga kako je. Ona sama, kako se čini, ne pamti posetu arhanđela Gavrila, niti jata anđela koji su joj saopštili da je majka božja. U svim verzijama

priče ona je potpuno iznenađena, ako ne i šokirana svime što njen sin čini. Šta on to radi kada razgovara sa rabinima u hramu? Šta to govori kada joj grubo saopštava kako obavlja ono što mu je otac naložio? Čovek bi očekivao da majka bolje pamti, naročito nakon što joj se, jedinoj od svih žena, dogodilo da je zatrudnela a da prethodno nije prošla kroz poznatu situaciju koja je preduslov za taj srećni ishod. Luka čak na jednom mestu pravi lapsus i kaže »Isusovi roditelji« u kontekstu priče o Josifu i Mariji koji posećuju hram radi očišćenja i koje starac Simeon pozdravlja svojim *Nunc dimittis* (još jedan od mojih omiljenih biblijskih pasaža), što možda takođe treba da bude odjek Mojsija koji u dubokoj starosti uspeva da baci pogled na Obećanu zemlju.

Zatim, tu je ona neobična okolnost vezana za Marijino brojno potomstvo. Matej nas obaveštava (13:55-57) da je Isus imao četiri brata, i još k tome nekoliko sestara. U Protojevanđelju Jakovljevom koje nije kanonsko, ali nije ni potpuno odbačeno, nalazimo priču o Isusovom bratu, koji nosi isto ime i koji je očigledno bio veoma aktivan u tadašnjim verskim krugovima. Pretpostavimo da je Marija »začela« kao *virgo intacta* i rodila dete, što bi je učinilo u nešto manjoj meri netaknutom. Ali kako je onda nastavila da rađa decu čoveka pod imenom Josif, o čijem se postojanju izveštava samo iz treće ruke, i tako stvorila svetu porodicu toliko veliku da su »očevici« ostavljali svedočanstva o njoj?

Da bi se razrešila ova dilema – koju gotovo da nije pristojno pominjati i koja gotovo da se tiče seksualnih stvari – opet je primenjen "naknadni inženjering", ovaj put mnogo nakon onih uzavrelih ranih crkvenih koncila koji su odlučivali o tome koja su jevanđelja "sinoptička" a koja "apokrifna". Utvrđeno je da je Marija (o čijem rođenju nema ni najmanjeg traga u bilo kojoj od svetih knjiga) morala prethodno proći kroz "bezgrešno začecé" posle kojeg je ostala u suštini nedirnuta. Dalje je utvrđeno da, pošto je smrt cena za greh a ona nikako nije mogla da počini greh, onda nije ni umrla. Otud dogma o "uspenju" koja, držeći se na staklenim nogama, tvrdi da se ona uzdigla u nebesa i tako se spasla groba. Zanimljivi su datumi izdavanja ovih naprosto

genijalnih edikata. Doktrina bezgrešnog začeca objavljena je, odnosno otkrivena, u Rimu 1852. godine, a dogma o uspenju 1951. Kada za nešto kažemo da je delo čoveka to ne znači nužno da je reč o gluposti. Ovi herojski pokušaji spasavanja zaslužuju nešto poštovanja, iako vidimo da čamac propušta vodu i polako tone u nepovrat. No, koliko god da su ove odluke crkve bile “nadahnute”, uvredili bismo božanstvo tvrdnjom da je u pitanju istinski božansko nadahnuće.

Kao što je Stari zavet pun snova i astrologije (Sunce koje se ne pomera da bi Isus Navin mogao da završi svoj masakr na mestu koje nikada nije pouzdano locirano), tako je hrišćanska Biblija puna zvezdanih predikcija (najčuvenija je ona sa zvezdom iznad Vitlejema), vidara i čarobnjaka. Mnogo je bezazlenih Isusovih dela i reči, a naročito su takva “blaženstva”, maštovite sanjarije o krotkima i miroljubivima. Ali jednako mnogo je teško razumljivih mesta koja pokazuju veru u magiju, nekolicina ih je apsurdna i pokazuje primitivan odnos prema poljoprivredi (ovo se tiče svih opaski o oranju i setvi, kao i svih aluzija na smokvino drvo i “zrno gorušično”), dok su mnoga sasvim očigledno nemoralna. Recimo, poređenje ljudi sa ljiljanima sugerise – kao i mnoge druge odredbe – da su štedljivost, domišljatost, porodični život itd. samo obično gubljenje vremena. (“Ne brinite se dakle za sutra.”) Zato u nekim od Jevanđelja, i sinoptičkim i apokrifnim, stoji da su ljudi (uključujući i članove njihovih porodica) umeli za Isusa da kažu da misle da je lud. Ima i onih koji su primetili da se on često držao kao rigidni jevrejski sektaš: kod Mateja 15:21-28 čitamo o njegovom preziru prema kanaanskoj ženi koja je od njega tražila da joj pomogne u egzorcizmu i kojoj je odrešito rečeno da on neće trošiti svoju snagu na nejevreje. (Zahvaljujući intervenciji njegovih učenika, i upornosti te žene, na kraju je ipak popustio i isterao ne-đavola.) Po mom mišljenju, ova idiosinkratična priča samo je još jedan indirektni razlog za pretpostavku da je takva osoba možda nekada i postojala. U to vreme je Palestinom lutalo mnogo rastrojenih proroka, ali ovaj jedan je navodno verovao, barem neko vreme, da je bog, ili pak božji sin. I to je bila presudna

razlika. Ako pođete od samo dve pretpostavke – da je verovao u to i da je svojim sledbenicima obećao će objaviti svoje kraljevstvo pre no što oni skončaju svoje živote – onda će svi njegovi enigmatični iskazi (osim možda jednog ili dva) dobiti kakav-takav smisao. Ovu je ideju najotvorenije izneo K. S. Luis (on se nedavno ponovo javio kao najpopularniji hrišćanski apologeta) u knjizi *Puko hrišćanstvo*. Povodom Isusove tvrdnje da će na sebe preuzeti sve grehe, Luis kaže sledeće:

»Dakle, ako to ne izgovara Bog, onda je ta tvrdnja zaista toliko neverovatna da je prosto smešna. Svi smo u stanju da razumemo kako čovek može da oprostimo nešto loše što mu je učinjeno. Zgaziš me, i ja ti oprostim, ukradeš mi novac, i ja ti oprostim. Ali šta da mislimo o čoveku koji niti je pokraden niti ga je ko zgazio, a koji ti objavljuje da ti oprašta što si gazio druge i što si drugima krao novac? Komična budalaština je daleko najpristojniji izraz za ovakvo ponašanje. A Isus je ipak tako govorio. Rekao je ljudima da su im gresi oprosteni i nikada nije sačekao da se konsultuje s ljudima koje su ti gresi povredili. Bez oklevanja se postavio kao da je On strana koja je tu najzainteresovanija, osoba koja je najviše pogođena svim tim prestupima. To ima smisla samo ukoliko je On zaista Bog čiji su zakoni prekršeni i čiju ljubav ranjava svaki počinjeni greh. U ustima bilo koga ko nije Bog, te reči bi značile ono što mogu da opišem samo kao glupost i umišljenost kakvoj nema ravne u istoriji.«

Treba primetiti da Luis ni na kakvim čvrstim dokazima nije zasnivao svoju pretpostavku da je Isus zaista *bio* »istorijska ličnost«, ali to pitanje sada možemo zanemariti. Luisu treba odati priznanje za to što je prihvatio logiku i moral koji proizlaze iz onoga što je upravo rekao. Onima koji tvrde da bi Isus bio veliki moralni učitelj čak i u slučaju da nije bio božanstvo (među takvima je, uzgred, po vlastitim rečima bio i deista Tomas Džeferson), Luis zajedljivo poručuje:

»To je nešto što se ne sme reći. Čovek koji je samo čovek i koji kaže ono što je Isus rekao, ne bi nikada mogao da bude veliki

učitelj morala. On bi tada bio ili ludak – na nivou čoveka koji za sebe izjavljuje da je kuvano jaje – ili pak sam Đavo iz Pakla. Moramo odabrati. Ili je Isus bio, i jeste, Sin Božji, ili je ludak i nešto još gore. Možete ga učutkati tvrdnjom da je budala, možete na Njega pljuvati i ubiti ga kao da je demon; ili se možete baciti pred Njegove noge i nazvati ga Gospodom i Bogom. Ali molim vas prestanite sa tom potcenjivačkom glupošću da je On moralni učitelj. On nam takvu mogućnost nije ostavio. Niti mu je bila namera.«

Ne pozivam se na beznačajnu ličnost – Luis je u naše doba glavni adut i pokretač propagandne mašinerije hrišćanstva. Uostalom, ja ne prihvatam njegove vrlo slobodne kategorije natprirodnog, recimo njegove đavole ili demone. A najmanje od svega prihvatam njegovo razmišljanje, toliko jadno da ga je prosto teško opisati rečima: on uzima dve lažne alternative kao jedine ponuđene antiteze i onda ih koristi za veoma grub non sequitor («Meni deluje očigledno da On nije bio ni ludak niti đavo: posledično, koliko god to delovalo čudno, zastrašujuće ili neverovatno, moram prihvatiti stanovište da je On bio, i da jeste Bog.»). Ipak, odajem mu priznanje za iskrenost i izvesnu meru hrabrosti. Ili su Jevanđelja na neki način doslovna istina, ili je čitava ta stvar u suštini prevara, i to verovatno veoma nemoralna. No, sa izvesnošću se može reći, i to na osnovu onoga što ona sama nude, da Jevanđelja svakako nisu doslovna istina. To znači da su mnoge od Isusovih »izreka« i učenja zapravo rekla-kazala o drugim rekla-kazala, što onda u velikoj meri objašnjava zašto tu ima toliko kontradikcija i zašto vlada tolika zbrka. Najupadljivija kontradikcija – barem gledano unazad, i sa stanovišta vernika – tiče se brzine njegovog drugog dolaska i njegove potpune ravnodušnosti prema zasnivanju bilo kakve privremene crkve. Biskupi tek osnovane crkve, koji bi voleli da su i sami prisustvovali tim događajima, ali nažalost nisu, često citiraju *logia*, odnosno izveštaje o onome što je Isus govorio, kao (žudno priželjkivane) komentare iz treće ruke. Dozvolite mi da navedem jedan upadljiv primer. Mnogo godina nakon što je K. S. Luis otišao po svoju nebesku nagradu, jedan veoma ozbiljan mladić po imenu Barton Erman počeo je da preispituje

fundamentalističke pretpostavke svog pogleda na svet. Pohađao je dva najuglednija fundamentalistička hrišćanska univerziteta u Sjedinjenim Državama, tečno govorio grčki i hebrejski (sada je na čelu odeljenja za proučavanje religija) i vernici su ga držali za jednog od svojih heroja i zaštitnika. No, on nije uspeo da pomiri svoju veru i svoju učenost. Bio je zapanjen kada je otkrio da su najpoznatije priče o Isusu dopisane mnogo vremena nakon samih događaja, i da je to sigurno slučaj i sa onom koja je verovatno najpoznatija među njima.

To je priča o ženi koja je uhvaćena u preljubi (Jovan 8:3-11). Ko nije čuo ili pročitao kako su jevrejski fariseji, vešti u kazuistici, dovukli tu jednu ženu pred Isusa i tražili od njega da im kaže je li saglasan sa Mojsijevim zakonom koji nalaže da se ona kazni kamenovanjem do smrti? Ako se usprotivi toj kazni, onda je prekršio zakon. Ako se slaže, onda su sve njegove propovedi besmislica. Lako je zamisliti kako su prostački i vatreno okomili na tu ženu. I ko ne pamti Isusov smireni odgovor (nakon što je prstom nešto pisao po zemlji) – „Koji je među vama bez grijeha neka najprije baci kamen na nju“, odgovor koji je našao put i do književnosti i do naše savesti.

Ova epizoda je proslavljena i na celuloidnoj traci. Javlja se u jednoj fleš-bek sekvenci pomenutog sramotnog filma Mela Gibsona, a takođe i u jednom dirljivom momentu u filmu *Doktor Živago* Dejvida Lina, kada Lara u trenutku najvećeg očaja odlazi kod sveštenika koji je pita šta je Isus rekao posrnuloj ženi. „Idi i ne greši više“, odgovara ona. „I da li se tako dogodilo, dete moje?“, pita gnevni sveštenik. „Ne znam, Oče“. „Niko ne zna“, odgovara sveštenik, što u toj situaciji i nije bilo od neke pomoći.

I zaista niko ne zna. Još mnogo pre nego što sam čitao Ermana, imao sam i ja neka pitanja. Ukoliko bi Novi zavet trebalo da opravda Mojsija, zašto se tu podrivaju okrutni zakoni Petoknjižja? Oko za oko, zub za zub i ubijanje veštica mogu delovati brutalno i glupo, ali ako samo bezgrešni imaju pravo da kažnjavaju, kako bi neko nesavršeno društvo ikada moglo da utvrdi na koji bi

način trebalo kažnjavati prekršioce? Svi bismo bili primorani da budemo licemeri. I otkud Isusu pravo da „oprašta“? Može se pretpostaviti da su se bar jedna žena, ili jedan muž, negde u tom gradu osećali prevarenim i da su bili ljuti. Da li sve ovo u stvari znači da hrišćanstvo dozvoljava nespontanu seksualnost? Ako je tako, onda je ono od tada pa nadalje sasvim pogrešno shvaćeno. A šta je to bilo napisano na tlu? Ni to niko ne zna. Dalje, priča kaže da pošto su se fariseji i okupljeni narod razišli (valjda zato što im je bilo neprijatno), Isus i ta žena su ostali sami. U tom slučaju, ko je narator koji nam priča šta joj je on rekao? Uprkos svemu tome, činilo mi se da je to sasvim zgodna priča.

Profesor Erman ide i dalje. On postavlja još neka logična pitanja. Ukoliko je žena „uhvaćena u preljubi“, što znači *in flagrante delicto*, šta se dogodilo sa njenim muškim partnerom? Mojsijev zakon, skiciran u Knjizi levitskoj, jasno kaže da oboje moraju biti kamenovani. Odjednom sam shvatio da zapravo čitav šarm te priče leži u prizoru usamljene devojke, pretrnule od straha, koju odvlači, vređa i ponižava gomila seksualno frustriranih fanatika, ali koja na kraju nailazi na nekoga ko joj prilazi prijateljski. A što se tiče pisanja po prašini, Erman pominje jedno staro predanje koje kaže da je Isus ispisivao poznate grehe prisutnih ljudi, zbog čega su ovi počeli da crvene, uzdišu i na kraju da se užurbano udaljavaju. Otkrio sam da mi se veoma dopada ta ideja, čak i ako bi značila da je kod njega postojao izvestan nivo svetovne radoznalosti i da je umeo da zabada nos u tuđe seksualne stvari (kao i da planira unapred), što opet sa sobom povlači i neke druge teškoće.

Ali, priznaje Erman, sve to nadilazi sledeća šokantna činjenica:

„Ove priče nema u našim najstarijim i najboljim rukopisima Jevanđelja po Jovanu; stil kojim je pisana veoma odudara od onoga što nalazimo u drugim delovima tog Jevanđelja (pa i u pričama neposredno pre i neposredno posle); osim toga, ona je puna reči i fraza koje su inače strane Jevanđeljima. Neizbežan je zaključak da taj odlomak nije izvorni deo Jevanđelja.“

I u ovom slučaju izvore sam birao tražeći ono što najviše govori protiv moje teze, odnosno tražio sam reči onih čije naučno i intelektualno putovanje uopšte nije imalo za cilj da dovede u pitanje sveti spis. Već neko vreme stvari ne stoje baš najbolje s tvrdnjom da je Biblija konzistentna, autentična ili „nadahnuta“; napredak u istraživanju samo još jasnije pokazuje da je bilo pozajmica i da ima pukotina, te se od nje ne može očekivati nikakvo „otkrivenje“. Dakle, neka se zagovornici i branitelji religije oslone isključivo na veru, ali i neka budu dovoljno hrabri da priznaju kako čine upravo to.

Kuran je pozajmica iz jevrejskih i hrišćanskih mitova

Nakon što smo utvrdili da su postupci i »izreke« Mojsija, Avrama i Isusa neutemeljeni i nekonzistentni, a često i nemoralni, nastavljamo naš posao i u dosadašnjem istraživačkom duhu pristupamo onome što mnogi smatraju poslednjim otkrivenjem – otkrivenju Poslanika Muhameda i njegovog Kurana, to jest "recitovanja". Opet na delu nalazimo anđela (ili arhandela) Gavrila, koji sure, što će reći stihove, diktira osobi s vrlo malo ili nimalo obrazovanja. I ovde postoji priča o potopu nalik onoj o Noju, kao i upozorenja da se ne smeju obožavati idoli. I ovde su Jevreji prvi primaoci poruke – prvi koji su je čuli, i prvi koji su je odbacili. I ovde nalazimo veliku zbirku sumnjivih anegdota o tome šta je prorok činio i govorio, zbirku nazvanu hadis.

Islam je istovremeno i najzanimljivija i najnezanimljivija svetska religija. Drevni judaizam i hrišćanstvo su mu preteče, i on se na njih oslanja, zapravo je i nastao tako što je jedan deo uzet odavde, drugi odande, te ukoliko bi se odbacilo to nasleđe, bio bi odbačen i deo islama. U njegovoj osnovi, kao i kod preteča, nalazi se priča koja se odvija na zapanjujuće malom prostoru i tiče se krajnje nezanimljivih i ispraznih lokalnih zaševica. Nijedan od izvornih dokumenata nije takav da bi se mogao uporediti s bilo kojim jevrejskim, grčkim ili latinskim tekstom. Gotovo celokupna tradicija je usmena, i u celini je na arapskom jeziku. Zapravo, mnogi stručnjaci se slažu da je Kuran razumljiv samo na arapskom (a taj jezik, inače, sadrži beskrajno mnoštvo idiomatskih i lokalnih varijanti). Na osnovu toga bismo mogli izvesti apsurdan i potencijalno opasan zaključak da je bog bio monoglot. Pred sobom imam knjigu *Predstavljanje Muhameda*, koju su napisala dva krajnje predusretljiva britanska muslimana koja su želela Zapadu da predstave prijateljsku verziju

islama. U tekstu koji pažljivo bira na šta će nam skrenuti pažnju, i čiji je cilj da nam čitavu stvar prikaže u povoljnom svetlu, oni tvrde da »Kuran, budući doslovno Božja Reč, može biti Kuran samo u izvornom tekstu objave. Prevod nikada ne može biti Kuran, jer je to simfonija koja se ne može oponašati i koja već 'svojim zvukom toliko potresa i muškarce i žene da oni počinju da plaču'. Prevod može biti samo pokušaj da se ponudi tek jednostavno značenje reči koje su sadržane u Kuranu. Zbog toga svi muslimani, koji god bio njihov maternji jezik, Kuran uvek recituju na izvornom arapskom«. Pisci nastavljaju iznoseći neugodne primedbe na račun prevoda N. Dž. Devuda (izdanje Pengvina), zbog kojih mi je drago što sam uvek koristio Piktholov prevod, ali koje me ipak nisu ubedile da bih, ukoliko želim da se preobratim, morao da savladam još jedan jezik. Znam da u mojoj rodnoj zemlji postoji divna pesnička tradicija koja mi je, nažalost, nedostupna zato što nikada neću naučiti sjajni jezik koji se zove galski. Čak i ako je bog bio, ili jeste, Arapin (što nije naročito uverljiva pretpostavka), kako je mogao očekivati da će njegove reči, ako se »objavi« posredstvom nepismene osobe, ostati neizmenjene (ili još gore, da će postati nepromenljive)?

Čini se da je ovo sporedna stvar, ali nije. Činjenica da se božanstvo objavilo priprosto i nepismenoj osobi ima za muslimane istu onu vrednost koju za hrišćane imaju skromne jaslje Device Marije. Ta činjenica, takođe, poseduje i istu korisnu prednost da je, naime, potpuno neproverljiva i da ju je nemoguće opovrgnuti. Pošto se polazi od pretpostavke da je Marija govorila aramejski, a Muhamed arapski, ipak je moguće, rekao bih, pretpostaviti i da je bog multilingvalan i da je kadar da govori svakim jezikom koji odabere. (U oba slučaja je uzeo arhandela Gavrila za posrednika koji će preneti poruku.) Međutim, ostaje zapanjujuća činjenica da su se sve religije tvrdokorno opirale svakom pokušaju da se njihovi sveti tekstovi prevedu na jezike »narodu razumljive«, kako je to formulisano u Kranmerovom molitveniku. Ne bi bilo protestantske reformacije da nije bilo dugotrajne borbe za Vulgatu,⁷ i da tim

⁷ Vulgata je prevod Biblije na latinski jezik koji je sačinio sv. Jeronim krajem IV i početkom V veka. Sam termin vulgata odnosi se na popularno izdanje Biblije, prošireno u narodu. (prim. red.)

prevodom nije ukinut monopol koji su sveštenici držali u rukama. Pobožni ljudi poput Vajklifa, Koverdejla i Tindejla živi su spaljeni samo zato što su uopšte pokušavali da prevode. Katolička crkva se nikada nije oporavila od toga što je napustila tajanstvene rituale na latinskom, a glavni tok protestantizma je mnogo izgubio time što je svoje biblije ponudio u verzijama koje su mnogo bliže svakodnevnom govoru. Neke mističke jevrejske sekte i dalje insistiraju na hebrejskom i upuštaju se u kabalističke igre reči, čak i s razmacima između slova, ali većina Jevreja je digla ruke od navodno nepromenljivih drevnih rituala. Razbijena je čarolija sveštenečke kaste. Jedino islam nije imao reformaciju i do dana današnjeg svaka vernakularna verzija Kurana mora biti štampana paralelno s tekstem na arapskom. To bi trebalo da izazove sumnju čak i onih koji prilično sporo shvataju.

Kasnija muslimanska osvajanja, zapanjujuća po brzini, dometu i odlučnosti s kojom su izvedena, daju izvesnu težinu ideji da ima nečeg u tim arapskim prizivanjima. Ali ako pristanete da vam te jeftine zemaljske pobede budu nekakav dokaz, onda morate pristati i na to da isto važi i za saplemenike Isusa Navina, u krvi ogrezle, kao i za hrišćanske krstaše i konkvistadore. Ni to nije sve. Svaka religija se trudi da učutka ili pogubi one koji je dovode u pitanje (i ja tu njihovu uvek prisutnu tendenciju pre smatram znakom slabosti nego snage). Međutim, dosta je vremena prošlo od kada su judaizam i hrišćanstvo otvoreno pribegavali mučenju i cenzurisanju. Islam ne samo da je počeo tako što je na večni ogranj osudio sve koji sumnjaju, već on i dalje tvrdi da ima pravo da tako nešto čini gotovo svuda gde dominira, usput i dalje propovedajući da područje njegove vlasti može i mora biti prošireno ratom. Uvek je izuzetno oštro i brzo ugušen svaki pokušaj da se tvrdnje islama dovedu u pitanje, ili makar ispituju. Stoga imamo pravo da provizorno zaključimo kako su prividno jedinstvo i samouverenost vere zapravo maska za dubinsku nesigurnost za koju verovatno postoje valjani razlozi. Nepotrebno je reći, naravno, da je uvek bilo krvavih sukoba između različitih škola islama, i da su iz njih proistekle strogo unutarmuslimanske optužbe za jeres i bezbožništvo, kao i strašni činovi nasilja.

Potrudio sam se svim snagama da se nekako približim ovoj religiji koja mi je strana koliko i milionima onih koji će uvek sumnjati da je bog (putem posrednika) od jednog nepismenog čoveka zahtevao da »čita«. Kao što sam rekao, još odavno sam nabavio Piktholov prevod Kurana, za koji su viši predstavnici uleme, autoriteti islamske religije, potvrdili da je najbliži tome da bude aproksimativan prevod na engleski. Bio sam na nebrojeno mnogo skupova, od džume u Teheranu do molitvi u džamijama Damaska, Jerusalima, Dohe, Istambula i Vašingtona, i mogu posvedočiti da »recitovanje« na arapskom zaista ima moć da izazove osećaj blaženstva, ali i bes kod onih koji ga slušaju. (Bio sam i na molitvama u Maleziji, Indoneziji i Bosni gde muslimane koji ne govore arapski vređa to što vera koja želi da bude univerzalna privileguje Arape, arapski i arapske pokrete i režime.) U svom domu sam primio Sajeda Huseina Homeinija, unuka ajatolaha i sveštenika iz svetog grada Kum, i oprezno mu pružio svoj primerak Kurana. On ga je poljubio, opširno i s uvažavanjem o njemu govorio, i za moju poduku na zadnjoj klapni knjige napisao stihove koji, po njegovom mišljenju, poriču pravo njegovog dede da bude verski autoritet, a istovremeno i poništavaju zahtev njegovog dede da se Salmanu Ruždiju oduzme život. Ko sam ja da presuđujem u takvoj raspravi? U svakom slučaju, ideja da isti tekst može različitim ljudima dati različite zapovesti veoma mi je bliska iz nekih drugih razloga. Ne treba preuveličavati teškoće koje se nalaze na putu razumevanja navodne dubine islama. Ukoliko shvatite nedostatke jedne religije »otkrivenja«, shvatili ste mane i svih ostalih.

Za dvadeset pet godina često uzavrelih rasprava u Vašingtonu, samo jednom mi je zaista zaprećeno nasiljem. To je bilo na večeri sa saradnicima i pristicama Klintonove Bele kuće. Među prisutnima je bio i jedan poznati demokratski istraživač javnog mnjenja i sakupljač priloga, i on me je pitao o mom nedavnom putovanju na Bliski istok. Želeo je da čuje moje mišljenje o tome zašto su muslimani tako »zadrti, tako prokleti *fundamentalisti*«. Prošao sam kroz svoj repertoar objašnjenja, dodajući da se često zaboravlja kako je islam relativno mlada vera koju još drži zanos samodokazivanja. Muslimani još nisu dospeli u krizu

samopreispitivanja koja je zahvatila zapadno hrišćanstvo. Dodao sam da, na primer, ima malo ili nimalo dokaza da je Isus živeo, dok je, tome nasuprot, prorok Muhamed ličnost čija se biografija može utvrditi. Moj sagovornik je u trenutku promenio boju lica, brže nego što sam ikada u životu video. Dreknuo je da je Isus Hristos značio toliko puno za više ljudi nego što bih ja to uopšte mogao da zamislim, i da mu je krajnje odvratano opušteni način na koji govorim o svemu tome, a zatim je povukao nogu unazad i nanišanio da me udari u cevanicu, što se nije dogodilo jedino zahvaljujući pristojnosti – ili možda baš zahvaljujući (njegovom) hrišćanstvu. Onda je naredio svojoj ženi da mu se pridruži i napustio večeru.

Sada mi se čini da mu dugujem izvinjenje, ili bar pola izvinjenja. Iako znamo da je osoba po imenu Muhamed gotovo sasvim izvesno živela u okviru relativno uskog segmenta vremena i prostora, problem koji se tu javlja nije nimalo drukčiji od problema koje smo imali i u prethodnim slučajevima. Izveštaji o njegovim delima i rečima sakupljeni su mnogo godina kasnije, u čitavu stvar su upleteni razni sebični interesi, glasine i dosta neupućenosti, tako da je na kraju došlo do prave zbrke.

Priča će vam zvučati prepoznatljivo, čak i ako za nju do sada niste čuli. U sedmom veku nove ere neki stanovnici Meke držali su se avramovske tradicije, pa su čak verovali da je njihov hram, Kabu, podigao Avram. Sam hram – čiju su unutrašnjost uništili docniji fundamentalisti, pre svega vahabiti – navodno je bio potpuno iskvaren obožavanjem idola. Muhamed, sin Abdulahov, postao je jedan od onih *hanifa* koji su se »okrenuli« da utehu potraže negde drugde. (I u knjizi o Isaiji pozivaju se pravi vernici da se izdvoje i »izađu« iz neznaboštva.) Povukao se u pustinjsku pećinu na gori Hira da bi tu proveo mesec vreline, to jest Ramazan, i tu je »spavao ili bio u transu« (citiram Piktholov komentar) kada je začuo glas koji mu je naredio da čita. Dva puta je odgovorio da ne ume da čita, ali mu je tri puta naređeno da to učini. Na kraju je upitao šta to treba da čita, i dobio odgovor u ime gospoda koji je »čoveka stvorio iz ugruška krvi«. Nakon što je anđeo Gavriilo (koji

se tako predstavio) rekao Muhamedu da će biti Alahov Poslanik i otišao, Muhamed je sve ispričao svojoj ženi Hatidži. Po povratku u Meku, ona ga je odvela da se vidi s njenim rođakom, starijim čovekom po imenu Varaka ibn Naufal, »koji je poznao spise Jevreja i hrišćana«. Taj iskusni bradonja objavio je da se opet pojavio onaj božanski poslanik koji je jednom posetio Mojsija, i to ovaj put na gori Hira. Od tog trenutka, pa nadalje, Muhamed je usvojio skromnu titulu »rob Alahov«, pri čemu reč na arapskom prosto znači »bog«.

Na Muhamedove tvrdnje najpre su obratili pažnju pohlepni čuvari hrama u Meki koji su u njima videli opasnost za svoj posao vezan za hodočašće, a zatim su se zainteresovali i knjizi skloni Jevreji iz grada Jatriba, udaljenog tri stotine kilometara, koji su već neko vreme najavljivali dolazak mesije. Prva grupa je počela da predstavlja sve veću pretnju, a druga se ponašala prijateljski, pa je tako Muhamed krenuo na put, to jest hidžru do Jatriba, koji je danas poznat pod imenom Medina. Trenutak odlaska u Medinu računa se kao početak muslimanske ere. Ali, kao što je bio slučaj i s dolaskom Nazarećanina u jevrejsku Palestinu, koji je počeo s toliko radosnih nebeskih znamenja, i ova se ekskurzija rđavo završila – arapski Jevreji su samo još jednom doživeli razočaranje i čak posumnjali da se radi o prevarantu.

Karen Armstrong, koja analizi islama prilazi s puno razumevanja, da ne kažemo apologetski, primećuje da je Arape tog doba mučilo neprijatno osećanje kako su izostavljeni iz istorije. Bog se pojavio hrišćanima i Jevrejima, »ali Arapima nije poslao nijednog proroka, niti neki spis na njihovom jeziku.« Iz toga sledi, mada ona to ne kaže na taj način, da je već bilo krajnje vreme za nekakvo lokalno otkrivenje. I kada ga je konačno pridobio, Muhamed nije bio sklon da dozvoli pripadnicima starijih vera da ga kritikuju jer je ono »iz druge ruke«. Istorija njegovog života u sedmom veku nove ere se stoga, kao i knjige Starog zaveta, pretvara u niz izveštaja o gadnim sukobima u kojima učestvuje po nekoliko stotina, ponekad i nekoliko hiljada neukih seljaka, zapravo o parohijalnim rasprama u koje božji prst treba da se umeša, da ih razreši i odredi ishod.

Kao i u slučaju drevnih krvoprolića na Sinaju i u Kanaanu, koja takođe nisu potvrđena bilo kakvim nezavisnim svedočanstvima, i ovde su, od tada pa nadalje, milioni ljudi postali taoci navodno sudbinskog karaktera tih ružnih zavada.

Postavlja se pitanje da li je islam uopšte neka posebna religija. On je u početku zadovoljio potrebu Arapa da imaju različitu, zasebnu veru, i zauvek je poistovećen s njihovim jezikom i impresivnom istorijom njihovih kasnijih osvajanja. Iako ta osvajanja po dramatičnosti ne dosežu osvajanja Aleksandra Makedonskog, ona su ipak – sve do konačnog usahnuća na obodu Balkana i Sredozemnog mora – navela na pomisao da iza njih stoji božanska volja. Međutim, ako samo malo podrobnije proučite islam, nećete u njemu naći mnogo više od niza sasvim očiglednih i loše uklopljenih pozajmica, i da on, uvek kada se čini da to prilike zahtevaju, poseže za starijim knjigama i tradicijama. Zbog toga su počeci islama, kao i počeci onih religija iz kojih je pozajmljivao, puni nejasnoća i magle; daleko od toga da je islam »nastao u jasnom svetlu istorije«, kako je to velikodušno formulisao Ernest Renan. Islam za sebe traži veoma mnogo: od svojih pristalica ponizno bacanje na tlo i »predaju«, a od nevernika potčinjavanje i poštovanje. Međutim, u njegovom učenju nema ničeg – apsolutno ničeg – što bi iole opravdalo takvu aroganciju i prepotenciju.

Prema našem približno tačnom kalendaru, Poslanik je umro 632. godine. Prve prikaze njegovog života napisao je Ibn Ishak, punih stotinu dvadeset godina kasnije. Njegov originalni spis je izgubljen, posedujemo samo jednu prerađenu verziju, čiji je autor Ibn Hišam koji je umro 834. godine. Pored te »rekla-kazala« istorije pune nejasnoća, ne postoji neko opšteprihvaćeno objašnjenje načina na koji su Poslanikovi sledbenici sastavili Kuran, niti kako su njegove različite izreke (od kojih su neke zabeležili njegovi saradnici) kodifikovane. Taj poznati problem dodatno se komplikuje – čak i više nego u slučaju hrišćanstva – pitanjem nasleđivanja. Za razliku od Isusa koji je navodno obećao da će se vrlo skoro vratiti na zemlju, Muhamed je bio vojskovođa i političar i, za razliku od Aleksandra Makedonskog, otac velikog potomstva. Međutim, nije ostavio

nikakva uputstva o tome ko treba da ga nasledi. Svađe oko toga ko će postati novi vođa počele su praktično odmah nakon njegove smrti i tako je do prve velike šizme u islamu – između sunita i šiita – došlo čak i pre nego što se ta religija ustanovila kao sistem. Ne moramo se svrstati ni na jednu od dve strane u tom raskolu, ali ne možemo ne zapaziti da barem jedna od te dve škole tumačenja sigurno u velikoj meri greši. Početno poistovećivanje islama sa zemaljskim halifatom, prouzrokovano zavadama pretendenata na mesto vođe, obeležilo ga je već u začetku kao ljudsku tvorevinu.

Neki muslimanski autoriteti istakli su da se tokom prvog halifata Abu Bekra, odmah posle Muhamedove smrti, pojavila zabrinutost da će njegove usmeno prenete reči biti zaboravljene. U raznim bitkama izginulo je toliko mnogo muslimanskih vojnika da je ostao alarmantno mali broj onih koji su u svom pamćenju pouzdano čuvali Kuran. Stoga je odlučeno da se okupe svi živi svedoci, i da se sakupe svi »listovi papira, komadi kamenja i lišće palmi, lopatične kosti, rebra i komadi kože« na kojima su bile zapisane njegove izreke, te da se predaju Zaidu ibn Tabitu, jednom od Poslanikovih bivših saradnika, koji će sve to znati na pravi način da poveže. Tako su vernici dobili nešto poput autorizovane verzije svetog spisa.

Ukoliko se sve to zaista dogodilo, Kuran potiče iz vremena koje nije mnogo udaljeno od onog u kojem je živio i sam Muhamed. Ali odmah otkrivamo da ne postoji izvesnost ili saglasnost oko toga da li je ova priča istinita. Neki kažu da je to bila ideja na koju je došao Ali – četvrti, a ne prvi halifa, i osnivač šiizma. Mnogi drugi, većinski suniti, tvrde da je takvu odluku sproveo halifa Osman koji je vladao od 644. do 656. godine. Navodno su mu njegovi generali rekli da se vojnici iz različitih pokrajina međusobno spore oko nesaglasnih verzija Kurana, te je Osman naredio da Zaid ibn Tabit sakupi različite tekstove, objedini ih i naloži da se prepisu tako da čine jednu celinu. Kada je to urađeno, Osman je naredio da se ove standardizovane verzije pošalju u Kufu, Basru, Damask i drugde, a da original ostane u Medini. On je tako odigrao normativnu ulogu koju su u kanonizaciji, pročišćenju i cenzuri hrišćanske Biblije imali Irinej Lionski i episkop Atanasije Aleksandrijski. Obavljena

je prozivka, neki tekstovi su proglašeni svetim i nepogrešivim, a drugi su postali »apokrifni«. Prevazilazeći Atanasija, Osman je naredio da se sva ranija i konkurentna izdanja unište.

Čak i ako pretpostavimo da je ova verzija događaja tačna, to bi značilo da ne postoje nikakvi izgledi da će naučnici nekada utvrditi, ili makar osporiti događaje iz Muhamedovog vremena. Osmanov pokušaj da stane na kraj neslozi bio je uzaludan. Pisani arapski ima dve odlike zbog kojih je strancu teško da ga nauči: on koristi tačke za razlikovanje konsonanata »b« i »t«, a u svom prvobitnom obliku nije imao nikakav znak ili simbol za kraće samoglasnike i oni su se stoga mogli predstaviti različitim crticama ili oznakama nalik zapeti. Te varijacije su dopuštale da se Osmanova verzija Kurana čita na veoma različite načine. Arapsko pismo nije bilo standardizovano sve do druge polovine devetog veka, i u međuvremenu je Kuran bez tačkica, i sa samoglasnicima koji su ubacivani na različite i čudne načine, postao izvor velikog broja raznorodnih tumačenja, kao što je i danas slučaj. Takva okolnost ne mora biti značajna u slučaju *Ilijade*, ali ne zaboravite da mi govorimo o nepromenljivoj (i *konačnoj*) božjoj reči. Jasno je da ovde postoji veza između očigledne slabosti ove tvrdnje i apsolutno fanatičnog ubeđenja s kojim se ona iznosi. Uzmimo jedan primer za koji bi se teško moglo reći da ga je moguće zanemariti: arapske reči napisane na spoljašnjoj strani Kupole na steni u Jerusalimu ne poklapaju se ni sa jednom postojećom verzijom Kurana.

Stvari su još neizvesnije i problematičnije kada stignemo do hadisa, to jest obimne, usmeno nastale sekundarne literature koja navodno prenosi izreke i dela Muhameda, pripovest o sastavljanju Kurana i izreke »Poslanikovih družbenika«. Svaki hadis, da bi se smatrao autentičnim, mora biti potkrepljen *isnadom*, to jest lancem navodno pouzdanih prenosilaca. Mnogi muslimani dopuštaju da im ove anegdote određuju odnos prema svakodnevnom životu: recimo, pse smatraju nečistim samo zato što je rečeno da je tako tvrdio Muhamed. (Moja omiljena priča ide u suprotnom pravcu: Poslanik je navodno odsekao dugačak rukav svoje košulje samo da ne bi probudio mačku koja je na njemu dremala. U muslimanskim

zemljama mačke su u načelu pošteđene lošeg tretmana kakvim ih izlažu hrišćani koji su skloni da u njima vide satanske duhove veštica.)

Kao što bi se i očekivalo, u šest autorizovanih zbirki hadisa ređaju se, zasnovane na lančanim isnadima (»A je ispričao B, a ovaj je čuo od C, koji je pak saznao od D«), »rekla-kazala« priče sakupljane više vekova nakon događaja koje navodno opisuju. Buhari, jedan od najpoznatijih od šest sakupljača, umro je 238 godina posle Muhameda. Muslimani smatraju da je Buhari neobično pouzdan i pošten, i čini se da on tu reputaciju zaslužuje pošto je – od *tri stotine hiljada* svedočanstava koje je sakupio tokom života posvećenog tom poslu, procenio je da je *dve stotine hiljada* sasvim bezvredno i nepotvrđeno. Dalje odstranjivanje sumnjivih učenja i upitnih isnada smanjilo je tu grandioznu količinu na deset hiljada hadisa. Slobodni ste da verujete, ako to želite, da je bogobojažljivi Buhari bio u stanju da, gotovo dva veka nakon samih događaja, iz te bezoblične mase svedočenja neukih ljudi o poluzaboravljenim događajima probere samo ona koja su pouzdana, precizna i koja bi mogla da izdrže proveru.

Moguće je da je neke od ovih kandidata za autentičnost bilo lakše probirati nego neke druge. Mađarski naučnik Ignjac Goldziher, da se pozovem na studiju koju je nedavno objavila Reza Aslan, bio je među prvima koji su pokazali da mnogi hadisi nisu ništa drugo do »stihovi iz Tore i Jevanđelja, delovi rabinskih izreka, drevne persijske maksime, fragmenti iz grčke filozofije, indijske poslovice, pa čak i gotovo doslovno ponavljanje Očenaša«. U hadisima se mogu naći veliki delovi manje ili više tačnih biblijskih citata, uključujući i parabolu o radnicima unajmljenim u poslednjem trenutku, i naredbu »neka tvoja leva ruka ne zna šta čini desna« (dakle, ova besmislena pseudomudrolija našla je svoje mesto u dva sveta pisma). Aslan kaže da su muslimanski pravници u devetom veku, kada su pokušavali da formulišu i kodifikuju islamski zakon kroz proces poznat kao *idžtihad*, mnogo hadisa morali da smeste u sledeće kategorije: »laži izrečene radi materijalnog dobitka i laži izrečene da bi se stekla prednost na ideološkom planu«. Sasvim

ispravno, islam se praktično odriče ideje da je on nova vera, a još manje zastupa ideju o ukidanju starijih, tako da proročanstva Starog zaveta i Jevanđelja iz Novog koristi i kao izvor iz kojeg se napaja i kao protezu na koju se može osloniti. U zamenu za ovu prividnu skromnost, on traži samo da bude prihvaćen kao apsolutno i poslednje otkrivenje.

Kao što se moglo i očekivati, islam je pun unutrašnjih protivrečnosti. Često se navodi kako se u islamu veli da se »na veru ne može prisiliti«, i kako umiruje tvrdnjom da su pripadnici drugih veroispovesti takođe narodi »knjige« i »sledbenici ranijih otkrivenja«. Meni je ideja da me muslimani »tolerišu« odbojna koliko i to kada se katolici i protestanti nadmeno dogovore da se međusobno »tolerišu«, ili tu »toleranciju« prošire i na Jevreje. Hrišćanski svet je u tom pogledu tako dugo bio nepodnošljivo grozan da su mnogi Jevreji radije živeli pod turskom vlašću, plaćali posebne poreze i pristajali na druge oblike segregacije. Međutim, Kuran postavlja granice benignoj islamskoj toleranciji budući da neki od pomenutih »naroda« i »sledbenika« mogu »biti takvi da su skloni činjenju zlih dela«. Uz to, dovoljno je samo kratko upoznavanje sa Kuranom i hadisima da bi se otkrili i drugi imperativi, recimo:

»Niko ko umire i nalazi dobro od Boga (u drugom životu) ne bi pozeleo da se vrati u ovaj svet čak i kada bi mu čitav svet bio poklonjen, i šta god da je u njemu; jedino mučenik, videvši koliko mučeništvo nadmaša sve ostalo, želi da se vrati u svet i bude ponovo ubijen.«

Ili:

»Bog neće oprostiti onima koji služe drugim bogovima osim Njega; ali će druge grehe oprostiti onome kome On želi. Onaj ko služi drugim bogovima, osim Bogu, kriv je za strašni greh.«

Prvi od ova dva dramatična odlomka odabrao sam (iz čitavog blaga mogućih neprijatnih odlomaka) zato što na tako savršen način

negira ono za šta se u Platonovoj *Apologiji* veli da je Sokrat rekao (do toga ćemo stići kasnije). Drugi sam odabrao zato što je tako očigledna i prosta pozajmica iz Deset zapovesti.

Izgledi da je bilo šta od te priče koju su ljudi izmislili »nepogrešivo«, pa još i »konačno«, potpuno su poništeni ne samo bezbrojnim kontradikcijama i nedoslednostima, već i čuvenom epizodom s navodnim »satanskim stihovima« iz Kurana od kojih će Salman Ruždi napraviti svoj književni projekat. Muhamed je jednom prilikom, o čemu se mnogo raspravljalo, hteo da pridobije neke vodeće mnogobošce iz Meke, te je u pogodnom trenutku doživeo »otkrivenje« kojim se dopušta da oni i dalje poštuju neke od starih lokalnih božanstava. Docnije mu je palo na pamet da to ne može biti ispravno i da mora da ga je đavo – koji je iz nekog razloga odlučio da nakratko zanemari svoju naviku da se protiv monoteista bori na njihovom terenu – bez njegovog znanja, iskoristio kao »kanal«. (Muhamed je pobožno verovao ne samo u đavola, već i manje pustinjске demone, *džine*.) Čak su i neke od njegovih žena primetile da je Poslanik kadar da doživi »otkrivenje« koje slučajno sasvim odgovara nekim kratkoročnim potrebama, te su ga ponekad zbog toga i zadirkivale. Dalje nam se kaže – ne od strane autoriteta kome treba verovati – da kada doživi otkrivenje na javnom mestu, on ponekad oseća bol i čuje glasno zujanje u ušima. Tada ga oblije znoj, čak i u najhladnijim danima. Neki bezdušni hrišćani su natuknuli da je on, možda, bio epileptičar (mada su prevideli iste simptome kod Pavla na putu za Damask), ali mi ne moramo da razmišljamo u tom pravcu. Dovoljno je parafrazirati nezaobilazno pitanje koje je postavio Dejvid Hjum. Šta je verovatnije – da je bog iskoristio čoveka da prenese neka već postojeća otkrivenja, ili je verovatnije da je sam čovek ponovo izrekao neka već postojeća otkrivenja i poverovao da je dobio (odnosno rekao da je dobio) naredbu od boga da to učini? Što se tiče bola i zvukova u glavi, kao i znojenja, može se samo izraziti žaljenje što, kako se čini, direktna komunikacija s bogom nije iskustvo ispunjeno spokojem, lepotom i prozračnom jasnoćom.

To što je Muhamed fizički postojao, iako hadisi o tome daju dosta skromna svedočanstva, predstavlja za islam istovremeno izvor snage i slabosti. Zahvaljujući Muhamedovom fizičkom postojanju, islam deluje kao da je nekako direktno postavljen u svet i mi imamo uverljive fizičke opise tog čoveka, ali istovremeno, upravo zbog toga, čitava ta storija postala je zemaljska, materijalna i pomalo odbojna. Možda ćemo se namrštit na činjenicu da se ovaj sisar verio sa devetogodišnjom devojčicom, ili što su ga toliko zanimala uživanja za večernjom trpezom i podela plena nakon brojnih okršaja i masakra. Iznad svega on je – i tu se krije zamka koju je hrišćanstvo uglavnom izbeglo dajući svom proroku ljudsko telo ali prirodu koja nije ljudska – bio blagosloven brojnim potomstvom, te je tako naslednike svoje vere učinio taocima svojih fizičkih naslednika. Nema ničeg ljudskijeg, i podložnijeg obmanama i zabludama, od dinastičkog i naslednog principa; islam je od samog početka bio rastrzan sukobima između prinčeva naslednika i pretendenata koji su svi tvrdili da upravo u njihovim venama teče ona relevantna kap nasledene krvi. Ako bi se sabrali svi oni koji tvrde da vode poreklo od osnivača vere, njihov broj bi verovatno nadmašio i broj svetih eksera i ivera koji zajedno čine više od tri stotine metara dugačak krst na kojem je, sudeći prema broju relikvija u obliku ivera, Isus doživeo svoje muke. Kao i u slučaju porekla isnada, direktna nasledna veza s Poslanikom može se uspostaviti ukoliko neko slučajno poznaje i može dovoljno da potplati pogodnog lokalnog imama.

Isto tako muslimani i danas donekle poštuju upravo one »satanske stihove« i gaze istim onim paganskim mnogobožaćkim stazama koje su nastale mnogo pre nego što je njihov Poslanik rođen. Svake godine na hadžu, to jest godišnjem hodočašću, mogu se videti kako kruže oko Kabe, hrama u obliku kocke, u samom središtu Meke, vodeći računa o tome da naprave sedam krugova (»prateći pravac kretanja Sunca oko Zemlje«, kako je to Karen Armstrong vrlo neobično, i bez sumnje multikulturno sročila) pre nego što poljube crni kamen smešten u zidu Kabe. Radi se, verovatno, o meteoru koji je morao zadiviti seljake kada je pao (»bogovi mora da su ludi; ne, neka bude – *bog* mora da je lud«), i

on predstavlja stanicu na putu do drugih predislamskih mesta za umilostivljavanje bogova, tokom kojeg se kamenčići moraju žustro bacati na stubove koji predstavljaju Nečastivog. Sliku upotpunjuje žrtvovanje životinja. Kao mnoga, ali ne i sva glavna islamska mesta, Meka je zatvorena za nevernike, što donekle protivreči islamskoj težnji za univerzalnošću.

Često se kaže da se islam od drugih monoteizama razlikuje po tome što nije imao »reformaciju«. To je i tačno i netačno. Neke su verzije islama – pre svega sufijska, koju bogobojažljivi veoma preziru – prevashodno spiritualne, a ne bukvalne, i preuzimaju ponešto iz drugih vera. I budući da je islam izbegao grešku stvaranja institucije apsolutnog pape koji može da izriče obavezujuće edikte (otud mnoštvo suprotnih fatvi koje izdaju sukobljeni autoriteti), njegovim sledbenicima se ne može naložiti da prestanu da veruju u ono što smatraju dogmom. To je možda dobro, ali ostaje činjenica da je glavna tvrdnja islama – kako ga nije moguće poboljšati i kako je konačan – istovremeno i apsurdna i nepromenljiva. Sve njegove mnogobrojne zaraćene i raznolike sekte, od ismailija do ahmedija, slažu se s ovom neopozivom tvrdnjom.

»Reformacija« je za Jevreje i hrišćane značila minimalnu spremnost da se sveti spisi preispitaju kao da su oni (kako je to Salman Ruždi hrabro predložio sa svoje strane) nešto što se može literarno i tekstualno analizirati. Sada se priznaje da postoji ogroman broj mogućih »biblija« i znamo, na primer, da je važan hrišćanski izraz »Jehova« pogrešan prevod razmaka, koji se ne izgovaraju, između slova jevrejske reči »Jahve«. No, nikakav sličan poduhvat se ne vezuje za proučavanje Kurana. Nije bilo ozbiljnih pokušaja da se pobroje nesaglasnosti između različitih izdanja i rukopisa, a svaki, čak i najprovizorniji pokušaj u tom pravcu nailazio je na gotovo inkvizitorski gnev. Za tu stvar je od ključne važnosti rad Kristofa Luksemburga, *Sirijsko-aramejska verzija Kurana*, objavljen u Berlinu 2000. godine. Luksemburg mirno poručuje da Kuran uopšte nije jednojezični spis, i da se puno bolje može razumeti ako se prihvati tvrdnja da su mnoge reči u njemu sirijsko-aramejskog, a ne arapskog porekla. (Njegov najčuveniji primer tiče se nagrade

koju »mučenik« dobija u raj: kada se taj deo ponovo prevede i rediguje, ispada da nebo nudi slatke bele groždice, a ne device.) U istom tom jeziku, i istom tom području rođen je i veliki deo judaizma i hrišćanstva; nema nikakve sumnje da bi nepristrasno istraživanje dovelo do uklanjanja raznih zabluda. Ali, upravo kada je islam trebalo da se priključi svojim pretečama tako što bi postao predmet ponovnog čitanja, došlo je do »mekanog« konsenzusa između gotovo svih religija oko toga da je ovo pravi trenutak da se – zbog navodne dužnosti da poštujemo sve vernike – islamu prepusti da svoje tvrdnje uzima zdravo za gotovo. Ponovo se događa da se uz pomoć vere guši slobodno istraživanje i sprečava nastupanje oslobađajućih posledica do kojih bi istraživanje možda dovelo.

Deseto poglavlje

Lažni sjaj čuda i propast pakla

Kćeri visokog sveštenika Aniusa mogle su sve što požele da pretvore u pšenicu, vino ili ulje. Atalida, Merkurova kći, vaskrsela je više puta. Eskulap je oživeo Hipolita. Herkul je Alkestija vratio iz mrtvih. Heres se posle dve nedelje provedene u paklu vratio na svet. Roditelji Romula i Rema bili su bog i vestalska devica. Paladion je s neba pao u grad Troju. Kosa Berenike je postala zvezdana konstelacija... Navedite mi makar jedan narod u kojem nije bilo takvih čuda, naročito u vreme kada je malo ljudi umelo da čita i piše.

- Volter, *Čuda i idolatrija*

Stara priča kaže da je neki hvalisavac, koji je uporno pričao kako je na ostrvu Rodosu izveo neverovatan skok, na kraju dobio ono što je zaslužio. Niko nikada nije video tako junački dug skok poput onog o kojem je hvalisavac govorio. Toliko je neumorno pričao o svom podvigu da je slušaocima potpuno dojadio; konačno, dok se spremao na još jednu rundu prepričavanja, jedan od prisutnih ga je s nestrpljenjem ućutkao: »*Hic Rhodus, hic salta!*« (»Ovde je Rodos, ovde skači!«)

Kao što se čini da su proroci, vidovnjaci i veliki teolozi izumrli, tako je izgleda i doba čuda ostalo da počiva negde u prošlosti. Da su vernici mudri, ili dovoljno sigurni u svoja uverenja, radovali bi se što je, izgleda, konačno došlo doba u kojem neće biti prevara i trikova. Međutim, vera je nastavila da diskredituje samu sebe time što pokazuje kako sama ipak nije dovoljna da zadovolji vernike – i dalje je potrebno da lakoverni budu fascinirani nekim stvarnim događajima. To je potreba koju ćete lako uočiti ako pogledate

vidare, čarobnjake i vidovnjake starijih ili udaljenijih kultura – očigledno je da se radilo o pametnijim ljudima koji su najpre naučili da predvide pomračenje Sunca, a zatim i da iskoriste posebne planetarne konstelacije kako bi impresionirali i preplašili svoju publiku. Drevni kambodžanski kraljevi otkrili su kojeg tačno dana u godini reke Mekong i Basak iznenada počinju da se izlivaju, sjedinjuju i pod velikim pritiskom nadolazećih vodenih masa ostavljaju utisak kao da im se tok preokrenuo i da se vraćaju u veliko jezero kod Tonle Sapa. Ubrzo je uvedena ceremonija na kojoj se od boga postavljeni vođa pojavljuje u pravom trenutku i navodno naređuje vodi da teče u suprotnom pravcu. Mojsije na obali Crvenog mora mogao je samo sa zavišću i širom otvorenih usta da gleda ovo čudo. (U novije doba, šoumen-kralj Sihanuk iz Kambodže umeo je prilično efektno da iskoristi ovaj prirodni fenomen.)

S obzirom na sve to, iznenađuje koliko trivijalno i jedno izgledaju neka od današnjih »natprirodnih« čuda. Recimo, na spiritualističkim seansama, na kojima se rođacima preminulih cinično nudi nekakvo nerazumljivo blebetanje iz onostranosti, nikada se ništa zanimljivo ne događa i ne izgovara. Bilo bi grubo izneti sasvim očigledan prigovor povodom priče o Muhamedovom »noćnom letu« za Jerusalim (otisak kopita njegovog konja Boraka navodno se još uvek može videti kod džamije Al-Aksa), da konji, naime, nisu u stanju da lete i stoga naprosto ne lete. Važnije bi bilo uočiti da su ljudi, otpočevši onomad duga i iscrpljujuća putovanja na sve strane zemljine kugle, i danima piljeći u zadnjicu mazge, počeli i da fantaziraju o ubrzanju tog procesa. U folkloru postoje one čizme od sedam milja koje omogućavaju priličan zalet onome ko ih obuje, ali to je ipak samo provizorno rešenje. Hiljadama godina snovi su podrazumevali zavist prema pticama (pernatim potomcima dinosaurusa, kao što danas znamo) i žudnju da se čovek vine u vazduh. Kočija na nebu, anđeli koji slobodno plutaju na vazдушnim strujama... Veoma je lako zaključiti odakle potiče takva želja. Prorok se, dakle, obraća žudnji svakog seljaka da njegova tovarna životinja dobije krila i poleti. Ali s obzirom na beskonačnu božju moć, čovek bi očekivao da će on smisliti neko

dramatičnije i manje prostoumno čudo. Levitacija igra veliku ulogu i u hrišćanskim fantazijama, što potvrđuju priče o uspenju i vaznesenju. U to vreme se mislilo da nebo ima oblik činije, a da su uobičajene vremenske prilike u domenu znamenja i intervencija. S obzirom na tako jedno sužen pogled na kosmos, i najtrivijalniji događaj mogao je delovati kao čudo, dok bi događaj koji bi zaista bio zapanjujući – recimo, kada bi Sunce prestalo da se kreće – mogao delovati kao neki lokalni fenomen.

Ako pođemo od pretpostavke da je čudo *povoljna* promena u prirodnom poretku, onda je konačnu reč o toj stvari rekao škotski filozof Dejvid Hjum koji je sve prepustio našoj slobodnoj volji. Čudo je poremećaj, prekid očekivanog i utvrđenog toka stvari. Dakle, on može obuhvatiti sve, od rađanja Sunca na zapadu, pa do toga da neka životinja iznenada počne da recituje stihove. S druge strane, slobodna volja podrazumeva odluku. Ukoliko vam se učini da ste svedok tako nečega, postoje dve mogućnosti. Prva je da su zakoni prirode suspendovani (u vašu korist). Druga je da ste nešto krivo shvatili ili da ste žrtva obmane. Dakle, treba odmeriti verovatnoću ovog drugog u odnosu na verovatnoću prvog.

Ukoliko ste o čudu samo čuli iz druge ili treće ruke, verovatnoću treba odmeriti u skladu s tim pre nego što odlučite da li ćete poverovati onome ko svedoči da je video nešto što vi niste videli. A ako vas, uz to, od »viđenja« deli i mnogo generacija, i nemate za njega neku nezavisnu potvrdu, onda se verovatnoća mora još dodatno, i strože premeriti. Opet možemo pozvati pouzdanog Okama koji nas je upozorio da se klonimo umnožavanja suvišnih kontingencija. Dozvolite da vam navedem jedan stari i jedan savremeni primer – najpre telesno uskrsnuće, a zatim NLO.

Čuda više ne deluju tako čudesno kao nekada. I ne samo to, u poslednje vreme nam se nude neka koja deluju pre kao tričarije. Na primer, ono čuveno pretvaranje zgrušane krvi San Đenara u tečnu, jednom godišnje u Napulju, fenomen je koji može (kao što se i događalo) ponoviti svaki kompetentniji mađioničar. Da bi pomogli u razoktrivanju prevara, i zaustavili čerupanje neopreznih

mušterija, veliki svetovni »mađioničari« poput Harija Hudinija i Džejmisa Rendija pokazali su, bez mnogo muke i u laboratorijskim uslovima, kako je lako levitirati, hodati po vatri, stvarati vodu i savijati kašike. U svakom slučaju, čuda nisu način da se brani istinitost religije koja ih praktikuje: Aron je navodno pobedio faraonove magove na otvorenom takmičenju, ali nije porekao da i oni mogu da izvode čuda. Međutim, već neko vreme nije bilo potvrđenih vaskrsavanja, niti šamana koji navodno umeju da vaskrsavaju i koji bi pristali da izvedu taj trik u uslovima koji bi omogućili da se to malo bliže ispita. Stoga se moramo upitati: da li je veština vaskrsavanja izumrla? Ili se možda oslanjamo na sumnjive izvore?

Sam Novi zavet je veoma sumnjiv izvor. (Jedno od zapanjujućih otkrića profesora Bartona Ermana jeste i to da je priča o vaskrsenju Isusovom dodata u Jevanđelje po Marku mnogo godina kasnije.) Ali Novi zavet kaže da ovo može da se napravi gotovo sasvim jednostavno. Isusu je to uspelo dva puta, iz mrtvih je probudio Lazara i Jairovu ćerku, ali izgleda da nikome nije bilo zanimljivo da razgovara sa nekim od to dvoje i priupita o njihovom potpuno izuzetnom iskustvu. Kao što izgleda niko nije vodio računa i pribeležio da li su, i kako, te dve osobe ikad ponovo »umrle«. Ukoliko su ostali besmrtni, onda su se pridružili »lutajućem Jevrejinu« kojeg je rano hrišćanstvo proklelo da zauvek hoda nakon što je sreo Isusa na Via Dolorosa; ta beda mu je navučena na vrat samo zato što se zatekao na tom mestu, ali pre svega zato da bi se ispunilo inače neispunjeno proročanstvo kako će se Isus vratiti za života makar jedne osobe koja ga je videla kada se prvi put pojavio. Tog istog dana kada je sreo nesrećnog skitnicu, Isus je s odvratnom okrutnošću osuđen na smrt, kada, kako se kaže u Jevanđelju po Mateju 27:52-53: »I grobovi se otvoriše, i ustaše mnoga tijela svijetijeh koji su pomrli; I izišavši iz grobova po vaskrsenju njegovom uđoše u sveti grad i pokazaše se mnogima«. Ovo deluje nedоследно s obzirom na to da su tela navodno vaskrsnula i u vreme njegove smrti na krstu *i* u trenutku njegovog vaskrsenja, ali se o tome priča na isti način, kao da se iznose čista fakta, baš kao što se govorilo i o zemljotresu, cepanju crkvene zavese (ova

dva druga događaja nisu privukla pažnju nijednog istoričara), i komentarima rimskog centuriona, punim poštovanja.

Ta navodna frekventnost vaskrsavanje može samo da podrije jedinstvenost onog jednog vaskrsenja, posredstvom kojeg je ljudski rod kupio oprost od greha. Ne postoji nijedan kult ili religija, pre ili posle toga, od Ozirisa do vampirizma i vudua, koja se ne oslanja na urođeno verovanje u »neumrle«. Do dana današnjeg hrišćani se spore da li će na Sudnji dan dobiti nazad olupinu svog već umrlog tela, ili će biti opremljeni nekim novim oblikom. Za sada, i na osnovu pregleda tvrdnji koje su izneli vernici, smemo reći da vaskrsnuće ne bi bila potvrda istinitosti doktrine preminulog čoveka, niti tvrdnje o njegovom poreklu, pa čak ne bi ni povećala verovatnoću još jednog povratka u telesnom ili nekom drugom prepoznatljivom obliku. Dakle, opet se želi isuviše toga »dokazati«. Uvek i svuda se smatralo plemenitim ukoliko se neko dobrovoljno prijavi da umre za druge. Naredna tvrdnja da on nije »zaista« umro čini čitavo to žrtvovanje pretvornim i površnim. (Stoga oni koji kažu »Hristos je umro za moje grehe« iznose lažnu tvrdnju čak i u okvirima vlastitog verovanja budući da nije zaista »umro«.) Kako ne raspoložemo pouzdanim svedocima, svedocima koji ne protivreče jedni drugima, posle svega ovoga smemo da kažemo kako imamo pravo, ako ne i obavezu, da pokažemo dovoljno poštovanja prema sebi i da ne poverujemo u čitavu tu stvar. Ukoliko se, naravno, ne iznesu neki nadmoćni dokazi, kao što se do sada nije dogodilo. Izuzetne tvrdnje zahtevaju izuzetne dokaze.

Veliki deo života proveo sam kao dopisnik i odavno sam navikao da o događajima kojima sam i sâm prisustvovao čitam izveštaje iz prve ruke, izveštaje ljudi kojima inače verujem, ali koji se sa mojima uopšte ne slažu. (Dok sam radio kao dopisnik za britanske novine dešavalo mi se da objavljene tekstove sa *mojim* potpisom uopšte ne prepoznam nakon što su prošli kroz ruke raznih pomoćnih urednika.) Intervjuisao sam neke od stotina hiljada ljudi koji tvrde da su bili u direktnom kontaktu sa svemirskim brodovima, ili njihovom posadom iz drugih galaksija. Neke od tih priča su toliko živopisne i detaljne (i toliko u skladu sa pričama drugih

ljudi sa kojima nisu mogli da se unapred dogovore) da je bilo naučnika, uglavnom iz redova onih koji su skloniji da padaju pod uticaj, koji su predlagali da pođemo od pretpostavke da te priče mogu biti istinite. Međutim, postoji evidentan okamistički razlog zašto bi bilo potpuno pogrešno učiniti tako nešto. Ako veliki broj »kontaktiranih« i otetih ljudi govori nešto što je makar i u svom najmanjem delu istinito, onda sledi zaključak da naši prijatelji iz svemira ne pokušavaju ni da sakriju svoje postojanje. A zašto se, u tom slučaju, nikada ne zadrže barem koji trenutak duže na nekom mestu – dovoljno da napravimo makar jednu pristojnu fotografiju? Nikada nismo dobili nijednu nemontiranu rolnu filma na kojoj su bili upotrebljivi snimci, a kamoli neki komadić metala kakav ne postoji na Zemlji, ili pak i najsićušniji uzorak tkiva. Svi crteži tih bića dosledno prikazuju antropomorfna bića nalik onima iz naučno-fantastičnih stripova. Budući da putovanje sa Alfa Kentauri (koja se najradije proglašava matičnom planetom vanzemaljaca) povlači sa sobom izvesno natezanje zakona fizike, čak i najmanji komad materije bio bi od enormne koristi i izazvao bi, bukvalno, zemljotres. Umesto toga imamo jedno – ništa. To jest, ništa izuzev bujanja jedne nove vrste sujeverja, zasnovanog na veri u okultne tekstove i predmete koji su dostupni privilegovanoj grupici. Pa, *tako nešto* sam vidao i ranije. Jedina odgovorna odluka bila bi da se suspenduje ili zaustavi razmatranje ove stvari sve dok posvećenici ne smisle nešto što nije samo puka detinjarija.

Tu bi odluku trebalo primeniti i na tvrdnje kako i danas statue devica ili svetaca navodno povremeno plaču ili krvare. Ako hoćete, nije mi problem da vas upoznam sa ljudima koji to isto mogu da postignu, u slobodno vreme, uz pomoć svinjske masti ili nekog drugog materijala, ali čak i da ne znam koliko je to lako izvodljivo, ipak bih se zapito zbog čega bi se neko božanstvo zadovoljilo tako jadnim efektom. Slučaj je hteo da budem jedan od veoma malog broja ljudi koji su uzeli učešća u ispitivanju »uzroka« svetosti, kako to naziva Katolička crkva. Juna 2001. godine pozvali su me iz Vatikana da svedočim na saslušanju u vezi sa beatifikacijom Agnes Bojadžiju, ambiciozne albanske monahinje koja je postala poznatija pod *nom de guerre* Majka Tereza. Iako je tadašnji papa

raspustio čuvenu kancelariju »đavoljeg advokata«, kako bi lakše kanonizovao ogroman broj novih »svetaca«, crkva je i dalje bila obavezna da traži svedočenje od kritičara, te sam se tako upravo ja našao kao predstavnik đavola i to, kako se ispostavilo, *pro bono*. Pre toga sam pomogao da se raskrinka jedno od »čuda« povezanih sa radom te žene. Čovek koji ju je učinio poznatom bio je čuveni mada pomalo smešan britanski protestant (kasnije katolik) po imenu Malkolm Mageridž. Njegov dokumentarni film u produkciji BBC, *Nešto divno za Boga*, lansirao je 1969. godine brend »Majka Tereza«. Na tom filmu je kao snimatelj radio i Ken Mekmilan, inače veoma hvaljen za ono što je postigao u *Civilizaciji*, sjajnoj seriji posvećenoj istoriji umetnosti autora lorda Klarka. Mekmilan se izuzetno dobro razume u boje i osvetljenje. Evo najpre priče koju je Mageridž izneo u knjizi koja je služila kao prpratni materijal uz pomenuti dokumentarni film:

»Prihvatilište (Majke Tereze) za umiruće bio je slabo osvetljen kroz male, visoko postavljene prozore i Ken (Mekmilan) je uporno tvrdio da tu nije moguće snimati. Imali smo samo mali reflektor i, s obzirom na vreme koje nam je bilo na raspolaganju, nije bilo moguće to mesto osvetliti na adekvatan način. Odlučeno je da Ken ipak pokuša, a on je, za svaki slučaj, naknadno snimio nekoliko kadrova i napolju u dvorištu, gde su neki od pacijenata sedeli na suncu. Kada smo razvili film, deo koji je sniman unutra bio je sav okupan izuzetno lepom, nežnom svetlošću, dok je deo snimljen napolju bio nekako mračan i nejasan... Apsolutno sam siguran da je tehnički neobjašnjivo osvetljenje zapravo bilo ono blaženo svetlo o kojem govori kardinal Njuman u svojoj poznatoj i izvrsnoj himni.«

Zatim Mageridž izvodi zaključak:

»Čuda služe upravo tome – da otkriju unutrašnju realnost vidljive Božje kreacije. Potpuno sam ubeđen da je Ken snimio prvo autentično fotografsko čudo... Bojim se da sam o tome govorio i pisao sve dok nisam postao dosadan.«

Ova poslednja rečenica je nesumnjivo tačna – kada je završio sa pričom, Majka Tereza je postala svetski poznata ličnost. Moj doprinos se sastojao u tome što sam proverio šta se u stvari dogodilo i zatim objavio usmeno svedočenje Kena Mekmilana, kamermana glavom i bradom. Evo šta je on rekao:

»Za vreme snimanja filma *Nešto divno za Boga*, odveli su nas do zgrade koju je Majka Tereza zvala Prihvatište za umiruće. Piter Čafer, režiser, rekao je: 'Ovde je prilično mračno. Misliš da bismo ipak mogli nešto da snimimo?' Upravo su nam iz BBC-a poslali neki novi Kodakov film koji nismo imali prilike da isprobamo pre nego što smo krenuli na put, pa sam rekao Piteru: 'Možemo da probamo.' I onda smo snimili. Vratili smo se posle nekoliko nedelja; mesec ili dva kasnije sedeli smo u sali studija Iling gde smo pregledali nemontiran materijal i na kraju su se pojavili i snimci iz Prihvatišta za umiruće. Bilo je to iznenađenje. Video se svaki detalj. Rekao sam: 'Ovo je neverovatno. Sjajno.' I taman htedoh da dodam, znate, triput ura za Kodak. Međutim, nisam stigao to da izgovorim jer se Malkolm, koji je sedeo u prvom redu, okrenuo i rekao: 'To je božansko svetlo! To je Majka Tereza. Videćeš da je božanska svetlost, stari moj.' Tri ili četiri dana kasnije čuo sam da su me telefonom tražili novinari iz londonskih novina i govorili stvari kao: 'Čuli smo da ste se upravo vratili iz Indije sa Malkolmom Mageričem i da ste bili svedok čuda'.«

I tako, zvezda je rođena... Zbog ovoga, i još nekih kritika, pozvan sam u Vatikan, u zatvorenu sobu u kojoj su se nalazili Biblija, magnetofon, jedan monsinjor, jedan đakon i sveštenik. Upitali su me da li bih mogao da im iz svog ugla rasvetlim stvari po pitanju »božjeg sluge, Majke Tereze«. Ali, iako se činilo da me to pitaju u dobroj nameri, njihove kolege na drugom kraju planete istovremeno su već potvrđivale istinitost »čuda« koje je bilo neophodno da bi se dozvolila beatifikacija (priprema za potpunu kanonizaciju). Majka Tereza je umrla 1997. godine. Na prvu godišnjicu njene smrti dve monahinje iz bengalskog sela Raigund tvrdile su da su aluminijski medaljon pokojnice (koji je navodno bio u kontaktu s njenim mrtvim telom) vezale za stomak žene po imenu Monika Besra. Ta žena je navodno imala veliki tumor materice koji je istog

trenutka potpuno nestao. Treba primetiti da je Monika katoličko žensko ime koje nije baš uobičajeno u Bengaluu, te da su one – kao verovatno i pacijentkinja, a sasvim izvesno i sve monahinje – bile, dakle, već odranije obožavateljke Majke Tereze. Isto se, međutim, ne može reći za doktorku Mandžu Muršed, načelnicu u lokalnoj bolnici, niti za dr T. K. Bisvasu i njenog kolegu, ginekologa dr Randžanu Mustafija. Ta tri lekara su javno rekla da je gospođa Besra patila od tuberkuloze i izraslina na jajniku, te da je bila uspešno lečena od obe bolesti. Doktorku Muršed su posebno iritirali brojni pozivi koji su dolazili od pripadnika reda Majke Tereze, »Misionari milosrđa«, zahtevajući da ona kaže kako je izlečenje bilo čudo. Sama pacijentkinja nije bila naročito ubedljiv sagovornik, govorila je neobično brzo jer bi u suprotnom, kako je to sama objasnila, »mogla da zaboravi« šta treba da kaže, i molila je da joj se ne postavljaju pitanja jer onda mora da se »priseća«. Njen muž, čovek po imenu Selku Murmu, posle nekog vremena je progovorio i rekao da je njegova žena izlečena običnim, standarnim medicinskim tretmanom.

Svaki bolnički načelnik u svakoj zemlji reći će vam da pacijenti nekad umeju neobjašnjivo da se oporave (kao što i prividno zdravi ljudi znaju da se odjednom neshvatljivo i teško razbole). Oni koji priželjkuju da se čuda potvrde možda će biti skloniji da tvrde kako za takva ozdravljenja ne postoje »prirodna« objašnjenja. Međutim, to ne znači da nekakva »natprirodna« objašnjenja zaista postoje. U slučaju ozdravljenja gospođe Besre nema ničeg ni približno iznenađujućeg. Neke poznate boljke lečene su isprobanim metodama. Izneta je tvrdnja da se dogodilo nešto izuzetno, ali nije bilo ni najbanalnijih dokaza koji bi govorili tome u prilog. Ipak, uskoro će doći dan kada će u Rimu na velikoj svečanoj ceremoniji celom svetu biti poručeno kako je Majka Tereza svetica čija molitva pospešuje učinke medicine. To ne samo da je skandal samo po sebi, već će i odložiti dan kada će indijski seljaci prestati da veruju fakirima i prevarantima koji se predstavljaju kao lekari. Drugim rečima, mnogi ljudi će bespotrebno umreti zbog tog lažnog i prezira vrednog »čuda«. Ukoliko crkva nije u stanju da smisli ništa bolje u današnje doba, kada lekari i novinari mogu da

provere ono što ona tvrdi, onda nije teško zamisliti kakvih je sve nameštaljki bilo u proteklim vremenima neznanja i straha, onda kada se u sveštenike manje sumnjalo i kada im se malo ko smeo suprotstaviti.

Opet Okamov brijač pomaže da se donese jasna i nedvosmislena odluka. Kada se ponude dva objašnjenja neke pojave, mora se odbaciti ono koje objašnjava manje, ili čak ništa, ili pak vodi postavljanju novih pitanja umesto da nudi odgovor.

Isto važi i za slučajeve kada se čini da su prirodni zakoni suspendovani na način koji *ne* donosi radost ili utehu. Prirodne katastrofe zapravo nisu kršenje prirodnih zakona, već su deo neminovnih fluktuacija u okvirima tih zakona, ali su se po pravilu koristile za to da se lakoverni zadive snagom božjeg nezadovoljstva. Rani hrišćani delovali su u zonama Male Azije gde su zemljotresi bili česta pojava (kao što su uostalom i danas), i kada bi se srušio neki paganski hram oni bi pozivali ljude da to vide i nagovarali ih da se preobrate dok još ima vremena. Stanovnici Indonezije, užasnuti jakom vulkanskom erupcijom Krakataua krajem XIX veka masovno su se okrenuli islamu. Sve svete knjige s puno uzbuđenja govore o poplavama, uraganima, munjama i drugom znamenju. Posle strašnog azijskog cunamija 2005, i poplave u Nju Orleansu naredne godine, vrlo ozbiljni i učeni ljudi poput kenterberijskog nadbiskupa spustili su se na nivo zaprepašćenih seljana kada su počeli da javno lupaju glavu time kako bi ovim povodom trebalo tumačiti božju volju. Ali ako se pođe od sasvim jednostavne pretpostavke, zasnovane na aposlutno izvesnom znanju da živimo na planeti koja se još hladi, koja ima vrelo jezgro, raspukline i naprsnuća na kori, a uz to i turbulentni sistem vremenskih prilika, onda zaista nema nikakvog razloga za mučenje oko takvih pitanja. Sve je već objašnjeno. Ne mogu da razumem zašto je religijama toliko teško da to priznaju – ako bi priznale, rešile bi se svih jalovih pitanja o tome zbog čega bog dopušta toliko patnje. Ali, izgleda da je to neprijatno pitanje ipak mala cena za to da se u životu održi mit o božnanskoj intervenciji.

Pretpostavka da je nesreća možda zapravo kazna korisna je i zbog toga što otvara vrata za nebrojeno mnogo spekulacija. Nju Orleans je stradao zbog smrtonosne kombinacije činjenica da je podignut ispod nivoa mora i da ga je Bušova administracija zanemarivala, ali posle svega čuo sam od jednog visokog rabina u Izraelu kako je to bila osveta za evakuaciju jevrejskih naseljenika iz pojasa Gaze, a od gradonačelnika Nju Orleansa (koji se, inače, nije naročito mešao u obavljanje svog posla) da je to bila božja kazna zbog invazije na Irak. I vi možete u ovom slučaju da nominujete svoj omiljeni greh, kao što su to učinili i »velečasni« Pet Robertson i Džeri Folvel posle žrtvovanja Svetskog trgovinskog centra – po njima, razlog bi trebalo tražiti, i pronaći, u tome što je Amerika prigrlila homoseksualnost i abortus. (Neki stari Egipćani verovali su da je sodomija uzrok zemljotresa – ako dođe do potresa duž naprsline San Andreas, koja se nalazi ispod Gomore San Franciska, očekujem da će baš to tumačenje naglo i s novom snagom vaskrsnuti.) Kada se sve smirilo na mestu udara u Njujorku, uočeno je da su dva slomljena potporna stuba pala tako da obrazuju krst; usledilo je mnoštvo komentara i pitanja zašto su baš tako pali. Budući da sve zgrade imaju noseće stubove, zapravo bi bilo iznenađujuće da se *nije* dogodilo da neka dva padnu na taj način. Priznajem da bi na mene ostavilo jak utisak da su stubovi formirali Davidovu zvezdu, petokraku ili polumesec, ali nema podataka da se to ikada i igde dogodilo, čak ni na mestima gde bi lokalno stanovništvo time sigurno bilo veoma impresionirano. Setite se, čuda bi trebalo da se događaju po nalogu bića koje je svemoćno, a uz to i svevideće i sveprisutno. Te bi se, na osnovu toga, moglo očekivati da bude mnogo više veličanstvenih događaja nego što se čini da je to ikada bio slučaj.

Stoga posle navođenja »dokaza«, vera deluje još slabija nego što bi bila da su je ostavili na miru, da se osloni na samu sebe. Ono što se tvrdi bez dokaza, može se i poreći bez pozivanja na dokaze. A to je još tačnije kada su »dokazi« koji se na kraju nude tako jadni i egocentrični.

»Dokaz na osnovu autoriteta« najslabiji je od svih. Slab je kada se iznosi iz druge ili treće ruke (»u Svetom Pismu se kaže«), a još je slabiji kada se iznosi neposredno – kao što zna svako dete kome roditelji govore »to je zato što ja tako kažem« (i kao što zna svaki roditelj koji je čuo samog sebe kako se toliko nisko spušta da izgovara reči koje je nekada smatrao bedno neuverljivim). Ipak, potreban je »skok« druge vrste da bi se iznela tvrdnja da su sve religije izmislili obični sisari i da one ne sadrže nikakvu tajnu ili misteriju. Iza vela Oza kriju se samo trikovi. Može li to zaista biti istina? Mene su uvek impresionirale težina istorije i kulture, i ja sebi stalno postavljam to pitanje. Da li je sve to zaista bilo uzalud – velike borbe teologa i učenjaka, nepojmljivi naponi slikara, arhitekata i muzičara da stvore nešto trajno i predivno što će svedočiti o slavi boga?

Uopšte nije bilo uzalud. Nije mi važno da li se iza Homerovog imena krije jedan, ili mnogo pesnika, niti da li je Šekspir potajno bio katolik, ili možda agnostik koji to nije hteo da prizna. Moj svet neće biti srušen ako se na kraju otkrije da je najveći pisac tragedija, komedija, stihova o ljubavi i moralu, zapravo bio erl od Oksforda, mada moram da priznam da je meni važno pitanje da li je neko sam autor nečega, te da bi me ipak rastužilo i razočaralo kada bih saznao da je to bio Bekon. Što se tiče pitanja morala, Šekspir je mnogo značajniji od Talmuda, Kurana ili bilo kog drugog izveštaja o ružnim plemenskim sukobima u Gvozdeno doba. Međutim, u proučavanju religije ima mnogo toga što se može naučiti, i mnogo je toga što zaslužuje uvažavanje; u takvom poduhvatu često ćete otkriti da se morate osloniti na ranije istaknute pisce i mislioce koji su, bez sumnje, od vas intelektualno, a ponekad i moralno superiorniji. Mnogi od njih su u svoje vreme skinuli masku idolatrije i paganizma, pa čak i reskirali da postanu mučenici zarad rasprava sa drugim pristalicama svoje vere. Međutim, stigao je onaj istorijski trenutak kada čak i pigmeji poput mene smeju tvrditi da znaju više (doduše, ne svojom zaslugom), trenutak da se vidi kako je već odavno vreme da se skinu sve maske. Nauka koja se bavi kritičkom analizom teksta, zatim arheologija, fizika i molekularna biologija pokazale su, radeći zajedno, da su religijski mitovi netačni, da su delo čovekovih ruku, i uspele su da ponude

bolja i prosvetljenija objašnjenja. Gubitak vere mogu da nadoknade novija i veća čuda koja su pred nama, zaranjanje u gotovo čudesna dela Homera, Šekspira i Miliona, Tolstoja i Prusta, koja su sva takođe »dela čovekova« (mada se čovek nekad i zapita, recimo u slučaju Mocarta). Mogu to da kažem kao neko čija je vlastita sekularna vera uzdrmana, i koji ju je onda na kraju odbacio, i to ne bez bola.

Kada sam bio marksista, nisam smatrao da je moje mišljenje stvar vere već sam gajio uverenje da će jednom biti otkrivena neka vrsta objedinjene teorije polja. Koncept istorijskog i dijalektičkog materijalizma nije bio neki apsolut i nije sadržavao neki natprirodni element, mada je bilo ponešto od mesijanskog elementa u ideji da će možda kucnuti onaj poslednji i odlučujući čas, a sasvim izvesno je imao svoje mučenike, svoje svece i utemeljivače doktrine i (posle nekog vremena) sukobljene pape koji su jedan drugog ekskomunicirali. Imao je i šizme i inkviziciju, a bilo je i lova na jeretike. Pripadao sam disidentskoj sekti koja se divila Rozi Luksemburg i Lavu Trockom i pouzdano tvrdim da smo i mi imali svoje proroke. Roza Luksemburg je bila gotovo neka mešavina Kasandre i Jeremije kada je grmela o posledicama Prvog svetskog rata, a velika trotomna biografija Lava Trockog iz pera Isaka Dojčera zaista i jeste nosila naslov *Prorok* (u svoje tri faze – naoružan, razoružan i odbačen). Dok je bio mlad, Dojčer se školovao za rabina i bio bi briljantan talmudista – kao što bi to bio i Trocki. Evo šta Trocki kaže – anticipirajući gnostičko Jevanđenje po Judi – o načinu na koji je Staljin preuzeo boljševičku partiju:

»Ispostavilo se da je baš Juda jedini izdajnik među dvanaestoricom Isusovih apostola. Ali, da je taj jedan došao na vlast, on bi ostalih jedanast predstavio kao izdajnike, a uz to i druge manje apostole kojih Luka nabraja sedamdeset.«

Evo šta se, prema Dojčerovim rečima, od kojih se čoveku diže kosa na glavi, dogodilo kada su pronacističke snage u Norveškoj primorale tamošnju vladu da Trockom uskrati azil i da ga iznova deportuje i tako osudi da sve do smrti luta po svetu. Stari Trocki

se susreo s norveškim ministrom spoljnih poslova Trigveom Liom i drugima, i zatim:

»Trocki je podigao glas tako da je sve odjekivalo salama i hodnicima Ministarstva: 'Ovo je prvi čin vaše predaje nacizmu u vašoj rođenoj zemlji. Platićete za ovo. Mislite da imate pravo i da možete bez ikakve bojazni da uskraćujete ili dajete politički azil kako vam se prohte. Ali bliži se dan – dobro zapamtite! – dan kada će vas nacisti proterati iz vaše rođene zemlje, sve vas...' Trigve Lie je na to proročanstvo samo slegnuo ramenima. Za manje od četiri godine ta ista vlada je zaista pobjegla iz Norveške pred invazijom nacista; i kada su ministri i ostareli kralj Hakon stajali na obali, zbijeni, nervozno čekajući brod koji će ih odvesti u Englesku, setili su se, zapanjeni, reči proroka čija se kletva obistinila.«

Trocki je posedovao zdrav materijalistički analitički duh koji mu je omogućavao da predvidi šta će se dogoditi – naravno ne uvek, ali povremeno je to činio na vrlo upečatljiv način. Uz to je bez sumnje posedovao i osećaj – izražen u emocijama nabijenom eseju *Književnost i revolucija* – koji mu je govorio da siromašni i ugnjeteni uvek teže da se izdignu iz pukog materijalnog sveta i dostignu nešto transcendentno. Dobar deo života delio sam to uverenje i još ga nisam potpuno odbacio. Ali u jednom trenutku više nisam mogao da se odbranim – i zapravo nisam ni želeo da se odbranim – od navale realnosti. Marksizam je, priznajem, imao svoje svetle trenutke u intelektualnom, filozofskom i etičkom pogledu, ali oni sada pripadaju prošlosti. Ponešto se iz tog herojskog doba može se sačuvati, ali moramo se suočiti sa činjenicom da on više ne može biti vodič za budućnost. Osim toga, već sama ideja da je moguće neko potpuno rešenje dovodila je do najužasnijih ljudskih žrtava i do izmišljanja izgovora za njih. Oni među nama koji su tražili racionalnu alternativu religiji stigli su do tačke koja je bila na sličan način dogmatska. A i šta bi se drugo moglo očekivati od nečega što su proizveli bliski rođaci šimpanze? Nepogrešivost? Stoga, dragi čitaoc, ako si, kao što se nadam, stigao do te tačke i otkrio da je tvoja vera uzdrmana, želim da ti kažem kako u izvesnoj meri znam kroz šta prolaziš. Ima dana kada mi, poput amputiranog ekstremiteta, nedostaju moja stara uverenja. Ali, ukupno uzevši, osećam se daleko bolje, i nisam ništa manje radikaln; i ti ćeš se osećati bolje čim se oslobodiš pritiska različitih doktrina i dozvoliš svom oslobođenom mozgu da sam porazmisli.

Jedanaesto poglavlje

»Pečat niskog porekla«: nečasni počeci religije

“Nema tog prekršaja i intelektualnog nepoštenja koje ljudi nisu pokazali u stvarima religije.”

- Zigmund Frojd, *Budućnost jedne iluzije*

“Različite oblike idolatrije, koji su preovladavali u rimskom svetu, narod je smatrao jednako istinitim, filozof jednako pogrešnim, a vladar jednako korisnim.”

- Edvard Gibon, *Opadanje i propast Rimskog carstva*

Stara čikaška izreka kaže da ukoliko hoćeš da sačuvaš poštovanje prema gradskim ocima, kao i apetit za kobasice, ne treba da gledaš intimnu toaletu prvih, niti da budeš u blizini kada se prave ove druge. Anatomija čoveka je, kaže Engels, ključ za anatomiju majmuna. Dakle, ako posmatramo kako nastaje neka religija, moći ćemo ponešto da pretpostavimo o počecima onih religija koje su nastale u vreme kada najveći deo ljudi nije umeo da čita. Iz širokog spektra javno zgotovljenih religija-kobasica, odabrao sam malezijski “kargo kult”, pentekostalnog superstara Mardžoa i Crkvu Isusa Hrista svetaca poslednjih dana, šire poznatu kao Mormonska crkva.

Sigurno je mnogim ljudima tokom istorije padalo na pamet pitanje – a šta ako postoji život posle smrti, ali ne i bog? Ili šta ako postoji bog, ali ne i zagrobni život? Koliko ja znam, taj problem je najjasnije izneo Tomas Hobs u remek-delu *Levijatan* iz 1651. godine. Toplo vam preporučujem da sami pročitate drugi deo, poglavlje 38, i četvrti deo, poglavlje 44, i to najpre zbog vas samih, jer Hobsovo izvanredno poznavanje Svetog pisma, kao i njegove

jezičke bravure, prosto oduzimaju dah. Njegov tekst nas podseća i na to koliko je i u njegovo vreme bilo opasno, kao što je uvek bilo, čak i samo razmišljanje o tim stvarima. Kratak ironični uvod *Levijatana* već je dovoljno rečit: razmatrajući besmislenu priču o Adamovom “padu” (što je bio prvi slučaj da je neko stvoren slobodan, da bi mu zatim bile nametnutne zabrane koje nije moguće poštovati), Hobs iznosi primedbu – ne zaboravljajući da smerno doda kako to čini “ponizno, kao što to čini i u svim pitanjima čije određivanje zavisi od Spisa” – da ako je Adam bio osuđen na smrt zato što je grešio, mora da je njegova smrt dugo odlagana budući da je nekako uspeo da podigne veliko potomstvo pre nego što je zaista i umro.

Pošto je posejao tu subverzivnu misao – da je apsurdna i kontradiktorna zabrana Adamu da ne jede sa jednog drveta ako neće da umre, i sa drugog ako neće da živi zauvek – Hobs se osećao prisiljenim da smisli alternativni sveti spis, pa čak i alternativne kazne i alternativne večnosti. Zapravo, on je hteo da kaže kako ljudi možda ne bi poštovali ljudske zakone ukoliko bi se više plašili božanske odmazde nego strašne smrti koja se događa ovde i sada (ali je isto tako bio svestan da ljudi uvek mogu da izmisle religiju koja im odgovara, koja ih zadovoljava ili im laska). Samjuel Butler će preuzeti tu ideju u knjizi *Ponovna poseta Edginu*. U prvom delu, *Edginu*, gospodin Higs posećuje daleku zemlju iz koje na kraju beži balonom. Vrativši se dvadeset godina kasnije, otkriva da je u međuvremenu, dok nije bio tu, proglašen za boga pod imenom “Dete Sunca” i da je dan kada je uzleteo ka nebu posvećen njegovom obožavanju. Dva visoka sveštenika organizuju proslavljanje njegovog uspinjanja i kada im Higs zapreti da će ih raskrinkati i obelodaniti da je on običan smrtnik, oni mu kažu: “Ne smete to učiniti jer je celokupan moral ove zemlje baziran na tom mitu, i ukoliko ljudi nekad saznaju da se niste uspeli u nebo, postaće zli”.

Godine 1964. snimljen je slavni dokumentarni film *Mondo Cane*, u prevodu “pseći svet”, u kojem su autori dokumentovali brojne ljudske okrutnosti i iluzije. To je bila prva prilika da prostim

okom, posredstvom kamere, vidimo rađanje jedne religije. Iako su stanovnici pacifičkih ostrva vekovima bili odvojeni od ekonomski razvijenijeg dela sveta, kada je došlo do sudbinskog susreta, mnogi su bili dovoljno pronicljivi da odmah shvate ono glavno: velika plovila napetih jedara nosila su blago, oružja i naprave kojima nije bilo ravnih. No, neki od neobaveštenijih ostrvljana učinili su ono što mnogi ljudi čine u susretu s novim fenomenom: pokušali su sve da prevedu na njima razumljiv jezik (i po tome se nisu mnogo razlikovali od onih uplašnih Asteka koji su, videvši španske vojnike na konjima, zaključili da su im neprijatelji kentauri). Te mučene duše došle su do zaključka da su ljudi sa zapada zapravo njihovi davno preminuli i neprežaljeni preci koji im se konačno vraćaju s ponudama sa onog sveta. Ova iluzija sigurno nije mogla još dugo da potraje nakon bližeg kontakta s kolonistima, ali kasnije je na nekoliko mesta primećeno da su prosvetljeniji ostrvljani došli na još bolju zamisao. Primetili su da, od kada su izgrađena pristaništa i dokovi, dolazi više brodova koji donose više dobara. Držeći se analogije i mimezisa, meštani su izgradili sopstvene dokove i čekali da i oni privuku brodove. Koliko je jalov taj postupak bio, on je ipak poprilično usporio napredovanje kasnijih hrišćanskih misionara. Kada su se konačno pojavili, dočekalo ih je pitanje gde su pokloni (na šta su ovi našli neke drangulije koje su mogli da im daju).

U dvadesetom veku taj “kargo kult” oživeo je u još upečatljivijem i dirljivijem obliku. Jedinice američke vojske, koje su stigle na Pacifik kako bi izgradile aerodrome za ratovanje protiv Japana, primetile su da ih lokalno stanovništvo robovski oponaša. Lokalne entuzijaste napustile su olako shvaćene i prihvaćene hrišćanske običaje i svu energiju usmerile na izgradnju pista koje bi mogle da prizovu natovarene avione. Od bambusa su pravili antene, a baklje su postavljali tako da izgledaju kao svetla koja navode američke avione pri sletanju. Takvih stvari je bilo i kasnije, i to je najtužniji deo filma. Na ostrvu Tana, jedan američki vojnik proglašen je za iskupitelja. Izgleda da je njegovo ime, Džon Fram, izmišljeno. Ali, iako posle 1945. godine pobešli ili otplovili poslednji vojnici, i dalje se propoveda i očekuje povratak spasioca Frama i svake godine slavi

svetkovina koja nosi njegovo ime. Na drugom ostrvu, nazvanom Nova Britanija, koje se nastavlja na Papuu Novu Gvineju, kult još više podseća na poznate religije – sadrži deset zapovesti (“deset zakona”), zatim sveto trojstvo koje istovremeno prebiva i na nebu i na zemlji, kao i sistem rituala kojim se odaje počast nebeskim vladarima, a sve u nadi da ih je tako moguće umilostiviti. Ako se ritual izvede s dovoljno čistote i žara, veruju njegovi sledbenici, zapoćeće doba u kojem teku med i mleko. Ta blistava budućnost, tužno je to reći, poznatija je pod imenom “Period kompanijâ”, i u njoj će Nova Britanija procvetati i prosperirati kao da je neka multinacionalna korporacija.

Neke ljude će uvrediti i samo ovo poređenje, ali nisu li svete knjige zvaničnog monoteizma natopljene žudnjom za materijalnim? Nisu li pune divljenja – gotovo da osećate kako piscima teče voda na usta – kada opisuju Solomonovo bogatstvo, velika stada koja poseduju vernici, nagrade koje u raju čekaju dobre muslimane, a da ni ne pominjemo ogroman broj šokantnih priča o pljačkanju i uništavanju? Isus, istina, ne pokazuje interes za sticanje, ali da bi podstakao sledbenike da krenu za njim, on govori o blagu na nebu, pa čak i o “kućama”. Nije li, na kraju, istina da su sve religije pokazale kako su, u stvarnom svetu, živo zainteresovane za gomilanje materijalnih dobara?

Žeđ za novcem i svetovnim komforom samo je podtekst zapanjujuće priče o Mardžou Gortneru, “čudu od deteta”, simbolu američkog protestantizma i njegovog agresivnog advertajzinga. Roditelji su mu nadenuli groteskno ime “Mardžo” (kretensko sažimanje imena Marija i Josif), sa četiri godine ga obukli u ogavno odelo u stilu “malog lorda Fauntleroja”, stavili za crkvenu propovedaonicu i rekli mu da kaže kako mu je bog naložio da propoveda ljudima. Kada bi protestovao ili plakao, majka ga je držala pod česmom ili mu pritiskala jastuk na lice, uvek pazeći, kako on sam kaže, da ne ostavi tragove. Dresiran kao foka, ubrzo je privukao kamere i u uzrastu od šest godina već je obavljalo čak i ulogu zvaničnog matičara na venčanjima odraslih. Postao je slavan i mnogi su dolazili da vide to čudesno dete. Kako sam procenjuje, sakupio je

oko tri miliona dolara u “prilozima”, ali ništa od te sume nije bilo usmereno na njegovo obrazovanje ili njegovu budućnost. Kada se sa sedamnaest godina, negde početkom šezdesetih, pobunio protiv nemilosrdnih i ciničnih roditelja i napustio sve to, otišao je u Kaliforniju i pridružio se tamošnjoj kontra-kulturi.

U *Petru Panu*, besmrtnoj dečjoj božićnoj pantomimi, do kulminacije dolazi u trenutku kada se čini da će mala vila Zvončica umreti. Nju na pozornici predstavlja svetlo koje počinje da se gasi, a postoji samo jedan način da se ona spase. Glumac izlazi pred publiku i pita decu: “Da li verujete u vile?” Ukoliko deca s ubeđenjem odgovore “DA!” slabo svetlo će početi da se pojačava. Ko bi tome mogao nešto da zameri? Nema razloga kvariti dečju veru u magiju – biće kasnije dosta prilike za razbijanje ovih iluzija – ali niko na izlazu iz pozorišta ne sačekuje decu zahtevajući od njih grubim glasom da prilože svoju kasicu-prasicu u fond Crkve za spasenje Zvončice. Situacije u kojima je Mardžo bio eksploatisan uporedive su na nivou intelektualne sadržine sa pomenutom scenom sa Zvončicom, ali one su i na jedan odbojan način kombinovane sa moralom Kapetana Kuke.

Deset i nešto godina kasnije, gospodin Gortner se da ne može bolje osvetio za svoje ukradeno i prazno detinjstvo – odlučio je da javnosti učini uslugu kako bi se iskupio za to što se bavio svesnim obmanjivanjem. Kada se navodno “vratio” da propoveda Jevanđelja, pozvao je filmsku ekipu da ga prati i potrudio se da im objasni kako se izvode svi trikovi. Evo kako ćete majčinski tip žene (on je bio zgodan mladić) navesti da se odvoji od svoje ušteđevine. Evo kako koristite muziku da biste izazvali ekstatički efekat. Evo u kom trenutku govorite kako vas je Isus lično posetio. Evo kako nevidljivim mastilom ispisujete krst na čelu, tako da ono odjednom počne da se pojavljuje kada počnete da se znojite. Evo, ovo je trenutak kada krećete u odlučni napad. Ispunio je sva svoja obećanja, režiseru je unapred rekao šta sve može da učini, i šta sve namerava, i onda je izašao pred publiku i sve to izveo apsolutno ubedljivo. Ljudi su jecali i vikali, padali pokošeni grčevima i dobijali napade vrišteći spasiteljevo ime. Cinični, grubi, okrutni stariji ljudi

i žene čekali su pravi trenutak da zatraže novac, i onda ga likujući prebrojavali čak i pre kraja “službe”. Tu i tamo ste mogli videti lice malog deteta dovučenog pod šatru u kojoj se sve to dešavalo, na tom malom licu se videlo da je ono nesrećno i da mu je neprijatno dok se roditelji previjaju po podu i jauču i na kraju poklanjaju svoj teško zarađeni novac. Naravno, poznato je da je čitav taj posao sa američkim evangelizmom upravo to – bezdušna prevara koju vodi druga liga likova iz Čoserove “Priče prodavca oprosta”. (Vi glupani samo nastavite da verujete. Nama ostavite novac.) A to mora da je bio slučaj i kada su se u Rimu indulgencije otvoreno prodavale i kada su ekser i iver iz raspeća mogli da postignu sasvim pristojnu cenu na svakom buvljaku u regionima gde je vladalo hrišćanstvo. Ipak, čak i okorelog nevernika može šokirati kada vam prevaru razotkrije neko ko je istovremeno i žrtva i profiter. Kad sve to vidite, o kakvom onda uopšte oprostaju može biti reči? Film *Mardžo* je 1972. godine dobio Oskara, ali efekat je bio apsolutno nikakav. Mlinovi televizijskih propovedi i dalje melju, siromašni i dalje finansiraju bogate, baš kao što su sjajni hramovi i palate Las Vegasa izgrađeni novcem pobjednika, a ne gubitnika.

U fascinantnom romanu *Dete u vremenu* Jana Mekjuana glavni junak, istovremeno i narator, nalazi se u stanju potpunog očaja, tragedija ga je dovela gotovo u stanje inercije u kojem on samo sedi i tupo gleda dnevni televizijski program. Posmatrajući na koji način drugi pripadnici njegove vrste dozvoljavaju – čak se dobrovoljno prijavljuju – da se njima manipuliše i da budu ponižavani, on smišlja naziv za one koji uživaju u posmatranju takvih prizora. Radi se, smatra on, o “pornografiji demokrata”. Nije snobovski ako primetite da su ljudi nekad naivni i da ih vodi instikt stada, da imaju želju, ili možda potrebu, da lako poveruju i da budu prevareni. Problem nije nov. Lakovernost može biti oblik naivnosti, možda čak i znak da je neko bezopasan, ali ona za prevejane i vešte predstavlja i izazov za iskorišćavanje svoje braće i sestara, i to je jedna od slabih tačaka ljudskog roda. Bez osvrta na tu čvrstu činjenicu nije moguće na pravi način dočarati rast i trajanje religija, ili prihvatanje čuda i otkrivenja.

Kada su se sledbenici Poslanika Muhameda ponadali da će stati na kraj svakog budućeg “otkrivenja” nakon što je bezgrešno začet Kuran, nisu računali na utemeljivača vere koja danas spada među one koje se najbrže šire svetom. I nisu predvideli (a kako su i mogli, budući da su samo sisari?) da će proroku tog novog kulta uzor biti upravo njihov Poslanik. Crkvu Isusa Hrista svetaca poslednjih dana – kasnije poznatu kao Mormonska crkva – osnovao je daroviti oportunist koji je, iako su njegove priče otvoreni plagijat hrišćanskih načela, objavio “Ja ću biti novi Muhamed ove generacije”, a za svoj borbeni slogan prihvatio Muhamedove reči za koje je mislio da ih je naučio iz islama, “Ili el Kuran ili mač” (“Either the Al-Koran or the sword”). Bio je isuviše neobrazovan da bi znao da vam, ako upotrebite arapski član *el* nije potreban i određeni član *the*, ali s druge strane, jeste bio sličan Muhamedu po tome što je bio kadar samo da pozajmljuje iz biblija drugih naroda.

Marta 1826. godine sud u Bejnbridžu, država Njujork, osudio je dvadesetjednogodišnjeg mladića “zbog remećenja javnog reda i lažnog predstavljanja”. Trebalo je da to ostane sve što bismo mogli saznati o Džozefu Smitu, koji je na suđenju priznao da je varao ljude tako što je organizovao lude ekspedicije za traženje zlata i što ih je ubeđivao da poseduje mračne, to jest “nekromanske” moći. Međutim, posle nekoliko godina se vratio i lokalne novine su pisale (što se i danas može pročitati) da je upravo on otkrio *Knjigu Mormona*. Imao je dve velike lokalne prednosti koju većina prevaranata i šarlatana nema – kao prvo, operisao je u istom onom grozničavo bogobojažljivom području koje nam je dalo šejkere, pa potom pominjanog Džordža Milera koji je više puta predviđao Sudnji dan, i nekolicinu drugih samoproglašanih američkih proroka. U celoj toj oblasti smenjivala su se različita religijska pomodarstva jedno za drugim i, zbog te tendencije po kojoj je postao poznat, region je dobio i nadimak “region u kojem su bezbožnici presušili”. Kao drugo, operisao je u području na kojem, za razliku od velikih delova nedavno otkrivene Severne Amerike, postoje znaci drevne istorije.

Jedna pobeđena i iščezla indijanska civilizacija ostavila je za sobom priličan broj grobova u obliku brdašaca; prilikom njihovog nasumičnog i amaterskog skrnavljenja otkriveno je da u njima nisu samo kosti, već i vrlo vešto napravljeni predmeti od kamena, bakra, tučenog srebra. U radijusu od dvadeset kilometara oko siromašne farme koju su Smitovi zvali svojim domom bilo je deset takvih nalazišta. Dve podjednako glupave škole, to jest frakcije, bile su fascinirane i zainteresovane za ove grobove – prvi su bili kopači zlata i rašljari koji su doneli svoje magične štapove, kristale i preparirane žabe da im pomognu u potrazi za blagom, a drugi su se nadali da će pronaći mesto na kojem počiva izgubljeno pleme Izraela. Smitovo lukavstvo navelo ga je da pripada obema grupama i da pohlepu ujedini sa diletantskom antropologijom.

Prosto vas obuzme osećaj stida kada čitate tu istoriju jednog varalice, baš kao što je do stida jednostavno raskrinkati ga. (Čitavu priču je najbolje prenela dr Fon Broudi, njena knjiga *Niko ne zna svoju istoriju* iz 1945. godine predstavlja dobronameran pokušaj profesionalnog istoričara da uz maksimalno moguću naklonost protumači date “događaje”.) Ukratko, Džozef Smit je objavio da ga je posetio anđeo (tri puta, kao što je i običaj) pod imenom Moroni. Anđeo ga je obavestio o postojanju knjige “napisane na zlatnim pločama”, koja objašnjava poreklo stanovnika severnoameričkog kontinenta, kao i istine Jevanđelja. Tu su, zatim, dva magična kamena-blizanca iz naprsnika, Urim i Tumim, koji se pominju u *Starom zavetu*, pomoću kojih će Smit prevesti pomenutu knjigu. Posle dosta nevolja on je 21. septembra 1827. godine, osamnaest meseci nakon što je osuđen zbog prevare, čitavu tu aparaturu dovukao svojoj kući. I bacio se na prevođenje.

“Knjige” koje su iz toga nastale predstavljaju, kako se ispostavilo, zapise starih proroka, počev od Nefija, sinom Lefijevim, koji beži iz Jerusalima, negde u VI veku pre nove ere, i odlazi u Ameriku. Mnoge bitke, kletve i nevolje pratile su, tokom docnijih lutanja, i proroke i njihovo brojno potomstvo. Kako se dogodilo da knjige govore baš o tome? Smit nikome nije dozvoljavao da vidi zlatne ploče tvrdeći da bi svako, osim njega, umro čim ih ugleda. Ali

suočio se sa problemom koji će proučavaocima islama zvučati poznato. Naime, mnoga svedočanstva potvrđuju da je bio veoma rečit i vešt kada je trebalo debatovati i ispredati razne priče, ali je zato bio nepismen, bar u tom smislu da je umeo pomalo da čita ali nije znao da piše. Dakle, bio mu je potreban neko ko će zapisivati njegov proročki diktat. Na početku je to radila njegova žena Ema, a zatim, kada se ispostavilo da je potrebno više ruku, priključio se i njegov nesrećni komšija po imenu Martin Haris. Čuvši kako Smit citira reči iz Knjige proroka Isaije 29, stihove 11-12 u kojima se nekoliko puta ponavlja naredba “Čitaj to”, Haris je stavio svoje imanje pod hipoteku i preselio se kod Smitovih kako bi pomogao u ispunjenju tog zadatka. Sedeo je iza čaršava koji je bio razvučen posred kuhinje, a Smit je, sa svojim kamenjem koje je čekalo da bude prevedeno, sedeo s druge strane i govorio. Da bi scena bila još upečatljivija, Haris je bio upozoren da će na mestu umreti ukoliko pokuša makar i krišom da baci pogled na zlatne ploče ili na samog proroka.

Sve to se nimalo nije dopalo gospođi Haris koja je već odranije bila ljuta na svog beskorisnog muža. Ona je ukrala prvih 116 ispisanih listova i rekla Smitu da ih ponovo izdiktira, pošto bi on to – s obzirom na svoju moć otkrivenja – morao da može. (U istoriji religija isuviše su retke ovako odlučne žene.) Posle nekoliko veoma neprijatnih sedmica, domišljati Smit je doživeo drugo otkrivenje. Nije mogao da ponovi ono što je prvobitno izdiktirao, uostalom, možda je taj materijal već završio u rukama đavola i postao podlozan tumačenju po matrici “satanskih stihova”. Međutim, Gospod koji sve predviđa već mu je u međuvremenu isporučio i neke manje ploče, zapravo prave ploče Nefija, koje su pričale sličnu priču. Uz ogromne napore prevod se nastavio, zapisničari su bili novi, kako su to prilike već zahtevale, i kada se stiglo do kraja, sve zlatne ploče su otišle na nebo, gde se navodno nalaze sve do dana današnjeg.

Oni koji brane mormone ponekad kažu, kao i muslimani, da to sve nije mogla da bude prevara pošto jedan jadni nepismeni čovek ne bi bio kadar da izvede tako nešto. Dva korisna argumenta govore

u prilog njihovoj tvrdnji – kao prvo, ako je Muhamed ikada bio javno optužen da je varalica i da je pokušao da se bavi magijom, o tome ne postoji nikakav zapis, i kao drugo, arapski je takav jezik da ostaje poprilično neproziran čak i onim strancima koji nauče da njime prilično tečno govore. Međutim, znamo da je Kuran jednim delom sastavljen od izvoda iz starijih knjiga i priča; slično je i u slučaju Smita, i u Knjizi mormona ima 25 hiljada reči koje su direktno preuzete iz Starog zaveta, što se može sasvim jednostavno utvrditi (mada je taj posao utvrđivanja prilično monoton). Te reči se uglavnom mogu pronaći u poglavljima Knjige o proroku Isaiji, prenesenim u *Stanovište Jevreja: deset plemena Izraela u Americi* iz pera Itana Smita. Ta, tada popularna knjiga pobožnog blesana, u kojoj se kaže da su američki Indijanci poreklom sa Bliskog istoka, izgleda da je podstakla onog drugog Smita da potraži svoj zlatni rudnik. Naredne dve hiljade reči iz *Knjige Mormona* uzete su iz Novog zaveta. Od tri stotine pedeset “imena” u toj knjizi više od jedne stotine dolazi direktno iz Biblije, a i za narednih stotinu se takođe može reći da su ukradena zato što se razlikuju tek neznatno. (Čuvena je opaska velikog Marka Tvena da je ta knjiga “hloroform u štampanom obliku”, ali krivim ga da je bio isuviše blag – tu zaista postoji i “Knjiga etra”.) Reči “i dogodilo se” ponavljaju se najmanje dve hiljade puta, što, priznajem, može da uspava. Nedavna proučavanja su pokazala da su svi ostali mormonski “dokumenti” u najboljem slučaju mršavi kompromisi, a u najgorem žaljenja vredni falsifikati, što je dr Broudi morala da notira u novom i dopunjenom izdanju (1973. godine) svoje važne knjige.

Kao Muhamed, tako je i Smit mogao da prizove božansko otkrivenje u kratkom roku, i često samo da bi sebi ugodio (naročito kada je, kao i Muhamed, poželeo novu devojku i namerio da je uzme kao još jednu ženu). Zbog toga se preigrao i završio nasilnom smrću, prethodno ekskomunicirajući gotovo sve siromašne ljude koji su bili njegovi prvi učenici i koje je maltretirao i primoravao da beleže njegove diktate. Ipak, ova priča navodi na neka veoma duboka pitanja u vezi sa tim šta se događa kada se obična prevara na naše oči pretvori u ozbiljnu religiju.

Profesor Danijel Denet i njegove pristalice bili su meta oštih kritika zbog svog “prirodnoučnog” objašnjenja religije. Pustite natprirodno, kaže Denet, natprirodno možemo da ostavimo po strani i da istovremeno prihvatimo da je uvek bilo onih koji smatraju da je “vera u veru” već sama po sebi dobra. Fenomeni se mogu objasniti biološki. Nije li moguće da su u primitivna vremena oni koji su verovali u šamanov lek bili optimističniji i time malo, ali zato značajno povećavali svoje šanse da zaista *budu* izlečeni? “Čuda” i slične besmislice na stranu, to je misao koju ne odbacuje ni moderna medicina. A ako se prebacimo na polje psihologije, čini se da je moguće tvrditi kako je ljudima bolje da veruju u nešto nego da ne veruju ni u šta, bez obzira koliko to nešto bilo neistinито.

Antropolozi i drugi naučnici uvek će se sporiti oko ovih pitanja, ali ono što me zanima, i što me je uvek zanimalo, jeste sledeće: da li propovednici i proroci zaista veruju, ili i oni samo “veruju u verovanje”? Da li oni nekad pomisle, sami za sebe – “ovo je sve isuviše lako”? Da li onda traže opravdanje za trikove koje izvode, govoreći sebi ili (a) da bi ti nesrećnici bili u još gorem stanju da ih ne slušaju i ne slede, ili (b) da vera, ako im već ne čini mnogo dobra, tim nesrećnicima sigurno ne može ni mnogo naškoditi? Ser Džeјms Freјzer, u čuvenoj studiji religije i magije *Zlatna grana* kaže da je za novopečenog vrača bolje da *ne* deli iluzije svoje neznačake zajednice. Ako ni zbog čega drugog, onda zato što je, ako magiju shvati bukvalno, mnogo veća verovatnoća da će napraviti grešku koja će ga koštati karijere. Mnogo je bolje biti cinik, uveštavati prizivanje duhova, i sebi govoriti da će na kraju svima biti bolje. Smit nesumnjivo ostavlja utisak običnog cinika ako je suditi po tome što je bio najsrećniji kada je “otkrivenja” koristio da sebi dodeli vrhovnu vlast, opravda ideju kako pastva treba svoj imetak da prepíše na njega, ili ih upotrebljavao da bi u svoj krevet doveo svaku raspoloživu ženu. Svakog dana se rađaju nove vođe i novi gurui tog tipa. Smit je sigurno mislio da je bilo lako ubediti lakoverne nesrećnike poput Martina Harisa da veruju u sve što im se kaže, naročito u trenucima kada su umirali od želje da bace makar jedan pogled na to izazovno zlatno blago. No da li

je Smit u nekom trenutku i sam poverovao da mu je predodređena neka posebna sudbina, i da li je bio spreman da umre kako bi to dokazao? Drugim rečima, da li je sve vreme bio varalica, ili se ipak negde u njemu krilo nešto drugo? Proučavanje religije navodi me na zaključak da iako ona ne može da prođe bez velikih, ali i malih prevara, ovo pitanje ostaje krajnje zanimljivo i u izvesnoj meri otvoreno.

U Palmiri, država Njujork, bilo je tada na desetine poluobrazovanih, beskrupuloznih, ambicioznih, fanatičnih ljudi poput Smita, ali samo jedan je “uzleteo”. Za to postoje dva moguća razloga. Kao prvo, Smit je, u čemu se slažu i izveštaji njegovih protivnika, bio izuzetno šarmantan čovek, umeo je da se nametne i bio je rečit – posedovao je ono što je Maks Veber nazvao “harizmom” koja krase rođenog vođu. Kao drugo, u to vreme je mnogo ljudi bilo gladno zemlje i želelo novi početak na Zapadu, i ti ljudi su obrazovali veliku prikrivenu silu koja se krila iza ideje novog vođe (a novu svetlu knjigu da ne pominjemo) koji bi mogao da ih odvede u pravcu “Obećane zemlje”. Lutanja mormona po Misuriju, Ilinoisu i Juti, masakri koje su pretrpeli i učinili dali su telesni oblik i snagu ideji mučeništva i izgnanstva – i ideji “neznabožaca”, kako su pogrdno nazivali nevernike. To je velika istorijska priča i (za razliku vulgarne izmišljotine kojom je začeta) može se čitati s poštovanjem. No, ona ipak ima dve neizbrisive mrlje. Prva je potpuna providnost i sirovost “otkrivenja” koja su Smit i njegovi naslednici usput improvizovali, prilagođavajući se prilikama. Druga mrlja je odvratno sirovi rasizam. Hrišćanski propovednici svih vrsta opravdavali su robovlasništvo sve do početka Građanskog rata u Americi, pa čak i kasnije, pozivajući se na navodno biblijsko upozorenje da je od tri Nojeva sina (Sima, Hama i Jafeta) Ham proklet i da mu je rečeno da će biti sluga. Ali Džozef Smit je tu ružnu bajku još dodatno razradio, grmeći u svojoj “Knjizi Avrama” da su tu kletvu nasledile tamnopusite rase iz Egipta. Takođe, u izmišljenoj “bici kod Kamore”, mestu koje se zgodno nalazi baš u blizini njegovog rodnog grada, “Nefiti” – opisani kao svetle kože i “lepi” – sukobili su se sa “Lamanitima” čiji su naslednici kažnjeni tamnim pigmentom jer su se okrenuli

od boga. Kako se pojačavala kriza vezana za američke robove, Smit i njegovi još manje moralni sledbenici propovedali su protiv abolicionista u predratnom Misuriju. Oni su ozbiljno i ubeđeno tvrdili da je tokom odlučujuće borbe između Boga i Lucifera postojala još jedna strana. Ona je, kako kažu, pokušala da ostane neutralna. Ali posle Luciferovog poraza proterana je u svet, primorana da “uzme telesni oblik kletvom praćenog pokolenja iz Kanaana; tako su nastali crnci, to jest afrička rasa”. Tako u vreme kada je dr Broudi napisala svoju knjigu, u Mormonskoj crkvi nijedan crni Amerikanac nije mogao da zauzima ni nisku poziciju đakona, a kamoli da postane sveštenik. Ni potomcima Hama nije dozvoljeno da učestvuju u svetim obredima u hramu.

Ukoliko nešto dokazuje da je čovek stvorio religiju onda je to način na koji su mormonske starešine izašle na kraj sa tom teškoćom. Imajući s jedne strane jasne reči jedne od svojih svetih knjiga, a sa druge sve veći prezir i odbacivanje sredine, oni su učinili ono što su učinili i kada se javila pretnja da će se federalne vlasti obrušiti na božju državu Jutu zbog toga što oni vole poligamiju. Stiglo im je još jedno “otkrivenje”, taman negde u vreme donošenja Povelje o građanskim pravima iz 1965. godine, koje im je božanski poverilo kako su crnci ipak ljudi.

Za “svece poslednjeg dana” (te umišljene reči su 1833. dodate originalnom Smitovom nazivu “Crkva Isusa Hrista”) mora se reći da su se iskreno uhvatili u koštac s jednom od velikih teškoća koje prate sve religije otkrivenja. Reč je o problemu šta raditi s onima koji su rođeni pre ekskluzivnog “otkrivenja”, odnosno onima koji su umrli pre nego što su dobili priliku da učestvuju u njegovim čudima. Hrišćani su tu teškoću razrešili tvrdnjom da se Isus posle raspeća spustio u pakao gde je, kako se smatra, spasio ili preobratio mrtve. U Danteovom *Paklu* zaista postoji jedan lep deo u kojem on dolazi da spase duhove velikih ljudi, recimo Aristotela koji se, navodno, vekovima kuvao pre nego što je ovaj stigao do njega. (Jedna druga, manje ekumenska scena opisuje, zalazeći u veoma neprijatne detalje, Poslanika Muhameda s rasporenim stomakom.) Mormoni su to prilično staro rešenje zamenili dosta

doslovno zamišljenom akcijom. Oni su u Juti napravili gigantsku genealošku datoteku koju popunjavaju imenima svih ljudi čije su rođenje, brak i smrt ikad popisani od kada je popisivanje započelo. To je veoma korisno za onog ko želi da prouči svoj rodoslov – i ko nema ništa protiv da mu preci postanu mormoni. Svake nedelje se na specijalnim ceremonijama u mormonskim hramovima pastva okuplja i dobija izvestan broj imena preminulih, koje će “molitvom uvesti” u svoju crkvu. Meni to retrospektivno krštenje deluje prilično bezazleno, ali Američki jevrejski komitet se razgnevio kada je otkriveno da su mormoni došli do nacističkih dokumenata o “konačnom rešenju” i da vredno pokrštavaju pripadnike zajednice koja zaista zaslužuje naziv “izgubljeno pleme” – Jevreje ubijene u Evropi. S jedne strane čak dirljiv u svojoj neefikasnosti, ovaj postupak je nesumnjivo izraz lošeg ukusa. Saosećam sa Američkim jevrejskim komitetom, ali, s druge strane, mislim da sledbenicima gospodina Smita treba čestitati što su došli do najjednostavnijeg tehnološkog rešenja problema koji se opirao rešenju još od kada je religija nastala.

Dvanaesto poglavlje

Koda: kako izgleda kraj religije

Jednako korisno i poučno može biti i da se baci pogled na način kako se završava neka religija ili religijski pokret. Mileriti, recimo, više ne postoje. I nikada više nećemo čuti, osim u obliku sporadičnih tragova ili nostalgičnih podsetnika, za Pana, Ozirisa i hiljade drugih bogova koji su nekada potpuno upravljali ljudskim životima. Ali moram da priznam kako imam izvesne simpatije, koje sam pokušao, ali nisam uspeo da potisnem, prema Šabataju Cviju, najupečatljivijem među “lažnim mesijama”. Sredinom XVII veka on je uzdrmao sve jevrejske zajednice širom Sredozemlja i Levanta (pa čak i tako dalekih predela kao što su Poljska, Hamburg, pa i Amsterdam, koji je odbacio Spinozu) tvrdnjom da je upravo on izabran da vrati prognanike u Obećanu zemlju i da će nastupiti era opšteg mira. Ključ njegovog otkrivenja krio se u proučavanju kabale – nedavno ponovo popularne zahvaljujući jednoj ženi iz šou-biznisa, poznatijoj pod bizarnim imenom Madona – i njegov dolazak su pozdravile histerične jevrejske kongregacije od baze u rodnoj Smirni pa do Soluna, Konstantinopolja i Alepa. (Jerusalimski rabini, koje su i ranije uznemiravale preuranjene tvrdnje o dolasku mesije, bili su nešto sumnjičaviji.) Koristeći kabalističku magiju pomoću koje je njegovo ime postalo ekvivalent “mosiaka”, odnosno “mesije” kada se reši hebrejski anagram, on je uverio verovatno i sebe, a druge svakako, kako je upravo on taj kojeg se čeka. Ili kako to kaže jedan od njegovih učenika:

“Prorok Natan je prorekao, a Šabataj Cvi propovedao, da svako ko se ne popravi ne treba da dobije utehu Siona i Jerusalima i da će biti osuđen na stid i večni prezir. I usledilo je pokajanje kakvo svet nije video od kada je stvoren pa sve do danas.”

To nije bila samo banalna “mileritska” panika. Naučnici i učeni ljudi su o tom pitanju strasno raspravljali, i usmeno i pismeno, tako

da sada raspoložemo dosta preciznim podacima o tim događajima. Bili su prisutni svi pravi (i lažni) elementi proročanstva. Šabatajeve pobožne pristalice pozivale su se na njegovog ekvivalenta Jovanu Krstitelju, harizmatičnog rabina Natana iz Gaze. Šabatajevi protivnici su tvrdili da je epileptičar i jeretik i optuživali ga da ne poštuje zakone. A onda su ih zauzvrat Šabatajeve odane pristalice kamenovale. Na bučnim sastancima grmelo se zajedničkim glasom, ili je pak dolazilo do međusobnih obračuna. Na putu u Konstantinopolj, gde je trebalo da se objavi, Šabataj je upao u oluju koja je brod bacala tamo-amo, i on je tada prekorio vodu; kada je zatvoren u turski zatvor, njegova ćelija je bljesnula od svete svetlosti i zavladao su prijatni mirisi (ili se sve to nije dogodilo, kako stoji u suprotnim izveštajima). Kao što se to činilo u oštrim hrišćanskim raspravama, pristalice rabina Natana i Šabataja tvrdili su da poznavanje Tore i činjenje dobrih dela nema nikakve svrhe, ukoliko čovek nema vere. Njihovi protivnici su tvrdili da su najvažniji Tora i dobra dela. Drama je bila tako sveobuhvatna i opšta da su čak i tvrdoglavi antišabatajski raspoloženi jerusalimski rabini u jednom trenutku tražili da im se kaže ima li nekih proverivih čuda ili znakova koji se mogu povezati sa tim pretendentom na proroka, koji Jevreje opija takvom radošću. Ljudi su prodavali sve što imaju i spremali se da za njim krenu u Obećanu zemlju.

Vlasti u Turskom carstvu imale su dosta iskustva sa neredima u kojima učestvuju verske manjine (u to vreme su od Venecije uspeli da se izbore za Krit) i postupali su mnogo opreznije nego što bi to verovatno učinili Rimljani. Shvatili su da ako Šabataj počne da tvrdi da je kralj nad kraljevima, a onda još i zahteva vlast nad velikim delom njihove pokrajine u Palestini, da će to prerasti i u sekularni, a ne samo verski problem. Međutim, kada je stigao u Konstantinopolj, oni su ga jednostavno zatvorili u tamnicu. Ulema, muslimanski verski učenjaci, bili su jednako mudri. Savetovali su da se taj podanik ne pogubi kako oni koji mu oduševljeno veruju ne bi “stvorili novu religiju”.

Sveti spis je bio gotovo završen kada je bivši učenik Šabataja, izvesni Nehemija Koen, došao kod velikog vezira u Jedrenu,

optužio svog bivšeg učitelja i rekao da se ponaša nemoralno i da je jeretik. Šabataj je doveden u vezirovu palatu, dozvoljeno mu je da ga na putu iz zatvora prate pristalice koje pevaju, a kada je stigao dočekalo ga je sasvim direktno pitanje da li pristaje da se na mukama ispita istinitost njegovih tvrdnji. Strelci sa dvora će ga koristiti kao metu, i ako nebesa skrenu strele biće presuđeno da je zaista mesija. U suprotnom, biće proboden. Ali, ako odbije ovaj test, to će značiti da je pravi musliman i biće mu dozvoljeno da živi. Šabataj Cvi je učinio ono što bi učinio gotovo svaki prosečni sisar, rekao je da prihvata standardnu veru u jednog boga i njegovog poslanika i dobio je – sinekuru. Kasnije je deportovan u jedan gotovo *judenrein* deo carstva, na albansko-crnogorsku granicu, i tamo je i umro, navodno na Jom Kipuru 1676. godine, upravo u čas večernje molitve kada je prema predanju i Mojsije udahnio poslednji put. Iako su mnogi tražili njegov grob, nikada nije pouzdano utvrđeno gde se on nalazi.

Njegovi zbunjeni sledbenici odmah su se podelili u nekoliko frakcija. Bilo je onih koji su odbili da veruju u njegovu preobraćenje i odbacivanje vere. Bilo je onih koji su tvrdili da je postao musliman samo zato da bi bio još veći mesija. Kao i onih koji su mislili da se samo maskirao. I, naravno, onih koji su tvrdili da se uspeo na nebo. Njegovi verni učenici su na kraju prihvatili doktrinu “okultacije” koja, što vas sigurno neće iznenaditi, uključuje veru da mesija, kojeg mi ne možemo da vidimo, nije “umro”, već samo čeka trenutak da ljudski rod postane spreman za njegov veličanstveni povratak. (“Okultacija” je izraz koji koriste i pobožni šiiti da opišu dugotrajno, a i sadašnje stanje Dvanaestog Imama, to jest “Mahdija”, petogodišnjeg deteta koje je 873. godine nestalo iz vidokruga ljudi.)

Tako je došao kraj religije Šabataja Cvija i ona danas preživljava samo u majušnoj sinkretičkoj sekti u Turskoj, poznatoj pod imenom Donme, u kojoj se lojalnost jevrejstvu skriva iza spoljašnjeg poštovanja islamskih običaja. Ali da je njen osnivač ubijen, onda bismo i dalje o njoj slušali, bilo bi priča o mnoštvu uzajamnih ekskomunikacija, kamenovanja i šizmi među njenim pristalicama.

Najbliži primer tako nečega u današnje vreme jeste hasidska sekta poznata kao Čabad, pokret Lubaviča koji je nekad vodio (i kako neki tvrde, i dalje vodi) Menahem Šnirson. S puno ubeđenja se očekivalo da će nas njegova smrt u Bruklinu 1994. godine uvesti u doba iskupljenja, što se dosad nije dogodilo. Američki Kongres je već proglasio zvanični “dan” u slavu Šnerzona 1983. godine. Isto tako, još ima jevrejskih sekti koje smatraju da je nacističko “konačno rešenje” bilo kazna za život u izgnanstvu iz Jerusalima, kao što ima i onih koji se drže politike getoizacije, politike koja podrazumeva da na kapiji neprekidno stoji stražar čiji je posao da obavesti ostale ukoliko mesija iznenada stigne. (“Ipak je to stalan posao”, navodno je rekao, pomalo se pravdajući, jedan od tih stražara.) Kada biste malo preispitali religije koje se nisu u potpunosti oformile, kao i one koje su mogle nastati ali se to ipak nije dogodilo, čitav prizor bi vam mogao delovati pomalo patetično – kada u pozadini ne bi bilo one neprekidne vreve ostalih propovednika, koji svi do jednog tvrde da je *njihov* mesija, i ničiji drugi, onaj kojeg treba dočekati ponizno i s udivljenjem.

Trinaesto poglavlje

Da li religija čini ljude boljima?

Nešto malo više od jednog veka nakon što je Džozef Smit postao žrtva nasilja i ludila koje je delimično i sam izazvao, još jedan proročki glas razlegao se Sjedinjenim Državama. Mladi crni pastor po imenu dr Martin Luter King počeo je da propoveda kako njegov narod – potomci upravo onih robova čije su robovanje Džozef Smit i sve hrišćanske crkve tako toplo odobravalili – treba da bude slobodan. Čak i ateista poput mene ne može da čita ili gleda snimke njegovih propovedi, a da ga ne obuzmu duboke emocije od one vrste koja ponekad izmami iskrene suze. Njegovo “Pismo iz birmingemskog zatvora”, odgovor grupi belih hrišćanskih sveštenika koji su od njega tražili da pokaže suzdržanost i “strpljenje” (drugim rečima, da shvati gde mu je mesto), pravi je uzor polemike. Ledeno ljubazno i velikodušno, to pismo odiše nepokolebljivim uverenjem da se više ne može trpeti nemoralna nepravda rasizma.

Tri toma odlične biografije dr Kinga iz pera Tajlora Brenča nose naslove *Rastvaranje mora, Stub od vatre* i *Na obodu Kanaana*. I retorika kojom se King obraća svojim sledbenicima osmišljena je tako da podseti na onu priču koju oni najbolje znaju, priču koja počinje prvim Mojsijevim rečima upućenim faraonu: “Pusti narod moj”. U govorima koji su se nizali jedan za drugim, on je motivisao i budio ugnjetene, a posramljivao ugnjetače. Posramljene religijske vođe polako su prelazile na njegovu stranu. Rabin Abraham Hešel je upitao: “Gde u Americi danas možemo čuti glas nalik glasu proroka Izraela? Martin Luter King je znak da se Bog nije odrekao Sjedinjenih Američkih Država”.

Među Kingovim mojsijevskim propovedima najjezovitija je ona koju je održao poslednje večeri svog života. Tih dana privodio je kraju zadatak da promeni raspoloženje javnog mnjenja i izazove

pomak u tvrdoglavim administracijama Kenedija i Džonsona, i nalazio se u gradu Memfisu, državi Tenesi, da podrži dug i ogorčen štrajk gradskih đubretara na čijim su transparentima stajale tri sasvim jednostavne reči: “Ja sam čovek”. Za propovedaonicom Manskog hrama osvrnuo se na dugogodišnju borbu i onda iznenada rekao: “Ali to sad više nema veze sa mnom”. Zavlada je tišina sve dok nije ponovo progovorio. “Zato što sam bio na vrhu planine. I nije mi više važno. Kao i svi, i ja bih voleo da živim dugo. Dugovečnost ima svoje mesto. Ali nije to ono što me trenutno brine. Ja želim samo da činim Božju volju. A on mi je dozvolio da se popnem na vrh planine. I onda sam pogledao na drugu stranu. I *video* sam Obećanu zemlju. Možda neću sa vama otići do nje, ali želim da *znate, večeras*, da ćemo mi kao narod stići u Obećanu zemlju!” Niko od onih koji su te večeri bili prisutni nije zaboravio ove reči, i usuđujem se da tvrdim kako isto može da se kaže za svakoga ko je video film koji je, na sreću, uhvatio taj transcendentni trenutak. Najbolji način da se tako nešto oseti iz druge ruke jeste da poslušate kako je Nina Simon te iste strašne nedelje pevala “Kralj ljubavi je mrtav”. Ova cela drama nosi u sebi potencijal za objedinjavanje elemenata priče o Mojsiju na brdu Nebo sa agonijom u vrtu Getsemanije. Utisak ne umanjuje čak ni otkriće da je to bila jedna od njegovih omiljenih propovedi, da ju je održao već nekoliko puta ranije, i da je mogao da joj pribegne uvek kada bi to prilika zahtevala.

Ali primeri koje je King uzeo iz knjiga o Mojsiju bili su, srećom po sve nas, metafore i alegorije. Najvažnija propoved ticala se nenasilja. U njegovoj verziji biblijske priče nema divljačkog kažnjavanja i genocidnog ubijanja. Nema ni okrutnih zapovesti o kamenovanju dece i spaljivanju veštica. Njegovim progonjenima i prezrenima nije obećana teritorija drugih, niti su bili podsticani da pljačkaju i ubijaju druga plemena. Suočen s neprekidnim provokacijama i brutalnošću, King je preklinjao svoje sledbenike da budu ono što su na neko vreme zaista i postali – moralni uzor i Amerike i sveta s one strane njenih obala. On je u stvari unapred oprostio svojim ubicama; da je u svom poslednjem javnom obraćanju zaista rekao nešto što bi se tako moglo protumačiti, taj detalj bi govor učinio

zaista savršenim. No, razlika između njega i “proroka Izraela” nije mogla očiglednije da se ispolji. Da su ljudi od malena vaspitavani na priči iz Ksenofonove “Anabaze” o dugom i zamornom putovanju Grka do trijumfalnog pogleda na more, ta alegorija je mogla biti upotrebljena jednako uspešno. Međutim, kao što znamo, “Sveta knjiga” je bila jedina svima zajednička referentna tačka.

Hrišćanski reformizam u početku je bio plod sposobnosti njegovih zagovornika da uoče razlike između Starog i Novog zaveta. Celina sklepana od starih jevrejskih knjiga imala je zloćudnog, neumoljivog, krvavog i provincijalnog boga koji je verovatno još strašniji kada je dobre volje (što je klasično obeležje diktatora). S druge strane, knjige iz poslednje dve hiljade godina nude oslonac onima koji ne gube nadu, u njima se pominju blagost, oprostaj, ima jaganjaca i ovaca itd. Međutim, razlika je više prividna nego stvarna, budući da se pakao i večna kazna pominju samo kada se prenose Isusove reči. Mojsijev bog je umeo iznenada da zatraži da se druga plemena, uključujući i njegovo omiljeno, masakriraju, da zavlada kuga, ili čak da se istrebe, ali u trenutku kada se iznad glava njegovih žrtava zatvori grob, on je sa njima završio (osim ako se ne seti da baci kletvu i na njihova pokolenja). Sve do dolaska Princa mira nismo imali prilike da čujemo groznu ideju o daljem kažnjavanju i mučenju mrtvih. Prvi put najavljen u pretnjama Jovana Krstitelja, božji sin se otkrio kao onaj koji će, ako se njegove blage reči ne prihvate iz prve, nezainteresovane osuditi na večiti oganj. Tako su klerikalni sadisti dobili tekstove po svojoj meri, kojima će uvek iznova moći da se vraćaju. Dr King – koji je jednom fotografisan kako u knjižari mirno čeka lekara dok mu iz grudi viri nož nekog manijaka koji ga je napao – ni u jednom trenutku nije ni nagovestio da bi onima koji su ga povredili ili ocrnili trebalo pretiti bilo kakvom drugom kaznom ili osvetom, na ovom ili nekom narednom svetlu, osim posledicama njihove grube sebičnosti i gluposti. On je čak taj zahtev formulisao mnogo uljudnije nego što su to, po mom skromnom mišljenju, zasluživali oni o kojima je reč. Dakle, realni smisao u kojem je on bio hrišćanin jeste smisao sasvim suprotan nominalnom.

To ni u najmanjoj meri ne dovodi u pitanje njegov status velikog propovednika, kao što ga ne dovodi u pitanje ni činjenica da je bio sisar kao i svi mi ostali, da je verovatno plagirao svoju doktorsku tezu i da je bio na zlu glasu zbog sklonosti ka piću i ženama mnogo mlađim od svoje supruge. Preostali deo svoje poslednje večeri posvetio je neumerenom provodu, što nije nešto što bih mu zamerio. (Takve stvari, naravno, uznemiruju vernike, ali zapravo su ohrabrujuće jer pokazuju da visoko moralan karakter nije nikakav preduslov za činjenje visoko moralnih dela.) Ali, ako ćemo koristiti njegov primer, kao što se to obično čini, da bismo dokazali kako religija uzdiže i oslobađa čoveka, onda hajde da ispitamo tu tvrdnju u nešto širem kontekstu.

Ako nam kao primer posluži nezaboravna priča o crnoj Americi, onda ćemo najpre uočiti da robovi nisu bili zarobljenici nekog faraona, već nekoliko hrišćanskih država i društava koje su dugo godina “trgovale” u trouglu koji su činile zapadna obala Afrike, istočno priobalje Severne Amerike i evropske prestonice. Tu ogromnu i strašnu industriju blagoslovile su sve crkve, i ona dugo nije izazivala apsolutno nikakve religijske proteste. (Islam je otvoreno prihvatio njen pandan – trgovinu robljem na Sredozemlju i u Severnoj Africi, koja je obavljana u njegovo ime.) U XVIII veku nekolicina odmetnutih menonita i kvekeru u Americi počela je da se zalaže za aboliciju, kao što su to činili i neki slobodoumni ljudi poput Tomasa Pejna. Tomas Džeferson, meditirajući o ropstvu koje je iskvarilo i učinilo sirovim gospodare, a eksploatisalo i mučilo robove, pisao je: “Plašim se za svoju zemlju kada razmišljam o tome da je Bog pravedan”. To je iskaz koliko nedosledan, toliko i nezaboravan – ako već imamo čudo da postoji bog koji je pravedan, onda, dugoročno gledano, nema potrebe plašiti se bilo čega. Bilo kako bilo, Svevišnji je izgleda tolerisao situaciju, dok se nekoliko generacija rađalo i umiralo pod bičem, sve dok robovlasništvo nije postalo manje profitabilno, do te mere da je čak i sama Velika Britanija poželela da ga se ratosilja.

To je dalo podsticaja oživljavanju abolicionizma. On je povremeno imao hrišćansku formu, najpoznatiji takav slučaj je Vilijem Lojd

Garison, veliki orator i osnivač *Liberatora*. Gospodin Garison je po svim merilima bio sjajan čovek, ali je verovatno sreća što nisu prihvaćeni njegovi rani saveti u vezi sa religijom. On je svoj osnovni zahtev bazirao na opasnom stihu iz Knjige o proroku Isaiji, u kojem se vernici pozivaju da “iziđu i izdvoje se” (to je takođe teološka osnova za fundamentalistički i bigotski prezbetarijanizam Jana Pejslia u Severnoj Irskoj). Garison je smatrao da su Unija i američki Ustav “savez sa smrću” i da ih treba uništiti: zapravo, on je još pre konfederalista zatražio otcepljenje. (Kasnije tokom života otkrio je rad Tomasa Pejna i postao manje propovednik a više uticajni abolicionista i rani pristalica davanja glasa ženama.) Odbegli rob Frederik Džon Daglas, autor jetko napisane i uznemirujuće *Autobiografije*, izbegavao je apokaliptički jezik i umesto tog zahtevao da Sjedinjene Države *ispune i postanu dostojne* univerzalističkih obećanja iz Deklaracije i Ustava. Džon Braun, koji je fizički ličio na lava, počeo je takođe kao zastrašujući i nemilosrdni kalvinista, da bi završio slično kao i Garison. Naime, počeo je da čita Pejna i prima slobodne mislioce u svoju malenu, ali značajnu vojsku, a onda je napisao i štampao novu “Deklaraciju”, po uzoru na onu iz 1776, ali koja govori u ime porobljenih. Njegovi zahtevi su u praksi bili mnogo revolucionarniji, realističniji i utrlji su put – kao što je i Linkoln priznao – Proklamaciji o oslobođenju. Daglas je imao donekle ambivalentan odnos prema religiji, i u *Autobiografiji* je napisao kako se najdivljačkije ponašaju upravo oni robovlasnici koji su najpredaniji hrišćani. Ova evidentna istina pokazala se i kada je zaista došlo do secesije, i kada je Konfederacija prihvatila latinski moto “*Deo vindice*”, odnosno “Bog je na našoj strani”. Kao što je Linkoln istakao u vrlo ambivalentnom drugom inauguralnom obraćanju, obe strane u sukobu su to tvrdile, barem za propovedaonicama, kao što su obe volele da glasno i samouvereno citiraju iz Svetog spisa.

Sam Linkoln je oklevao kada je trebalo na takav način da jača svoj autoritet. Čuvena je njegova opaska da je pozivanje na svetinje pogrešno, jer je čovek taj koji treba da se trudi da bude na strani boga. I kada su ga na sastanku hrišćana u Čikagu pritiskali da odmah objavi Proklamaciju o oslobođenju, on je i dalje smatrao

da vera podržava obe strane, ali je rekao i da “sada ipak nije vreme čuda i ja pretpostavljam da će biti prihvaćeno da se od mene ne očekuje direktno otkrivenje”. To je bilo vešto izbegavanje problema, ali kada je konačno smogao snage da objavi Proklamaciju rekao je preostalim kolebljivcima da je sebi obećao da će to učiniti – pod uslovom da bog podari pobjedu unionističkim snagama u Antitamuu. Tog dana je poginuo najveći ikada zabeleženi broj ljudi na tlu Sjedinjenih Država. Moguće je, stoga, da je Linkoln želeo da nekako opravda tu užasnu klanicu, i pronađe nešto sveto u njoj. Plemenit potez – sve dok ne pomislite kako bi, po toj istoj logici, pomenuti pokolj, da je drugačije završio, odložio oslobađanje robova! Takođe, on je bio taj koji je rekao i sledeće: “Pobunjeni vojnici se, bojim se, mole sa mnogo više žara nego naše trupe, i očekuju od boga da stane na njihovu stranu; jedan od naših vojnika, koji je bio u zarobljeništvu, ispričao je da ga ništa nije tako obeshrabrilo kao kad je video kako su neprijatelji potpuno iskreni u svojim molitvama”. Samo malo više ratničke sreće za sive uniforme kod Antitama i predsednik bi mogao da se zabrine nije li bog možda potpuno digao ruke od pitanja ukidanja ropstva.

Ne znamo kakva su bila Linkolnova privatna verska ubeđenja. Voleo je da se poziva na Svevišnjeg, ali nikada nije pripadao nijednoj crkvi i kler se protivio njegovim ranijim kandidaturama. Njegov prijatelj Herndon tvrdio je kako je Linkoln pažljivo čitao Pejna i Volnija i druge slobodne mislioce i činilo mu se da je privatno potpuni nevernik. To ne deluje verovatno. Međutim, bilo bi neprecizno tvrditi i da je bio hrišćanin. Mnogo dokaza govori u prilog tome da je bio čovek koga muče sumnje, i da je bio sklon deizmu. Kako bilo, najviše što se za religiju može reći u toj mučnoj stvari abolicije jeste da je, posle mnogo stotina godina postavljanja i odlaganja tog pitanja, sve dok sebični interesi nisu doveli do strašnog rata, ipak na kraju uspeła da poništi delić štete i patnje koju je sama prouzrokovala.

Isto se može reći i za epohu Martina Lutera Kinga. Južnjačke crkve su se posle Rekonstrukcije vratile na staro i blagosiljale nove oblike segregacije i diskriminacije. Zahtev za oslobođenje ponovo se čuo

tek po završetku Drugog svetskog rata, posle širenja dekolonizacije i ideje ljudskih prava. Kao odgovor na to opet se – na američkom tlu, u drugoj polovini XX veka – snažno insistiralo na tome da mešanje Nojevih raznorodnih potomaka protivreći božjoj volji. Ta varvarska glupost imala je svoje posledice u realnom životu. Pokojni senator Judžin Mekarti rekao mi je da je jednom tražio od senatora Peta Robertsona – oca današnjeg televizijskog propovednika – da podrži blage zakonske promene u korist građanskih prava. “Svakako bih želeo da pomognem obojenima”, glasio je odgovor, “ali Biblija kaže da ne smem”. Cela samodefinicija “Juga” sastojala se u tome da je on beo, i hrišćanski. Upravo to je omogućilo dr Kingu da stekne moralnu prednost, zbog toga je on mogao postati veći propovednik od belih šovinista. Ali taj težak teret nikada ne bi pao na njegova pleća da religioznost nije bila tako duboko ukorenjena. Kako Brenč ističe u biografiji, među Kingu bliskim ljudima i u njegovom bližem okruženju bilo je mnogo sekularnih komunista i socijalista. Oni su decenijama pripremali teren za pokret građanskih prava i pomagali da se hrabri volonteri poput gospođe Roze Parks obuče za sprovođenje pažljivo osmišljene strategije masovne građanske neposlušnosti. Ta “ateistička” veza neprekidno je korišćena kao argument protiv Kinga, naročito sa propovedaonice. I svakako, jedan od rezultata njegove borbe bilo je i izazivanje protivudara belog desničarskog hrišćanstva koje je i danas izuzetno moćno ispod Mejson-Dikson linije.

Kada je imenjaka dr Kinga zakucalo svoje teze na vrata katedrale u Vitenbergu 1517. godine i odlučno rekao: “Evo me ovde i ne mogu drugačije”, postavio je merilo za intelektualnu i moralnu hrabrost. Ali Martin Luter, čiji je religiozni život započeo tako što se stravično uplašio kada ga je grom za dlaku promašio, postao je i sam bigot, proganjao je ljude, opasno besneo na Jevreje, vrištao o demonima i tražio od nemačkih kneževina da žigošu siromahe koji se bune. Kada je dr King izneo svoj stav na stepenicama Linkoln Memorijalnog centra i time promenio tok istorije, i on je samo prihvatio ulogu koja mu je bila nametnuta. Ali to je učinio kao dubinski humanista i njegovo ime niko nikada neće moći da zloupotrebi ukoliko želi da opravda ugnjetavanje ili okrutnost.

Zbog toga on traje i njegovo zaveštanje ima malo veze sa teologijom koju je prihvatio. Nikakve nadnaravne sile nisu bile potrebne da bi se osudio rasizam.

Stoga svako ko koristi Kingovo zaveštanje da bi pravdao ulogu religije u javnom životu mora da prihvati sve što, kako se čini, iz njega i sledi. Dovoljno je da bacite pogled na celokupnu situaciju i videćete najpre, da su se, ako posmatramo jednog po jednog, američki slobodni mislioci, agnostici i ateisti pokazali kao najbolji ljudi. Izuzetno su velike šanse da je nečije *sekularno* ili slobodoumno stanovište navelo ove ljude da denunciraju čitavu tu nepravdu. Izuzetno su, međutim, male šanse, statistički posmatrano, da bi nečija religijska vera mogla nekoga navesti da se suprotstavi ropstvu i rasizmu. Ali zato su, takođe statistički, izuzetno *velike* šanse da će religijska vera navesti čoveka da podrži robovlasništvo i rasizam, i ta nam činjenica pomaže da razumemo zašto je bilo potrebno toliko vremena da pobedi jednostavna pravda.

Koliko je meni poznato, danas na svetu ne postoji niti jedna zemlja u kojoj se praktikuje ropstvo, a koja opravdanje za to ne crpi iz Kurana. To nas vraća na izlaganje koje su u prvim danima Republike održali Tomas Džeferson i Džon Adams. Ta dva robovlasnika pozvala su ambasadora Tripolija u Londonu da bi ga pitali s kojim pravom on i njegovi varvarski vladari misle da mogu da zarobljavaju i prodaju putnike i posadu američkih brodova koji prolaze kroz Gibraltar. (Danas se procenjuje da je u periodu od 1530. do 1780. godine više od četvrt miliona Evropljana završilo tako.) Ovako je Džeferson izvestio Kongres:

“Ambasador nam je odgovorio da je to zasnovano na Zakonima Poslanika, i da je u njihovom Kuranu zapisano da su grešne sve nacije koje se ne pokoravaju njihovoj vlasti i da je njihovo pravo i obaveza da sa grešnicima ratuju gde god ih sretnu, a da u robove pretvore sve koje mogu uzeti kao zarobljenike.”

Ambasador Abdrahaman je potom pomenuo potreban iznos za otkup, cenu zaštite od kidnapovanja i na kraju, ali ne i najmanje

važno, koliki je deo svote koji ide lično njemu. (Religija opet izneverava sopstvene konvencije, stvorene ljudskom rukom.) Međutim, bio je sasvim u pravu u onome što je rekao u vezi sa Kuranom. Osmo sura, otkrivena u Medini, dosta se opširno bavi ratnim plenom i neprekidno se vraća postmortem “mučenju vatrom”, onom koje čeka žrtve poražene od strane vernika. Istu tu suru je samo dva veka kasnije Sadam Husein koristio da opravda masovno ubijanje i pljačkanje naroda koji živi u Kurdistanu.

Još jedna važna istorijska epizoda – oslobađanje Indije od kolonijalne vlasti – ističe se često kada treba ilustrovati tesnu povezanost religijske vere i moralno poželjnog ishoda. Međutim, kao i u slučaju herojske borbe dr Kinga, istinita priča pokazuje da stvari stoje gotovo sasvim obratno.

Velika Britanija u Prvom svetskom ratu toliko je oslabila da je dospela u kritično stanje, i posle zloglasnog masakra indijskih demonstranata u gradu Amritsaru aprila 1919. bilo je jasno, čak i onima koji su u tom trenutku kontrolisali indijski potkontinent, da će uskoro doći kraj vladavini iz Londona. Više se nije postavljalo pitanje “da li će”, već “kada će”. U suprotnom, mirna neposlušnost ne bi imala nikakve šanse. Tako je Mohandas K. Gandhi (nekad iz poštovanja nazivan i “Mahatma”, jer je zauzimao poziciju hinduističkog poglavara) donekle kucao na otvorena vrata. U tome nema ničeg nečasnog, ali njegovo zaveštanje je sumnjivo a ne svetačko, upravo zbog njegovih religijskih ubeđenja. Da ukratko predstavimo stvari: on je želeo da vrati Indiju u stanje primitivnog “spiritualnog” društva u kojem selo zauzima centralno mesto, u velikoj meri je otežao mogućnost podele vlasti sa muslimanima i bio je potpuno spreman da licemerno, kada mu se čini da bi mu to odgovaralo, upotrebi i nasilje.

Pitanje indijske nezavisnosti isprepletano je s pitanjem jedinstva – hoće li preporođeni britanski radž biti ista zemlja, s istim granicama i teritorijalnim integritetom, samo što će se ubuduće zvati Indija? Na to su neke otresitije frakcije muslimana odgovarale sa “ne”.

Pod britanskom upravom muslimani su bili donekle zaštićeni kao veoma velika, da ne kažemo kao privilegovana manjina, i nisu bili spremni da umesto toga postanu samo velika manjina u državi u kojoj dominira hinduizam. Tako je prosta činjenica da je najjačom stranom angažovanom u procesu sticanja nezavisnosti – Kongresnom partijom – dominirao hinduista, znatno otežala pomirenje. Moglo bi se tvrditi, i ja sam sam sklon da to tvrdim, da bi tvrdoglavost muslimana i ovako i onako igrala destruktivnu ulogu. Ali, ubeđivanje običnih muslimana da napuste Kongres i pridruže se Muslimanskoj ligi koja traži podelu zemlje znatno je olakšano Gandijevim govorom o hinduizmu i mnogim satima kada je paradno obavljao kultne radnje i gledao u svoj točak koji se okreće.

Taj točak, koji i danas stoji na indijskoj zastavi, bio je simbol Gandijevog odbacivanja modernosti. Odlučio je da nosi sandale i da se oblači u krpe koje je sam šio, sam je nosio sav svoj багаž i pokazivao neprijateljstvo prema mašinama i tehnologiji. Oduševljavalo ga je indijsko selo u kojem ljudskim životima upravljaju milenijumski ritmovi životinja i useva. Milioni ljudi bi bezglavo umrli od gladi da su poštovali njegove savete i nastavili da obožavaju krave (koje su sveštenici mudro proglasili “svetim” kako siromašni i neuki ljudi ne bi tokom perioda suša i gladi ubili i pojeli svoj jedini kapital). Gandi zaslužuje da mu se oda počast zbog kritike nehumanog hinduističkog sistema kasti, koji niže slojeve ljudi osuđuje na ostrakizam i prezir, na neki način čak potpuniji i okrutniji od robovlasništva. Ali upravo u trenutku kada je Indiji više od svega bio potreban moderni sekularni nacionalistički vođa, ona je dobila fakira i gurua. Ključna tačka tog nepoželjnog razvoja stvari odigrala se 1941. godine, kada je Carska Japanska Vojska osvojila Malaju i Burmu i stigla do granica Indije. Verujući (pogrešno) da je to kraj radža, Gandi je odabrao taj trenutak da bojkotuje politički proces i da objavi svoj čuveni poziv Britancima da “dignu ruke od Indije”. Dodao je da treba da je ostave “Bogu ili Anarhiji”, što je u datim okolnostima bilo manje-više isto. Oni koji Gandiju naivno pripisuju savesni ili dosledni pacifizam možda bi pozeleli da postave pitanje da li se taj pacifizam svodi na prepuštanje japanskim imperijalistima da biju njegove bitke.

Jedna od mnogih loših posledica odluke Gandija (i Kongresne partije) da se povuku iz pregovora jeste i to što su pružili priliku pripadnicima Muslimanske lige da “ostanu” u državnim ministarstvima koja su kontrolisali i da tako, čekajući skori trenutak sticanja nezavisnosti, jačaju svoju pregovaračku poziciju. Na kraju više nije bilo moguće stati na put njihovom insistiranju na nezavisnosti koja se sada izobličila u sakaćenje i amputaciju, pošto su zapadni Pendžab i istočni Bengal bili odsečeni od nacionalnog tela. Strašne posledice svega ovoga osećaju se do danas, počev od međumuslimanskih krvoprolića u Bangladešu 1971. godine, preko uspona agresivne nacionalističke hinduističke partije, do sukoba u Kašmiru koji i dalje imaju najbolje izgleda da izazovu termonuklearni rat.

Uvek je postojala alternativa u vidu sekularne pozicije koju su zauzeli Nehru i Radžagopalačari, spremni da uz britansko obećanje da će odmah po završetku rata postati nezavisni, stupe sa Britanijom u savez protiv fašizma. Na kraju je zapravo Nehru, a ne Gandi, svoju zemlju odveo u nezavisnost, plativši cenu strašnog rasparčavanja. Decenijama su se čvrsto povezani britanski i indijski sekularisti i levičari snažno zalagali za oslobođenje Indije i argumentima uspešno obrazlagali svoje stanovište. Zapravo nikada nije bila neophodna jedna opskurna religijska ličnost da nameće svoj ego i time taj proces uspori i izopači. Čitav slučaj je okončan *i bez te pretpostavke*. Svakog dana čovek ima razloga da poželi da je Martin Luter King poživeo, da je svojim prisustvom i svojom mudrošću još doprineo američkoj politici. Za “Mahatmu”, kojeg su ubili članovi fanatične hinduističke sekte zato što nije bio *dovoljno* pobožan, čovek može da poželi da je poživeo da vidi kakvu je nesreću prizvao (i da oseti olakšanje što nije živeo dovoljno dugo da sprovede svoj smešni program točka koji se okreće).

Tvrđnja da religijska vera popravlja ljude, ili da pomaže civilizovanju društva, obično se iznosi kada se istroše svi ostali argumenti. Kao da kažu, pa dobro, više ne insistiramo na Izlasku (recimo), ili na

tome da je devica rodila sina, pa čak ni na vaskršnuću, ili “noćnom letu” iz Meke do Jerusalima – ali šta bi sa ljudima bilo da nema vere? Ne bi li se predali svakovrsnoj nepodopštini i ne bi li postali sebični? Nije li tačna ona slavna Čestertonova opaska da ukoliko prestanu da veruju u boga, ljudi neće početi da veruju ni u šta, već u bilo šta?

Prvo što treba reći jeste da vrlo ponašanje vernika ni u kom slučaju nije dokaz – pa čak ni potvrda – istinitosti vere. Mogao bih, tek rasprave radi, da pokazujem više milosrđa ukoliko verujem da je gospodar Buda rođen iz proreza na boku svoje majke. Međutim, ne bi li u tom slučaju moj impuls da budem milosrdan zavisio od nečega prilično slabasnog i neuverljivog? Iz istog razloga ne kažem da bi sam budizam bio diskreditovan ako bi neki budistički sveštenik bio uhvaćen dok krade ono što je običan svet ostavio u njegovom hramu. Mi zaboravljamo koliko je sve to zapravo stvar slučajnosti. Od hiljada mogućih pustinjских religija, kao što je slučaj i sa milionima potencijalnih životnih vrsta, jedna grana je uhvatila korena i počela da raste. Prošla je kroz jevrejske mutacije i stigla do hrišćanske forme, da bi je na kraju iz političkih razloga prihvatio car Konstantin, i proglasio zvaničnom verom, čije je mnoštvo haotičnih i kontradiktornih knjiga – konačno – dobilo neku kodifikovanu formu i tada moglo da bude i nametnuto. Što se tiče islama, on je postao ideologija izrazito uspešnog osvajanja, nju su prihvatile uspešne vladarske dinastije, kodifikovale je i proglasile državnim zakonom. Jedna ili dve vojne pobeđe onih koji su izgubili – kao i u slučaju Linkolna kod Antitama, i mi na Zapadu ne bismo bili taoci seoskih sporova u Judeji i Arabiji u vreme kada još nije postojala bilo kakva ozbiljnija historiografija. Mogli smo postati sledbenici nekog sasvim drugačijeg verovanja – možda hinduističkog, astečkog ili konfučijanskog – i u tom slučaju bi nam opet bilo rečeno kako to dato verovanje, bez obzira da li je baš istinito ili ne, ipak pomaže da se deca nauče da razlikuju dobro od zla. Drugim rečima, verovanje u boga je jedan način da se izrazi *spremnost* da se veruje u nešto. Dok odbacivanje verovanja ni na koji način ne govori o neverovanju ni u šta.

Slušao sam raspravu pokojnog profesora E. Dž. Ejera, uvaženog autora knjige *Jezik, istina i logika* i slavnog humaniste, s izvesnim biskupom Batlerom. Moderator je bio profesor Brajan Megi. Razgovor je tekao pristojno sve dok biskup, čuvši kako Ejer tvdi da uopšte ne vidi nikakav dokaz za postojanje bilo kakvog boga, nije upao u reč i kazao: “Onda ne vidim zašto vi ne vodite život pun neobuzdanog nemoralna”.

E, od tog trenutka je “Freda”, kako ga prijatelji zovu, digao ruke od svoje uobičajene uglađene urbanosti i uzviknuo: “Moram reći da je to potpuno monstruoza insinucija!”. Freda je u svom životu, nema sumnje, prekršio mnoge na Sinaju skicirane zapovesti u vezi sa seksualnim pravilima. Bio je, na neki način s pravom, po tome čuven. Ali bio je izuzetan profesor, roditelj pun ljubavi i čovek koji je veliki deo slobodnog vremena provodio u borbi za ljudska prava i slobodnu reč. Bilo bi strašno iskrivljavanje istine ako bi se tvrdilo da je njegov život bio nemoralan.

Među mnogim piscima koji na različite načine govore o istoj stvari odabrao sam Evelina Voa. On je bio iste vere kao i biskup Batler i trudio se što je bolje umeo da u svojoj prozi govori u prilog delovanja božanskog milosrđa. U romanu *Povratak u Brajdshed* iznosi veoma oštro zapažanje. Njegova dva lika, Sebastijana Flajta i Čarlsa Rajdera, od kojih prvi pripada staroj i plemenitoj katoličkoj lozi, posećuje otac Fips koji veruje da sve mladiće mora strasno interesovati kriket. Shvativši da u ovom slučaju greši, on je Čarlsa gledao “sa izrazom koji sam kasnije video kod vernika, izrazom nevinog čuđenja što oni, koji se izlažu opasnostima ovoga sveta, tako škrto koriste njegove raznolike utehe.”

Stoga iznova preispitujem pitanje biskupa Batlera. Nije li on zapravo govorio Ejeru, na svoj naivni način, *da bi on sam*, ukoliko bi se oslobodio stega doktrine, odabrao da vodi “život pun neobuzdanog nemoralna”? Svakako se nadamo da nije. Ali mnogo empirijskih svedočanstava navodi na razmišljanje u tom smeru. Kada sveštenici postanu loši, onda su zaista veoma loši, i čine zločine pred kojima prosečni grešnici preblede. Možda biste bili

skloni da to pripišete potiskivanju seksualnosti, a ne samoj doktrini koju propovedaju, ali opet – jedna od tih doktrina upravo i jeste seksualna represija. Stoga je ta veza neizbežna i mnogo je narodnih šala na tu temu koje se pričavaju otkad crkva postoji.

Život samog Voa bio je daleko umrljaniji prestupima protiv čestitosti i trezvenosti nego što je to bio Ejerov (samo što se čini da je prvome doneo manje sreće nego drugome), i na kraju mu je često postavljano pitanje kako miri svoje ponašanje u privatnosti sa verom koju zagovara u javnosti. Njegov odgovor je postao slavan – tražio je od svog sagovornika da zamisli kakav bi tek bio da *nije* katolik. Za onoga ko veruje u prvobitni greh ovo bi moglo zvučati kao prebacivanje lopte u protivničko dvorište, ali ako se malo preispita kako je Vo stvarno živio, videćemo da je ono najgore proisteklo upravo iz njegove vere. Na stranu tužni ekscesi u piću i bračna neverstva – on je čak jednoj prijateljici koja se posle razvoda drugi put udavala poslao telegram čestitke u kojem je poručio da će njena prva bračna noć učiniti Hrista na raspeću još usamljenijim i da je to još jedno pljuvanje Hristu u lice. Vo je podržavao fašističke pokrete u Španiji i Hrvatskoj, kao i Musolinijevu odvratnu invaziju na Etiopiju, i to zato što je to sve podržavao i Vatikan, i 1944. godine je napisao da još jedino Treći rajh stoji između Evrope i varvarizma. Ove deformacije kod jednog od mojih najomiljenijih pisaca nastale su ne uprkos njegovoj veri, već upravo zbog nje. Nema sumnje da se on nekada privatno kajao i pokazivao milosrđe, ali toga ima i kod potpunih nevernika. Da ne idemo dalje od Sjedinjenih Država, veliki pukovnik Robert Ingersol, jedan od glavnih propagatora neverništva sve do smrti 1899. godine, izluđivao je svoje protivnike time što je bio izrazito velikodušan, pouzdan suprug pun ljubavi, časni oficir i imao je ono što je Tomas Edison s oprostivim preterivanjem nazvao “svim atributima savršenog čoveka”.

Što se tiče mog života u Vašingtonu, bio sam bombardovan opscenim i pretećim telefonskim pozivima muslimana koji su obećavali da će kazniti moju porodicu zato što ne podržavam kampanju laži i mržnje uperenu protiv demokratske Danske.

Ali kada je moja supruga slučajno ostavila veću količinu novca na zadnjem sedištu taksija, sudanski taksista se prilično potrudio, utrošivši dosta vremena i novca, da otkrije kome taj novac pripada i dovezao se sve do naše kuće da ga vrati ne taknuvši ga. Kada sam napravio vulgarnu grešku ponudivši mu deset odsto, on je tiho, ali sasvim odlučno i jasno kazao da ne očekuje nikakvu nadoknadu za to što je učinio svoju islamsku dužnost. Na koju od ove dve verzije vere čovek treba da se osloni?

To je pitanje na koje se, na neki način, ne može dati konačan odgovor. Voleo bih da delo Evelina Voa ostane onakvo kakvo je, i da se prizna kako bez raznih muka i nevolja kroz koje prolaze pisci mi ne bismo imali romane. Ako bi se svi muslimani ponašali kao onaj čovek koji je dao više od jedne svoje nedeljne plate samo da učini ono što je ispravno, onda bih mogao da budem sasvim ravnodušan prema čudnim savetima iz Kurana. Ukoliko preispitujem vlastiti život tražeći primere dobrog i lepog ponašanja, neće me baš zatrpiti mnoštvo po kojem bih mogao da prebiram. Jednom sam, drhteći od straha, u Sarajevu skinuo pancir i dao ga jednoj još uplašenoj ženi kojoj sam pomagao da se skloni na sigurno (i nisam bio jedini ateista u toj rupi u kojoj smo se tada krili). U tom trenutku mi se činilo da je to najmanje što mogu da učinim za nju, a istovremeno i najviše. Ljudi koji su bacali granate i pucali iz snajpera bili su srpski hrišćani, međutim, toj grupi je pripadala i ona.

Na severu Ugande krajem 2005. godine, sedeo sam u centru za rehabilitaciju kidnapovane i porobljene dece iz oblasti naroda Ačoli na severnoj obali Nila. Bio sam okružen izmučenim, umrtvljenim dečacima (i ponekom devojčicom) bezizražajnih lica. Njihove priče bile su uznemirujuće slične. Kada su imali od osam od trinaest godina, njih su iz škole ili kuće odveli pripadnici milicije, ljudi ledenih, okamenjenih lica, i sami nekad žrtve otmice. Marširali su kroz grmlje u kojem su “inicirani” u jedinicu jednim od dva metoda (ili obema): morali su ili sami da učestvuju u ubistvu, da bi se osećali “uprljano” i postali deo zločina, ili su bili dugo i divljački bičevani, često i po tri stotine puta. (“Deca koja su osetila

okrutnost”, kaže jedan od starijih pripadnika naroda Ačoli, “vrlo dobro znaju kako da i sami budu okrutni”.) Neizmeran je jad koji je priredila ta armija nesrećnika pretvorenih u zombije. Čitava sela su uništena, ogroman je broj izbeglica, počinjeni su stravični zločini, ljudi su sakaćeni, udovi su im odsecani i, što je posebno nepojmljivo zlo, nastavljeno je kidnapovanje dece da Ačoli ne bi pribegli ozbiljnijim protivmerama kojima bi mogli da ubiju ili ozlede nekog od “njihovih”.

Ta milicija se zvala “Vojska Gospodnjeg otpora” (eng. skraćena LRA) i na njenom čelu je bio čovek pod imenom Džozef Koni, pasionirani bivši poslušnik koji je želeo da to područje podvede pod vlast Deset zapovesti. Krstio je uljem i vodom, prakticirao strašne obrede kažnjavanja i pročišćavanja i osiguravao svoje sledbenike protiv smrti. Fanatično je propovedao hrišćanstvo. Slučaj je hteo da je i centar za rehabilitaciju, u kojem sam se zatekao, takođe vodila fundamentalistička hrišćanska organizacija. Pošto sam se kretao po unutrašnjosti i video šta radi LRA, želeo sam da razgovaram sa jednim čovekom koji je pokušavao da popravi štetu. Kako on zna, pitao sam ga, ko je od njih iskreniji vernik? Svaka sekularna ili državna organizacija bi mogla da radi ono što on radi – da obezbeđuje proteze, smeštaj i “savetovanje” – ali da bi neko bio Džozef Koni, taj mora biti pravi vernik.

Na moje iznenađenje, pristao je da odgovori na pitanje. Istina je, rekao je, da Konijev autoritet delom dolazi otuda što potiče iz porodice hrišćanskih sveštenika. Takođe je tačno da su ljudi bili spremni da poveruju kako on može da izvede čuda upućujući molbe svetu duhova i kako može svojim sledbenicima da obezbedi da budu otporni na smrt. Čak i neki od onih koji su od njega pobegli zaklinju se da su videli kako on izvodi čuda. Sve što neki misionar može da uradi jeste da pokuša da ljudima pokaže drugo lice hrišćanstva.

Zadivila me iskrenost ovog čoveka. Mogao je da se brani i na druge načine. Džozef Koni je očigledno veoma daleko od “glavnog toka” hrišćanstva. Recimo, on novac i oružje dobija od ciničnih

muslimana iz redova sudanske vlasti koji ga koriste da pravi nevolje Vladi Ugande, a ova, pak, zauzvrat podržava pobunjeničke grupe u Sudanu. Očigledno izražavajući zahvalnost za tu podršku, Koni je u jednom trenutku počeo da osuđuje držanje i jedenje svinja što, ukoliko nije pod stare dane postao jevrejski fundamentalista, govori da hoće da se oduži svojim šefovima. Te sudanske ubice, sa svoje strane, već godinama vode rat u želji da istrebe ne samo hrišćane i animiste u južnom Sudanu, već i muslimane koji nisu arapskog porekla, u oblasti Darfur. Islam možda zvanično ne pravi razliku između rasa i nacija, ali koljači iz Darfura su arapski muslimani, a njihove žrtve su afrički muslimani. “Vojska Gospodnjeg otpora” nije ništa drugo do sporedna ratna pozornica hrišćanskih Crvenih kmera u tom sveopštem užasu.

Još slikovitiji primer je slučaj Ruande koja je 1992. godine postala novi sinonim za genocid i sadizam. Ta bivša belgijska kolonija bila je najhrišćanskija zemlja u Africi, dičila se najvećim procentom crkvi po glavi stanovnika, 65 odsto Ruandanaca ispovedalo je rimokatoličanstvo, i 15 procenata stanovništva je pripadalo različitim protestantskim sektama. Izraz “po glavi” dobio je jeziv prizvuk 1992. kada je na dati signal rasistička milicija “Hutu Power” (“Hutu moć”), uz podršku države i crkve, nasrnula na svoje susede Tutsije i počela masovno da ih ubija.

To nije bio atavistički grč krvoprolića, nego već neko vreme pripremana i hladnokrvno uvežbana afrička verzija “konačnog rešenja”. Prvo upozorenje stiglo je 1987. godine, kada je katolički vizionar sa obmanjujuće narodnjačkim imenom Sitan Šljunak počeo da se hvali kako čuje glasove i vidi prizore koje mu šalje Devica Marija. Ti glasovi i te vizije bili su uznemirujuće krvavi, predviđali su masakr i apokalipsu ali – kao kompenzaciju – i povratak Isusa Hrista na Uskrs 1992. godine. Katolička crkva je ispitala pojavljivanje Marije na vrhu brda Kibeho i objavila da su svedočanstva pouzdana. Žena predsednika Ruande, Agata Habjarimana, bila je posebno fascinirana tim vizijama i održavala je bliske veze sa biskupom Kigalija, ruandske prestonice. Taj čovek, Vinsent Nsengijumva, bio je i član Centralnog komiteta

Nacionalnog revolucionarnog pokreta za razvoj (eng. NRMD), partije predsednika Habjarimana. Kasnije je utvrđeno da je ta partija, u saradnji sa drugim organima države, umela da privodi sve žene koje joj nisu bile po volji i proglašava ih “prostitutkama”, kao i da ohrabruje katoličke aktiviste da razbijaju sve radnje u kojima se prodaju kontraceptivna sredstva. Polako se raširio glas da će se proročanstvo ispuniti i da će “buba-švabe” – manjinski Tutsiji – uskoro dobiti ono što zaslužuju.

Kada je zaista i stigla apokaliptička 1992. godina, i kada su pripremljeni i unapred koordinisani masakri započeli, mnogi preplašeni Tutsiji, i disidenti među Hutuima, bili su dovoljno ljudi da pokušaju da se sakriju u crkvama. To je znatno olakšalo posao pripadnicima *Interahamvea*, vojnih i državnih eskadrona smrti koji su znali gde će ih naći, i koji su mogli da se oslone na sveštenike i monahinje da će ih uputiti u dobrom pravcu. (Zbog toga se mnoge fotografisane masovne grobnice nalaze na svetom tlu, i zbog toga i nekolicina pripadnika klera i monahinja čeka da im se sudi u i dalje otvorenom procesu zbog genocida u Ruandi.) Zloglasni otac Venčeslas Munješjaka, na primer, glavna ličnost u Katedrali svete porodice u Kigaliju, pobjegao je iz zemlje uz pomoć francuskih sveštenika, ali je u međuvremenu optužen za genocid, zatim za to što je *Interahamveu* dao spiskove civila, ali i za silovanje mlade devojkice izbeglice. On nije jedini sveštenik kojeg terete takve optužbe. Da ne biste pomislili kako je to samo jedan “otpadnik”, tu je i jedan drugi pripadnik ruandske hijerarhije, biskup Gokongoroa, inače poznat kao monsinjor Augustin Misago. Da citiramo jedan detaljan izveštaj o tim strašnim događajima:

“Za biskupa Misagoa su često govorili da je simpatizer Hutu Powera; javno je optuživan da ne dozvoljava Tutsijima da se sklone, da kritikuje druge sveštenike koji pomažu ‘buba-švabama’ i da je od vaticanskog emisara koji je posetio Ruandu u junu 1994. godine tražio da kaže papi da ‘nađe mesta za sveštenike koji su Tutsiji zato što ih narod u Ruandi više ne želi’. I ne samo to, 4. maja iste godine, ubrzo nakon poslednjeg pojavljivanja Marije na Kibehu, biskup je došao sa timom policajaca i rekao grupi od devedeset

Tutsija školaraca, koji su bili uhvaćeni i zadržani u pripremi za pokolj, da ništa ne brinu zato što će ih policija zaštititi. Tri dana kasnije, policija je pomogla u pokolju 82 dece”.

Deca iz škole “zadržana u pripremi za pokolj”... Možda se sećate papine osude ovog nepojmljivog zločina, i umešanosti crkve u isti? A možda se i ne sećate – pošto takvog papinog komentara nikada nije ni bilo. Pol Rusesabagina, junak o kome govori film *Hotel Ruanda*, seća se da je otac Venčeslas Munješjaka čak i za svoju rođenu majku koja je bila iz plemena Tutsi govorio da je “buba-švaba”. Ali zato mu je u Francuskoj, pre nego što je uhapšen, francuska crkva dozvolila da nastavi obavljanje svojih “pastoralnih dužnosti”. A što se tiče biskupa Misagoa, u poratnom Ministarstvu pravde u Ruandi bilo je onih koji smatraju da i njega treba optužiti. Ali, kao što je to rekao jedan od zvaničnika Ministarstva: “Vatikan je isuviše jak, toliko ne prašta, te se ne usuđujemo da krenemo na biskupa. Zar niste čuli za nepogrešivost?”

Zbog svega ovoga, u najmanju ruku je nemoguće tvrditi da pristojnije ili civilizovanije ponašanje ljudi može biti rezultat religije. Što je prekršilac gori, to se ispostavlja da je veći vernik. Može se dodati da su i neki od najpredanijih humanitarnih radnika takođe vernici (mada, ispostavilo se da su najbolji humanitarci, od onih koje sam ja upoznao, ipak bili sekularisti koji nisu pokušavali da bilo koga preobrate u bilo koju veru). Ali, gotovo je stoprocentna šansa da je osoba koja čini zločine “ukorenjena u veri”, dok su šanse da verujuća osoba bude na strani humanosti i pristojnosti otprilike isto onolike kao kada pokušavate da unapred pogodite hoće li pasti pismo ili glava na novčiću koji bacate. Ako obuhvatite i dosadašnju istoriju, onda verovatnoća počinje da liči na verovatnoću astroloških predviđanja koja se kasnije ispostave kao tačna. To je zato što religije nikada nisu mogle ni da se pokrenu s mesta, a kamoli da procvetaju, ako nisu imale potporu u uticaju fanatičnih ljudi poput Mojsija, Muhameda ili pak Džozefa Konija, dok je dobrotvorni i humanitarni rad, koji može da privuče vernike nežna srca, zapravo nasleđe modernizma

i Prosvećenosti. Ranije se religija širila ne na osnovu primera, već kao dodatak uz staromodne metode svetog rata i imperijalizma.

S izvesnim oprezom divio sam se papi Jovanu Pavlu II koji je, po svim ljudskim merilima, bio hrabar i ozbiljan čovek, i u stanju da pokaže i moralnu i fizičku odvažnost. Kao mladić pomagao je antinacističkom pokretu otpora u svojoj zemlji, a u kasnijem životu je učinio dosta da pomogne njenom oslobađanju od sovjetske vlasti. Dok je bio u ulozi pape bio je šokantno konzervativan i autoritaran, ali se pokazao kao otvoren za nauku i istraživanja (osim kada je reč o virusu side), i čak je u dogmi vezanoj za abortus napravio nekoliko ustupaka “životnoj etici” koja, na primer, počinje da uči kako je smrtna kazna gotovo uvek pogrešna. Kada je umro, papu Jovana Pavla II hvalili su, pored ostalog, i zbog velikog broja izvinjenja. No, među njima se nije našlo, kao što je trebalo da bude, i pokajanje za oko milion onih koji su u Ruandi završili pod nožem. Ipak, jeste se našlo izvinjenje Jevrejima za vekove hrišćanskog antisemitizma, izvinjenje muslimanskom svetu za Krstaške pohode, izvinjenje pravoslavicima za mnoge progone koje je Rim i njima priređivao, kao i neka opšta pokajanja u vezi sa inkvizicijom. To izgleda govori kako je crkva u prošlosti uglavnom grešila a često činila i zločine, dok je, međutim, danas, priznavši greške iz prošlosti, pročišćena od greha i potpuno spremna za novu nepogrešivost.

Nema nikakvog „istočnog“ rešenja

Kriza organizovane religije na Zapadu, i nebrojeno mnogo načina na koji je moral u okviru religije uspeo da padne dobro *ispod* prosečnog ljudskog morala, uvek su navodili neke žudne “tražitelje” da srećnije rešenje potraže istočno od Sueca. Jednom sam se pridružio tim potencijalnim sledbenicima i učenicima, obukao sam narandžastu odoru i pošao u ašram čuvenog gurua u Puni (ili Pjuni), u ljupkim brdima iznad Bombaja. Prihvatio sam taj *sanjas* model radi snimanja dokumentarnog filma za BBC, tako da, ako želite, možete dovesti u pitanje moju objektivnost, ali u to vreme se BBC držao standarda nepristrasnosti i moj je zadatak bio da se uživim što je više moguće. (Danas bih – s obzirom da sam tokom života bio anglikanac, da sam se školovao u metodističkoj školi, da sam zbog braka prešao u grčko pravoslavlje, da su me sledbenici Sai Babe prepoznali kao inkarnaciju svog vođe, i da me je u drugom braku venčao jedan rabin – bio potpuno spreman da se prihvatim dopunjavanja i ažuriranja knjige *Raznolikosti religijske iskustva* Vilijema Džejsma.)

Guru o kome je reč zvao se Bhagvan Šri Radžneš. “Bhagvan” znači jednostavno bog ili božansko, a “Šri” znači sveto. Bio je to čovek velikih dubokih očiju i osmeha koji osvaja, s urođenim talentom za zbijanje šala, pomalo masnih. Tokom ranojutarnje *daršane* njegov suškavi govor, obično prenošen putem slabog razglasa, imao je lako hipnotičko dejstvo. A to je bilo dobrodošlo da umanjim jednako hipnotičku banalnost sadržaja samog govora. Možda ste čitali odlični dvanaestotomni roman Antonija Pauela pod naslovom *Ples na muziku vremena*. U njemu tajanstveni vidovnjak pod imenom dr Treloni održava na okupu grupu odanih sledbenika uprkos različitim neizbežnim teškoćama. Njegovi učenici se međusobno raspoznaju ne po nekim ličnim odlikama, ili po odeći, već po lozinkama koje razmenjuju. Kada se sretnu, jedan

mora da kaže “Suština svega je božanstvo istine”. Pravilan odgovor na to glasi: “Vizija vizije leći od slepoće vida”. Tako je obavljeno tajno spiritualno rukovanje. Kraj Bhagvanovih kolena (kod njega se moralo sedeti prekrštenih nogu) nije se moglo čuti ništa što bi bilo mudrije od toga. U odnosu na kružok dr Trelonija, naglasak se više stavljao na ljubav, u njenom većitom vidu, i svakako je više pažnje bilo usmereno na seks u svom neposrednom obliku. Ali ukupno uzev, to učenje je bilo benigno. Odnosno, bilo bi, da nije natpisa na ulazu u šator u kojem Bhagvan drži propovedi. Taj mali natpis me je sve vreme iritirao. “Cipele i umove treba ostaviti na ulazu”. Cipele i sandale su bile na gomili odmah pored natpisa, i, u transcendentnom stanju u kojem sam se nalazio, gotovo da sam mogao da zamislim gomilu napuštenih i praznih umova svuda oko tog uistinu bezumnog malog kreda. Čak sam pokušao da napravim malu parodiju zen koana: “Šta misli odbačena misao?”

Oduševljenom posetiocu ili turistu ašram izgleda kao vidljivi aspekt jednog divnog spiritualnog odmorišta koje omogućava da se u egzotičnom i luksuznom okruženju razglaba o drugoj strani realnosti. Ali u tim svetim prostorima, kao što sam uskoro otkrio, na delu je bilo više mračnih principa. Mnogo oštećenih i rastrojenih osoba došlo je u Punu da potraži savet i uputstvo. Neke od njih su bile dobrostojeće (među mušterijama, to jest hodočasnici, bilo je i daljih rođaka britanske kraljevske porodice) i od njih se najpre tražilo – kao što to čine mnoge vere – da se odreknu celokupne svoje materijalne imovine. Dokaz učinkovitosti tog saveta mogao se proceniti na osnovu čitave flote rols rojseva u vlasništvu samog Bhagvana, najveće takve kolekcije na svetu. Posle tog relativno oštrog “šišanja”, inicijanti se upućuju na “grupne” sesije na kojima počinje gadni deo posla.

Film *Ašram* Wolfganga Dobrovolnog, koji je tajno snimio taj bivši posvećenik, i koji smo ubacili u naš dokumentarac, baca novo svetlo na “šaljivi” izraz *kundalini*. Karakteristična je scena u kojoj je mlada žena svučena do gola i okružena muškarcima koji joj se grubo obraćaju, ukazuju na sve njene fizičke i psihičke mane sve dok ona od jada ne brizne u plač. U tom trenutku stižu

zagrljaj i utešne reči, i objava da je postala deo “porodice”. Jecajući s mazohističkim olakšanjem, ona pokorno ulazi u pleme. (Nije sasvim jasno šta je morala da uradi da bi dobila nazad svoju odeću, ali sam čuo neke uverljive, i nimalo lepe priče na tu temu). Obredi sa muškarcima izgledaju drugačije, i znaju da budu toliko grubi da dolazi do lomljenja kostiju i gubljenja života: nemački knežević iz kuće Vindzora posle jedne takve seanse nije više viđen, a njegovo telo je žurno kremirano, bez gnjavaže sa obdukcijom.

Tonom punim poštovanja i divljenja saopšteno mi je da “Bhagvanovo telo ima neke alergije”, a nedugo posle mog boravka on je napustio ašram i iznenada odlučio da mu ovozemaljska slava više ne treba. Nikada nisam otkrio šta se dogodilo s njegovom kolekcijom automobila, ali njegovi sledbenici su dobili poziv da se ponovo sastanu početkom 1983. godine u gradiću Antilopu, u američkoj državi Oregon. Oni su to i učinili, mada ovaj put u manje pacifističkom i opuštenom stilu. Tamošnjem stanovništvu nije bilo prijatno da vidi kako im se u komšiluku gradi kompleks zgrada koji obezbeđuju u narandžasto odeveni naoružani stražari ozbiljnih lica. Dakle, zaista je postojao pokušaj da se napravi “prostor” za novi ašram. A onda je došlo do veoma bizarnog događaja – otkriven je otrov koji je prosut po jednom prehrambenom proizvodu u lokalnoj prodavnici. Na kraju se komuna raspala, njeni članovi su se rasuli na sve strane u lavini međusobnih optužbi, a ja sam kasnije povremeno naletao na karakteristični prazni pogled nekog od tih ljudi pobeglih od dugotrajne i zavaravajuće Bhagvanove škole. (On sam se reinkarnirao kao “Ošo” i u njegovu čast je do pre neku godinu izlazio luksuzno štampan i dobro opremljen, mada glup časopis. Verovatno još preživljava neka zaostala grupa njegovih sledbenika.) Rekao bih da su ljudi iz Antilopa u Oregonu za dlaku izbegli da postanu slavni na način na koji su to postali stanovnici Džejmstauna.

El sueno de la razon produce momtruos. „San razuma“, kako je to već lepo rečeno, „stvara čudovišta“. Besmrtni Francisko Goja ostavio nam je bakropis sa ovim nazivom u ciklusu *Los Caprichos*, na kojem na čoveka koji bespomoćno drema nasrću šišmiši, sove i

drugi sledbenici tmine. No, ogroman broj ljudi izgleda veruje da je um, kao i sposobnost rezonovanja – ono jedino što nas razdvaja od naših animalnih rođaka – nešto čemu ne treba ukazati poverenje ili ga čak treba, koliko god je to moguće, pomutiti. Čeznja za nirvanom i uništenjem intelekta se nastavlja. I svaki put kada se tako nešto pokuša, to stvara ljude koji postaju nesposobni da u stvarnom svetu samostalno rasuđuju.

“Jedan. Sa svime”. Tako glasi skrušeni budistički zahtev prodavcu hamburgera. Ali, nakon što pruži prodavcu novčanicu od dvadeset dolara za tu veliku porciju, budista dugo čeka na kusur. Kada ga konačno zatraži, stiže mu objašnjenje da “vraćanje nije ništa drugo do put smrti”. Sve te fraze je gotovo isuviše lako parodirati, kao i one misionarskog hrišćanstva. U staroj anglikanskoj katedrali u Kolkati jednom sam posetio statuu biskupa Redžinalda Hebera koji je knjigu himni Engleske crkve ispunio stihovima poput ovih:

*Piri tropski vetar divan
Blago milujućí ostrvo Cejlon
Na kojem je svaki predeo milina za oko
A samo čovek nagrđuje tu sliku.
Šta vredi što je Bog, ljubavi pun
Sve to pružio na dar
Kad se nevernik u svom slepilu
Klanja drveću i kamenju.*

Delom reagujuću na uobraženost ovakvih kolonijalnih glupana mnogi zapadnjaci su počeli da se dive navodno zavodljivijim religijama Orijenta. Zaista, Šri Lanka (što je moderno ime za lepo ostrvo Cejlon) jeste mesto puno šarma. Tamošnje stanovništvo izuzetno je po svojoj ljubaznosti i velikodušnosti – kako li se biskup Heber usudio da kaže da su zli? Međutim, Šri Lanka je danas zemlja koja je gotovo potpuno razrušena i izobličena nasiljem i represijom, a sukobljene strane su uglavnom budisti i hinduisti. Problem počinje već od imena države – “Lanka” je

na sinhaleskom jeziku ime za ostrvo, a prefiks “Šri” znači prosto “sveti”, u budističkom smislu reči. Zbog tog imena, nadenutog u postkolonijalno doba, Tamil, koji su uglavnom hinduisti, osetili su se isključeni. (Oni svoju domovinu vole da zovu “Elam”.) Nije trebalo dugo čekati da taj etnički tribalizam, ojačan religijom, potpuno razori njihovo društvo.

Iako lično mislim da su primedbe koje tamilsko stanovništvo upućuje federalnim vlastima razložne, nije moguće oprostiti njihovom gerilskom vođstvu za to što je, pre Hezbolaha i Al Kaide, bilo pionir u primeni odvratne taktike samoubilačkih napada. Ta varvarska tehnika, međutim, koju su upotrebili i za ubistvo Radživa Gandija, nije opravdanje za pogrome Tamila koje su predvodili budisti, niti za ubistvo izabranog predsednika nezavisne Šri Lanke koje je počinio budistički sveštenik.

Mogu da pretpostavim kako će neki čitaoci biti šokirani saznanjem da postoje hinduističke i budističke ubice i sadisti – verovatno zato što imaju nekakvu maglovitu predstavu o istočnjacima koji se strogo drže vegeterijanske ishrane i redovnih meditacija, i imuni su na takva iskušenja. Moguće je, čak, tvrditi da budizam uopšte nije “religija” u našem smislu reči. Ipak, “savršeni” je navodno na Šri Lanki ostavio jedan svoj zub, i ja sam imao priliku da prisustvujem svečanosti u okviru koje su sveštenici, što se inače retko čini, javno pokazali zlatnu kutiju u kojoj se zub nalazi. Biskup Heber nije u svojoj glupoj himni pomenuo kosti, i to možda zato što su hrišćani oduvek voleli da se okupljeni klanjaju moštima navodnih svetaca, i da ih čuvaju u grozomornim relikvijarima svojih crkava i katedrala. Kako bilo, za vreme tog umilostivljavanja zuba nije me prožimalo osećanje smirenosti i unutrašnjeg blaženstva. Naprotiv, shvatio sam da bih, da sam kojim slučajem Tamil, bio raskomadani.

Ljudska vrsta je životinjska vrsta bez mnogo varijacija, i suvišna je i uzaludna vera da bi vam putovanje na, recimo, Tibet, moglo otkriti neke sasvim nove načine postizanja harmonije sa prirodom i večnošću. Dalaj lama je, na primer, potpuno sekularna osoba, i to je sasvim lako uočiti. Na istovetni način kao što su to činili

i srednjovekovni knezovi, on tvrdi ne samo da Tibet ne treba da bude pod kineskom vlašću – što je “savršeno validan” zahtev, da to prevedem na svakodnevni jezik – već i da je on nasledni kralj kojeg su postavila sama nebesa. Kako zgodno! U okviru te vere postoje sekte koje se ne drže ortodoksije i one su progonjene; njegova, Dalaj lamina vlast u indijskoj enklavi je apsolutna; on iznosi apsurdne tvrdnje o seksu i ishrani, a kada putuje u Holivud da sakupi priloge, blagosilja i proglašava svetim svoje glavne donatore poput Stivena Sigala i Ričarda Gira. (Gospodin Gir je nezadovoljno gundao kada je gospodin Sigal proglašen za *tulku*, osobu visoke prosvetljenosti. Mora da je neprijatno kada neko na takvoj spiritualnoj aukciji izađe sa ponudom koja je veća od vaše.) Priznajem da je današnji “dalaj”, odnosno vrhovni lama, čovek izvesnog šarma i upečatljive ličnosti; isto ću tako priznati da je današnja kraljica Engleske osoba s više integriteta nego većina njenih predaka, ali to priznanje nema nikakve veze sa generalnom kritikom na račun nasledne monarhije; prvi strani posetioci Tibeta bili su zapanjeni feudalnom vladavinom i strašnim kaznama putem kojih je parazitska monastička elita držala narod u neprekidnom stanju potčinjenosti.

Koji je najlakši način da se dokaže da je “istočnjačka” vera identična sa neproverivim pretpostavkama “zapadne” religije? Evo jedne odlučne tvrdnje “Gudoa”, slavljenog japanskog budiste iz prve polovine XX veka:

“Kao čovek koji širi budizam ja poučavam da ‘sva bića koja osećaju imaju prirodu Bude’ i da ‘u darmi postoji jednakost koja ne poznaje nadmoćnog i manje vrednog’. Osim toga, učim da su ‘sva bića koja osećaju moja deca’. Te zlatne reči uzeo sam za osnovu svoje vere i otkrio sam da su one u potpunoj saglasnosti sa principima socijalizma. Zbog toga sam počeo da verujem u socijalizam.”

Opet isto: neutemeljena pretpostavka da neka nedefinisana spoljašnja “sila” ima neki svoj um, i slabašna, ali preteća najava da se svako ko to ne prihvata, na neki način suprotstavlja svetoj ili očinskoj volji. Ovaj odlomak sam uzeo iz odlične knjige *Zen*

u ratu Brajana Viktorije, u kojoj je opisan način na koji je većina japanskih budista zaključila da je Gudo u glavnim crtama u pravu, ali da u pojedinostima ipak greši. Ljude zaista treba posmatrati kao decu, kao što ih sve religije i posmatraju, ali Buda i darma zahtevaju fašizam, a ne socijalizam.

Gospodin Viktorija odličan je poznavalac budizma i tvrdi – u šta ja ne bih da se mešam – da je i sveštenik. Nema sumnje da on svoju veru shvata veoma ozbiljno i da zna mnogo o Japanu i Japancima. Njegova pomenuta studija pokazuje da je japanski budizam postao odani sluga – čak i zagovornik – imperijalizma i masovnih ubijanja, i to ne prevashodno zato što je bio japanski, već zato što je bio budizam. Vodeći članovi sekte Niširen su 1938. godine osnovali grupu posvećenu “Budizmu carskog puta”. Ta grupa je izdala sledeću objavu:

“Budizam carskog puta koristi izuzetna znanja Lotus Sutre da otkrije uzvišenu suštinu nacionalne zajednice. Oplemenjujući pravi duh mahajane, budizam je učenje koje s dubokim poštovanjem podržava ono što car čini. Na to je mislio veliki osnivač naše sekte, sveti Niširen, kada je govorio o božanskom jedinstvu Suverena i Bude. ... Iz tog razloga Budizam carskog puta ne obožava Budu Šakjamunija koji se pojavio u Indiji, već njegovo veličanstvo cara, čiji se rodoslov proteže kroz više od deset hiljada generacija.”

Ovakvo nadahnuće – koliko god u osnovi bilo zlokobno – gotovo da je s one strane svake kritike. Sastoji se, kao i većina verskih ispovesti, u pukom *pretpostavljanju* onoga što bi tek trebalo proveriti. Tu hrabru pretpostavku onda prate reči “iz tog razloga”, kao da je čitav posao logike završen već samim izricanjem tvrdnje. (Sve tvrdnje Dalaj lame, čoveka koji ne podržava imperijalističke pokolje, ali koji jeste glasno pozdravio nuklearne probe indijske Vlade, takođe su tog *non-sequitur* tipa.) Naučnici imaju posebno ime za hipoteze koje su potpuno neupotrebljive čak i za učenje na greškama. Oni kažu kako one nisu “čak ni pogrešne”. Veći deo takozvanog spiritualnog diskursa je upravo takav.

Primetićete, zatim, da ova budistička škola smatra kako druge budističke škole, jednako “kontemplativne” kao i ona, greše. I to je upravo ono što antropolog religije i očekuje da pronade u nečemu što je, budući da je ljudski proizvod, osuđeno da bude šizmatično. Ali na osnovu čega neko ko je odan Budi Šakjamuni može da tvrdi kako njegovi japanski savernici greše? Svakako ne na osnovu toga što će koristiti razmišljanje ili dokaze, jer to je nešto nadasve strano onima koji govore o “izuzetnim istinama Lotus Sutre”.

Stvari su od lošeg krenule ka grđem kada su japanski generali mobilisali svoje zenu odane zombije. Unutrašnjost Kine pretvorena je u polja smrti i sve glavne sekte japanskog budizma zajedno su stale iza proglasa u kome se kaže:

“Podanici carskog Japana, duboko odani carskoj politici očuvanja Orijenta, na svojim plećima nose teret odgovornosti za ljudsku sudbinu milijarde pripadnika žute rase. ... Verujemo kako je kucnuo čas za veliki preokret u istoriji čovečanstva, istoriji u čijem su središtu dosad bili belci.”

To je odjek stava koji je preuzeo šintoizam (još jedna kvazi-religija koja uživa državnu podršku), stava da su japanski vojnici zaista pali za stvar azijske nezavisnosti. Svake godine se ponovo rasplamsava slavna kontroverza oko pitanja da li japanski civilni i duhovni lideri treba da posete hram Jakasuni u kojem se zvanično odaje pošta vojsci cara Hirohita. Svake godine milioni Kineza, Korejaca i Burmanaca odlučno tvrde da Japan nije bio neprijatelj imperijalizma na Orijentu, već upravo novija i gora vrsta imperijalizma, i da je hram Jakasuni mesto užasa. Zanimljivo je, međutim, da su japanski budisti tog vremena smatrali da je pripadnost njihove zemlje nacističko-fašističkoj Osovinu manifestacija teologije oslobođenja. Ili, kako je ujedinjeno budističko vođstvo u ono vreme objavilo:

“Da bi se uspostavio večni mir u istočnoj Aziji, budeći veliku velikodušnost i saosećanje koje krasi budizam, ponekad trpimo, ponekad smo siloviti. Sada nemamo drugog izbora do da pokažemo velikodušnu silovitost u ubijanju jednog da bi mnogi

mogli živeti’ (*isacu tašo*). Mahajana budizam to dopušta samo uz veliku ozbiljnost.”

Nijedan zagovornik “svetog rata” ili “krstaških pohoda” ne bi umeo to bolje da formuliše. Naročito je dobar onaj deo sa “večnim mirom”. Pred kraj strašnog sukoba koji je Japan započeo, budistički i šintoistički sveštenici regrutovali su i obučavali bombaše-samoubice, to jest *kamikaze* (“božanski vetar”), fanatike, uveravajući ih da je car “Sveti kralj zlatnog okreta točka”, jedna od četiri manifestacije idealnog budističkog monarha i *Tathagata*, to jest “potpuno prosvetljeno biće” materijalnog sveta. Pošto je “zen jednako ravnodušan prema životu i prema smrti”, zašto ne zaboraviti brige ovoga sveta i prihvatiti politiku bacanja pod noge homicidnom diktatoru?

Ova jeziva priča potkrepljuje moju uopštenu tvrdnju da “vera” predstavlja pretnju. Trebalo bi da je moguće da se ja u jednoj kući bavim svojim studijama i istraživanjima, dok budisti u drugoj okreću svoj točak. Ali prezir prema intelektu na neki čudan način nikada *nije pasivan*. Dve stvari su moguće: ili nevini i nesmotreni postaju lak plen onima koji nemaju mnogo skrupula i žele da ih “vode” i “inspirišu”, ili pak oni, čija je nesmotrenost dovela društvo do stagnacije, traže neko rešenje ne u preispitivanju sebe samih, već u optuživanju drugih za vlastitu zaostalost. Obe te stvari su se dogodile u društvu koje je više od svih ostalih okrenuto “spiritualnom”.

Iako je mnogim budistima danas žao zbog tog bednog pokušaja da dokažu svoju superiornost, nijedan budista nije u međuvremenu bio kadar da pokaže kako je budizam bio pogrešan sam po sebi. Vera koja prezire um i prezire slobodnog pojedinca, a život posmatra kao jadnu i prolaznu stvar, nije naročito dobro opremljena za samokritiku. Potrebno je upozoriti one kojima su dosadile konvencionalne “biblijske” religije, i koji traže “prosvetljenje” kroz rastakanje sopstvenih moći rasuđivanja u bilo kom obliku nirvane. Oni možda misle da napuštaju domen prezrenog materijalizma, ali od njih se zapravo traži da uspravaju svoj razum i da mišljenje odbace zajedno sa sandalama.

Religija kao iskonski greh

Religija je svakako na više načina ne samo amoralna, već i doslovce nemoralna. Njene mane i zlodela ne treba tražiti u ponašanju njenih sledbenika (koje ponekad može biti i za primer), već u njenim osnovnim principima. Oni obuhvataju:

- nuđenje iskrivljene slike sveta neupućenim i lakovernim ljudima
- doktrinu žrtve u krvi
- doktrinu iskupljenja
- doktrinu večne nagrade i/ili kazne
- nametanje zadataka koji se ne mogu obaviti i pravila koja se ne mogu poštovati

Prvu tačku smo već pokrili. Odavno je poznato da su kod svih naroda svi mitovi o nastanku potpuno pogrešni, i tek nedavno su na njihovo mesto došla neuporedivo nadmoćnija i veličanstvenija objašnjenja. Svom spisku izvinjenja religija bi trebalo da doda i izvinjenje što je neopreznima naturala inferiorne spise i narodne mitove koje su proizveli ljudi, i zato što joj je toliko dugo trebalo da prizna da je učinjeno upravo to. Primetno je njeno snobiranje da se ovime pozabavi, budući da bi to priznanje moglo da razori celokupan religijski pogled na svet; međutim, kako vreme ide, to poricanje postaje sve gnusnije.

ŽRTVA U KRVI

Pre uspona monoteizma, oltari primitivnih društava bili su okupani krvlju, često ljudskom, a ponekad i dečjom. Žeđ za krvlju, makar životinjskom, i dalje je deo nas. Predani Jevreji i danas pokušavaju da odgaje «crveno tele» iz knjige Brojevi, poglavlje 19, čime će se, ukoliko se zakolje prema precizno i detaljno opisanom ritualu,

ponovo uvesti žrtvovanje životinja u Treći hram, približiti Sudnji dan i ubrzati dolazak mesije. Zvuči apsurdno, ali u trenutku dok pišem ovu knjigu grupa hrišćanskih farmera, manijaka iz Nebraske, pomaže svojim kofundamentalistima da upotrebom specijalnih tehnika uzgoja (pozajmljenih ili ukradenih od moderne nauke) proizvedu savršenog «crvenog angusa». U međuvremenu se jevrejski biblijski fanatici u Izraelu trude da odgoje dete u netaknutom «balonu», zaštićenom od svake kontaminacije, dete koje će, kada dovoljno odraste, imati privilegiju da prereže grkljan pomenutom teletu. Idealno bi bilo da se sve odigra na Brdu hrama, na kojem ima, što je istina nezgodno, dosta svetih mesta za muslimane, ali gde je upravo bilo mesto na kojem je Avram navodno isukao nož nad živim telom sopstvenog deteta. Drugo sveto vađenje utrobe i klanje, naročito ovaca, odigrava se svake godine u hrišćanskom i muslimanskom svetu, povodom proslave Božića ili kao ritual kojim se obeležava kraj Ramazana.

Ovo poslednje pomenuto žrtvovanje, u čast Avramove spremnosti da žrtvuje svog sina, zajedničko je svim trima monoteizmima i vuče poreklo od primitivnih predaka ovih religija. Nema načina da se ublaži jasno značenje te strašne priče. Njen uvod obuhvata niz gadosti i obmana, od toga da su Lota zavele obe ćerke, pa preko Avramovog braka sa posestrom do Sarinog rađanja Isaka kada je Avram imao stotinu godina i mnogih drugih verovatnih i neverovatnih rustikalnih zlodela i prestupa. Verovatno nemajući mnogo savesti, ali u svakom slučaju slepo verujući da njime komanduje bog, Avram je pristao da ubije svog sina. Pripremio je lomaču, stavio na nju svog sina, vezanog (čime je pokazao da mu je procedura poznata), i uzeo nož da dete ubije kao da je životinja. U poslednjem času ruka mu je zaustavljena, i to nije, kako se ispostavlja, učinio bog, već anđeo, a Avramu je iz oblaka stigla pohvala što je pokazao takvu odlučnost da ubije nevino dete kako bi iskupio svoje zločine. Kao nagradu za pobožnost obećani su mu dugovečnost i veliko potomstvo.

Nedugo potom (iako narativ u Postanju pokazuje manjkavosti u dočaravanju proticanja vremena) njegova žena Sara je umrla

u 127. godini i njen revnosni muž ju je sahranio u pećini u gradu Hebronu. Nadživši je do lepog doba od 174 godine, i u međuvremenu dobivši još šestoro dece, Avram je na kraju i sam sahranjen u toj pećini. Do danas se religiozni ljudi ubijaju međusobno, i jedni drugima ubijaju decu, samo zarad prava na ekskluzivno posjedovanje te rupe u brdu, rupe čija pozicija nije tačno utvrđena i čija se autentičnost ne može dokazati.

Tokom arapskog ustanka 1929. godine u Hebronu je došlo do strašnog masakra nad jevrejskim stanovništvom – zaklano je šezdeset sedam ljudi. Mnogi od njih su bili sledbenici Lubaviča koji su smatrali da su svi nejevreji rasno inferiorni, i koji su se doselili u Hebron jer su verovali u mit iz Postanja, što, naravno, nije opravdanje za pogrom. Taj grad je ostao van granica Izraela sve do 1967. godine, kada su ga osvojile izraelske snage uz mnogo fanfara i kada je postao deo okupirane Zapadne obale. Jevrejski naseljenici su počeli da se «vraćaju» pod vođstvom izuzetno nasilnog i odbojnog rabina Moše Levingera, i da iznad grada podižu utvrđeno naselje nazvano Kirjat Arba, kao i neke manje građevine u samom mestu. Muslimani među tamošnjim pretežno arapskim stanovništvom i dalje veruju da je hvalevredan Avram zaista bio spreman da ubije svog sina – ali za *njihovu* veru, a ne za Jevreje. Eto šta znači «pokornost». Kada sam bio tamo, video sam da navodna «Pećina Patrijarha», to jest «Pećina Mahpela», ima dva odvojena ulaza i odvojene prostore za molitvu dve zaraćene strane pretendencata na pravo da u svoje ime slave to zlodelo.

Kratko pre nego što sam stigao, izvršeno je još jedno zlodelo. Izraelski zilot po imenu dr Baruh Goldstin ušao je u pećinu, otkočio automatsko oružje koje mu je bilo dozvoljeno da nosi, i ispraznio šaržer u pravcu muslimana. Pre nego što je savladan i pretučen do smrti, ubio je 27 ljudi koji su se tu molili, i mnogo njih ranio. Kasnije se ispostavilo da su mnogi znali da je dr Goldstin opasan. Dok je radio kao lekar u izraelskoj vojsci izjavio je kako neće da leči pacijente koji nisu Jevreji, na primer izraelske Arape, a pogotovo ne na šabat. Kao što biva, on se zapravo držao rabinskog zakona, što su potvrdili mnogi izraelski religijski sudovi,

iz čega sledi da nekog neljudskog ubicu možemo lakše naći ako se pokaže da ga vodi iskreno i doslovno poštovanje božjih naloga. Neki drugi zagriženi Jevreji podigli su svetišta njemu u čast, dok mnogi rabini koji jesu osudili njegovo delo nisu u toj svojoj osudi bili baš nedvosmisleni. Avramova kletva i dalje truje Hebron, ali našu čitavu civilizaciju truje to što religija daje ovlašćenja da se prinose krvne žrtve.

ISKUPLJENJE

U antičkom svetu je žrtvovanje ljudi (recimo ono kod Asteka), kao i neki drugi obredi nad kojima se zgražavamo, bilo uobičajeno i služilo je umilostivljavanju bogova. Mislilo se da se bogovi mogu pridobiti ako im se dâ devica, dete ili zatvorenik – što opet nije neka reklama za moralne vrednosti religije. «Mučeništvo», odnosno namerno žrtvovanje samoga sebe, može se posmatrati na donekle drugačiji način (mada su, recimo, mučeništvo koje Hindusi praktikuju u formi sutija, to jest snažno sugerisanje «samoubistva» udovicama, Britanci u Indiji zabranili, koliko iz imperijalnih, toliko i iz hrišćanskih razloga). Sasvim, pak, drugačije treba posmatrati one «mučenike» koji žele da u činu verske egzaltacije ne ubiju samo sebe već i druge. Islam je navodno protiv samoubistva per se, ali izgleda kako nije kadar da prelomi treba li da osudi ili da preporuči pomenuti postupak nekog hrabrog *šahida*.

Međutim, umilostivljavanje *posredstvom drugoga*, ona vrsta pridobijanja bogova koja je toliko mučila čak i K. S. Luisa, samo je savršenija forma antičkog sujeverja. Opet imamo oca koji svoju ljubav pokazuje tako što sina podvrgava mučenju do smrti, ali ovaj put otac ne pokušava da impresionira boga. On *jeste* bog i želi da impresionira ljude. Postavite sebi sledeće pitanje: koliko je moralno ono što sledi? Ispričana mi je priča o žrtvovanju čoveka pre dve hiljade godina, žrtvovanju koje nema nikakve veze sa mojim eventualnim željama; okolnosti tog događaja su tako strašne da bih, da sam bio tamo i da sam na bilo koji način mogao da utičem na događaje, bio obavezan da nešto preduzmem i pokušam čitavu stvar da sprečim. Zahvaljujući tom ubistvu, meni su oprošteni

moji mnogobrojni gresi i mogu se nadati da ću uživati u večnom životu.

Pretpostavimo na trenutak da nema neslaganja među onima koji pričaju tu priču od koje sve polazi, i da je ona u osnovi tačna. Kakve su implikacije? Ne tako obećavajuće kao što se na prvi pogled čini. Za početak, a i da bih izvukao neku korist iz te čudesne ponude, moram da prihvatim da sam ja *odgovoran* za šibanje, ponižavanje i raspinjanje, na koje, kako sam već rekao, nisam mogao da utičem i u kojem nisam učestvovao, i da se složim da svaki put kada odbacim tu odgovornost, ili zgrešim u reči ili delu, samo dodatno pojačavam žrtvinu agoniju. I ne samo to, od mene se traži da verujem kako je ta patnja bila *nužna* nadoknada za jedan raniji zločin, u kojem takođe nisam učestvovao, za Adamov greh. Besmisleno je iznositi primedbu kako je Adam izgleda stvoren sa nezasićenim željama i radoznavošću i da mu je onda zabranjeno da te svoje potrebe zadovolji: sve to je bilo rešeno mnogo pre nego što je Isus uopšte rođen. Stoga je moja krivica u toj stvari viđena kao «prvobitna» i neizbežna. Ipak, i dalje imam slobodnu volju zahvaljujući kojoj mogu da odbijem ponudu posrednog iskupljenja. Međutim, ukoliko napravim takav izbor, suočavam se s večnim mukama, mnogo gorim od bilo čega na Golgoti, ili bilo čega što je pretilo onima koji su prvi čuli Deset zapovesti.

Priča se dalje komplikuje kada shvatimo da je Isus istovremeno i *želeo* i *morao* da umre, da je došao u Jerusalim na pashu upravo zbog toga, i da su svi oni koji su učestvovali u njegovom ubijanju zapravo ne znajući ispunjavali božje želje i drevna proročanstva. (S obzirom da nemamo gnostičku verziju jevanđelja, ne možemo da odgonetnemo kako je došlo do čudne okolnosti da je Juda izložen silnim pogrđama samo zato što je potpuno izlišno identifikovao veoma dobro poznatog propovednika onima koji su ga lovili. Bez njega ne bi bilo «Velikog petka», kako to hrišćani naivno zovu čak i kada nisu osvetoljubivo raspoloženi.)

Postoji optužba (u samo jednom od četiri Jevanđelja) da su Jevreji koji su osudili Isusa tražili da njegova krv «bude na nas i

na djecu našu». To je problem koji ne muči samo Jevreje, ili one katolike koji su zabrinuti zbog istorije hrišćanskog antisemitizma. Pretpostavimo da jevrejski Sanhedrin zaista *jest* pozvao na tako nešto, kao što je Majmonid mislio da se dogodilo, i da je trebalo da se dogodi. Kako je taj poziv uopšte mogao postati obavezujući za naredne generacije? Setite se da Vatikan nije potvrdio da su *neki Jevreji* ubili Hrista. On je potvrdio da su *Jevreji* bili ti koji su naredili njegovu smrt, i da je jevrejski narod, kao celina, nosilac kolektivne odgovornosti. Deluje bizarno da crkva sve do nedavno nije smogla odlučnosti da odbaci optužbu za uopšteno jevrejski «deicid». Ključ za razumevanje tog oklevanja nije teško pronaći. Ukoliko jednom priznate da potomci Jevreja nisu obuhvaćeni optužbom, onda postaje veoma teško tvrditi da je u zločin umešan i bilo ko drugi ko nije bio prisutan. Kako to već biva, dovoljno je da krene samo jedan šav, i sve se odjednom opara (odnosno, može se pokazati da je sve samo ljudskih ruku delo, da je reč o običnom tkanju poput onog odbačenog pokrova iz Torina). Kratko rečeno, kolektivizacija krivice je sama po sebi nemoralna i religija je u više mahova bila primorana da to i sama prizna.

VEČNA KAZNA I NEMOGUĆI ZADACI

Priča iz Jevanđelja o vrtu u Getsimaniji veoma me je zaokupljala dok sam bio mali, jer tu dešavanja nekako «zastaju» i zato što sadrži jadikovku koja zvuči tako ljudski da sam se pitao je li moguće da je ta fantastična priča ipak istinita. Isus, zapravo, pita: «Da li zaista *moram* ovo da uradim?» To je teško i nezaboravno pitanje i još odavno sam rekao da sam spreman da se u vlastitu dušu kladim kako jedini ispravni odgovor glasi «ne». Mi više ne možemo da činimo ono što su radili strahom razjedeni seljani u davno doba, ne možemo sve svoje zločine da prebacimo na jarca i da tu nemoćnu životinju odvedemo u pustinju. Sasvim je normalno što se naš svakodnevni idiom s prezirom odnosi prema izrazu «žrtveni jarac». A religija je «prebacivanje na žrtvenog jarca», i to u velikom stilu. Mogu da otplatim tvoje dugove, dragi moj, i da sam junak kao Sidni Karton u *Priči o dva grada* mogao bih i da odslužim tvoju zatvorsku kaznu ili da odem umesto tebe pod vešala. Nijedan

čovjek nije imao više ljubavi od mene. Ali ne mogu te osloboditi tvojih dužnosti. Od mene bi bilo nemoralno da ti to ponudim, a od tebe nemoralno da to prihvatiš. A ako ta ponuda stiže iz nekog drugog vremena, nekog drugog sveta, preko posrednika i praćena različitim podsticajima da se prihvati, onda ona dodatno gubi na svojoj upečatljivosti i spušta se na nivo puste želje ili, još gore, kombinaciju ucene i potkupljivanja.

Krajnja degeneracija, i pretvaranje svega u čisto cenjkanje postala je neprijatno očigledna u slučaju Bleza Paskala, čija teologija nije ni u kom slučaju oslobođena od podlosti. Njegova čuvena teorija o «kockaru» to formuliše poput agresivnog trgovca: šta možeš da izgubiš? Ako veruješ u boga, i bog postoji, dobijaš. Ako veruješ u njega, i grešiš – pa šta? Jednom sam napisao članak u kojem odgovaram na ovu lukavo predstavljenu opkladu, koja je poprimila dva oblika. Prvi od njih izgleda kao verzija hipotetičkog odgovora Bertranda Rasela na hipotetičko pitanje šta bi rekao kada bi se posle smrti suočio sa Tvorcem? Raselov odgovor? «Rekao bih, o Bože, nisi nam dao dovoljno dokaza». Moj odgovor: Gospodine Nedokučivi, na osnovu ponečeg, ako ne i svega što sam o vama čuo, pretpostavljam da ćete više ceniti stav iskrenog i nepokolebljivog nevernika nego dvolično i koristoljubivo prenemaganje vernika, ili pak darove koji se dime sa oltara na kojima vam je upravo prineta žrtva. Ali ipak ne bih na to previše računao.

Paskal me podseća na licemere i prevarante kakvih ima mnogo u talmudskim jevrejskim racionalizacijama. Nemoj ništa raditi na šabat, već plati drugima da urade tvoj posao. Poslušao si slovo zakona – šta je drugo važno? Dalaj lama nam kaže da možemo posećivati prostitutke sve dok ih neko drugi plaća. Šiitski muslimani nude «privremene brakove», prodaju muškarcima dozvole da uzmu ženu na sat ili dva, uz uobičajene zakletve, i da se razvedu čim sa njom završe. Polovina sjajnih građevina u Rimu ne bi ni postojala da prodaja indulgencija nije bila tako profitabilna – sama crkva svetog Petra izgrađena je jednom specijalnom donacijom te vrste. Sadašnji papa, ranije Jozef Racioner, nedavno je mlade katolike pozivao na jedan festival nudeći izvesno «umanjivanje greha» onima koji budu došli.

Taj bedni moralni spektakl ne bi ni bio neophodan da su prvobitna pravila takva da se mogu poštovati. Ali totalitarnim ediktima, proisteklim iz otkrivenja koje stiže od instance apsolutne vlasti, ediktima koji se sprovode zastrašivanjem i koji su zasnovani na davno počinjenom grehu, dodaju se pravila koja su često istovremeno i nemoralna i takva da ih je nemoguće poštovati. Glavni princip totalitarizma se i sastoji u tome da on propisuje zakone koje *nije moguće ne kršiti*. Tiranija koja iz toga proizlazi utoliko je dramatičnija ukoliko je nameće privilegovana kasta ili partija koja se revnosno bavi traženjem grešaka. Veći deo čovečanstva je tokom čitave istorije ljudskog roda živeo u nekoj vrsti takve otupljujuće tiranije, a veliki deo živi i danas. Dopustite mi da vam dam nekoliko primera pravila koja se moraju poštovati, iako to nije izvodivo.

Na prvi trag naići ćemo u zapovesti sa Sinaja, koja ljudima zabranjuje čak i da *pomišljaju* na želju za tuđim dobrima. Zapovest se ponavlja u Novom zavetu, kada se kaže da je čovek, čim je pogledao ženu na pogrešan način, već počinio preljubu. Uporediv primer je današnja muslimanska, a nekadašnja hrišćanska zabrana pozajmljivanja novca uz kamatu. Sve su to različiti pokušaji da se ljudskim sklonostima stave nemoguća ograničenja koja se mogu poštovati samo na dva načina. Jedan način je neprestano kažnjavanje i umrtvljavanje tela, praćeno stalnom borbom sa «nečistim» mislima koje postaju aktuelne čim se pomenu, ili se samo pomisli na njih. Iz toga sledi histerično ispovedanje krivice, lažna obećanja da ćemo se popraviti, i glasne, divlje optužbe drugih grešnika i posrnulih – prava duhovna policijska država. Drugi način je organizovana hipokrizija u kojoj se zabranjeno voće prekrštava u nešto drugo, ili u kojoj donacija verskim vlastima može kupiti malo prostora za disanje, a javno proklamovano pristajanje može kupiti malo vremena, odnosno u kojoj novac može da se stavi na jedan račun, a zatim da se prebaci na drugi – s možda malim procentom dodatim u nezelenoškom stilu. To bismo mogli nazvati duhovnom banana-republikom. Mnoge teokratije, od srednjovekovnog Rima do moderne vahabističke Saudijske Arabije, uspevaju da budu istovremeno i duhovne policijske države i duhovne banana-republike.

Ovo se odnosi i na najuzvišenija i na najprizemnija pravila. Naredba «voli bližnjeg svog» blaga je, a ipak stroga – ona je i podsetnik na dužnost prema drugome. Naredba «voli bližnjeg svog *kao samog sebe*» suviše je ekstremna i suviše stroga da bi se poštovala, kao što je i naredba, koju je teško rastumačiti, da se drugi vole «kao što sam ja voleo tebe». Ljudi nisu tako sačinjeni da za druge brinu onoliko koliko brinu o sebi; to je naprosto neizvodivo (kao što bi svaki inteligentni «kreator» lako uvideo nakon izvesnog proučavanja svog dela). Tražiti od ljudi da budu nadljudi, uz pretnju smrću i mučenjem, zapravo je zahtev da ljudi sami sebe beskrajno unižavaju kada, iznova i iznova, i neminovno, omanu u poštovanju pravila. A kako se u međuvremenu samo smeškaju oni koji kao kompenzaciju primaju donacije u gotovini! Takozvano Zlatno pravilo, koje se ponekad bez potrebe poistovećuje sa narodnom pričom o vavilonskom rabinu Hilelu, nalaže nam da se prema drugima ponašamo onako kako bismo želeli da se oni ponašaju prema nama. Taj trezveni i racionalni zahtev može da usvoji svako dete zahvaljujući urođenom osećanju za pravičnost (i on prethodi svim Isusovim «blaženstvima» i parabolama), i u dometu je svakog ateiste, a kada se prekrši ne povlači za sobom mazohizam i histeriju, odnosno sadizam i histeriju. Do njega smo došli dugotrajnim procesom učenja koji je deo bolno spore evolucije vrsta, ali kada smo ga jednom usvojili, više ga ne napuštamo. Obična savest je sasvim dovoljna, bez ikakvog božanskog besa koji iza nje vreba.

A što se tiče najprizemnijih pravila, treba samo još jednom baciti pogled na teleološki argument. Ljudi žele da se obogate i da im bude bolje, i verovatno su spremni da pozajme, ili čak poklone novac prijatelju ili rođaku u nevolji, ne očekujući ništa osim vraćanja duga i, eventualno, zahvalnosti, ali isto tako verovatno neće dati novac nekome koga uopšte ne poznaju, naročito ako ne očekuju nikakvu zaradu. Uz to, pohlepa za novcem i imetkom pokreće privredni razvoj. Te činjenice su bili svesni svi koji su proučavali ove stvari, od Davida Rikarda, preko Karla Marksa do Adama Smita. Kako je to na lukavo škotski način primetio Smit, mi očekujemo svakog dana svež hleb ne zato što verujemo «u dobrodušnost pekara», već zato što znamo da je u interesu pekara da ga svaki dan pravi

i prodaje. Naravno, čovek može biti altruista, šta god to značilo, ali čoveka po definiciji nije moguće naterati da postane altruista. Možda bismo bili bolji sisari da nismo «sačinjeni» takvima kakvi smo, ali sigurno bi bilo krajnje blesavo imati «tvorca» koji nam zabranjuje da pratimo upravo one instinkte koje je u nas usadio.

«Slobodna volja», odgovaraju kazuisti. Ne morate poštovati ni one zakone koji zabranjuju ubistvo i krađu. Pa, nije nemoguće da je neko genetski programiran za izvesnu količinu agresije, mržnje i pohlepe, a da je ipak dovoljno evoluirao da se suzdrži i da ne podleže takvim svojim nagonima. Ako bismo uvek popuštali osnovnim instinktima, civilizacija ne bi bila moguća i ne bi bilo pisma posredstvom kojeg bismo mogli nastaviti ovu raspravu. Međutim, ne može se osporiti da se ljudskom biću, kada se opusti, bilo da stoji uspravno ili leži, ruke uvek nalaze u blizini genitalija. Što je, bez sumnje, bilo korisno pri odbrani od napadača u ono davno doba kada su se naši preci okurazili na uspravni hod i izlaganju svog stomaknog dela; to je i privilegija i provokacija kojoj nije izložena većina četvoronožaca (što neki od njih kompenzuju time što ustima mogu približiti one delove koje mi možemo da dohvatimo prstima ili dlanovima). I sad, ko je izmislio pravilo da je zabranjeno, čak i u mislima, da se ruke i genitalije dodiruju (što je tako lako izvesti)? Ili da kažem direktnije, ko je naredio da nešto *moraš* dodirivati (iz nekih razloga koji nemaju nikakve veze sa seksom ili reprodukcijom), ali da istovremeno i *ne smeš*? Čini se da u ovoj stvari čak nije moguće ni pozvati se na neki pravi autoritet iz svetih spisa, a ipak gotovo sve religije uvode zabranu koja je gotovo apsolutna.

Čitava bi se knjiga mogla posvetiti samo grotesknoj istoriji religije i seksa, i svetog gnušanja nad prokreativnim činom i za njega vezanim impulsima i nužnostima, od izbacivanja sperme do isticanja menstrualne krvi. Ali zgodan način da se sažme čitava ta fascinantna priča jeste da se postavi samo jedno provokativno pitanje.

Da li je religija zlostavljanje dece?

«Reci mi otvoreno, pozivam te, odgovori: zamisli da ti sam podižeš zgradu sudbine čovečanstva, sa ciljem da, na kraju, usrećiš ljude, da im, najzad, pružiš mir i spokojstvo, ali da je za to neophodno i neminovno da prethodno namučiš do smrti samo jedno majušno stvorenje, na primer ono detence koje se tuklo pesničicom u grudi, i da na neosvećenim njegovim suzicama utemeljiš tu zgradu, da li bi pristao da budeš arhitekt pod tim uslovima, kaži i ne laži!»

- Ivanovo pitanje Aljoši u *Braći Karamazovima*⁸

Kada procenjujemo da li je religija “činila više štete nego dobra” – mada to, samo po sebi, ne govori *ništa* o njenoj istinitosti ili autentičnosti – suočavamo se s jednim nezamislivo širokim pitanjem. Hoćemo li ikada saznati koliko je dece koja su psihički i fizički osakaćena zato što im je nasilno ubrizgavana vera? To je teško utvrditi, kao što je teško odrediti koliko se spiritualnih i religijskih snova i vizija “obistinilo” (a da kojim slučajem i možemo saznati taj broj, morali bismo, da bi taj podatak uopšte mogao imati nekog smisla, da ga uporedimo sa brojem nezabeleženih i nezapamćenih snova i vizija koje se *nisu* ostvarile). No, zato s izvesnošću možemo tvrditi da je religija uvek želela da utiče na još neformiran i nebranjen mozak mladih i veoma se potrudila da sebi obezbedi tu privilegiju praveći saveze sa sekularnim snagama u materijalnom svetu.

Propoved oca Arnala u *Portretu umetnika u mladosti* Džejsma Džojasa jedan je od značajnih primera moralnog terorizma u engleskoj književnosti. Odvratni stari sveštenik priprema Stivena

⁸ F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*. Preveo s ruskog Milosav Babović. Beograd: Rad, 1983, knj. I, str. 269. (prim. prev.)

Dedalusa i ostale mlade “štićenike” za “duhovne vežbe” u čast svetog Franje Ksaverskog (čoveka koji je doveo inkviziciju u Aziju i čije mošti i danas obožavaju obožavaoci moštiju). On želi da na njih ostavi utisak dugačkim, i zluradošću ispunjenim opisom večite kazne kakvu je crkva određivala dok je za to još imala hrabrosti. Ne mogu da citiram sve što je rekao, skrećem pažnju na dva zanimljiva i posebno živopisna momenta – jedan se tiče prirode muka, a drugi prirode vremena. Odmah je jasno da je sveštenik birao reči sa *isključivom* namerom da zastraši decu. Već su i same slike koje koristi detinjaste. U delu u kojem govori o mukama on opisuje samog đavola koji planinu gužva kao da je od mekanog voska. Ne zaboravlja da pomene svaku strašnu bolest koje se deca plaše, lukavo koristeći dečji strah od bola koji će ove bolesti izazvati. Kada na red stigne predstavljanje jedinice vremena, mi vidimo dete na plaži kako se igra zrcima peska i potom kako u svojoj predstavi uvećava jedinice (“Tata, a šta ako bi bilo milijardu, milijardu, milijardu milijardi mačića – da li bi onda oni ispunili čitav *svet*?”), i potom se, uz sve dalje umnožavanje, evocira lišće i detetu lako zamislivo krzno, perje i krljušt kućnih ljubimaca. Vekovima su odrasli muškarci bili plaćani za to da na ovakav način prestravljaju decu (i da ih uz to muče, tuku i zlostavljaju, što su i činili, kako to pamti Džojas, a i bezbroj drugih).

Lako je uočiti i druge gluposti i okrutnosti religioznih ljudi. Ideja mučenja stara je koliko i poganost ljudskog roda, jedinog roda čiji su pripadnici u stanju da pomoću imaginacije naslute kako se oseća onaj ko trpi muke. Muzeji posvećeni Srednjem veku u Evropi, od Holandije do Toskane, prepuni su instrumenata i naprava na kojima su sveti ljudi predano radili da bi otkrili koliko dugo je moguće, na primer, održati u životu čoveka koji se peče. Ne moramo sada ulaziti u detalje, ali postoje i religijske knjige uputstava za praktikovanje takvih veština i priručnici za otkrivanje jeresi pomoću bola. Oni koji nisu bili dovoljni srećni da dobiju dozvolu za učestvovanje u auto-da-fé (to jest “činu vere”, kako su bile nazivane te sesije mučenja) mogli su do mile volje da se prepuštaju jezivim i košmarnim fantazijama i da ih verbalno prenose drugima, kako bi neupućene držali u neprekidnom

strahu. U doba kada nije bilo dovoljno javnih zabava, dobro javno spaljivanje, vađenje utrobe ili komadanje na točku često su bili jedina razonoda koju su sveti ljudi usuđivali da dozvole. Postojanje bolesnog uma koji je izmislio pakao najbolji je dokaz za tvrdnju da je religiju smislio čovek; mada, bedno ograničeni raj je možda još očigledniji dokaz, jer um nije umeo da ga opiše drugačije nego kao mesto zemaljske udobnosti, ili beskrajne dosade, ili (kao što je mislio Tertulijan) beskonačnog uživanja u mukama drugih.

Prehrišćanski paklovi takođe su vrlo neprijatni, i za njihovu invenciju bila je potrebna ništa manja sadistička ingenioznost. Međutim, neki od onih ranih koji su nam poznati (a među njima se ističe hinduistički), bili su makar vremenski ograničeni. Grešnik, na primer, može biti osuđen na neki broj godina u paklu u kome svaki dan traje 6.400 ljudskih godina. Ako je ubio sveštenika, kazna će mu, po tom računu, iznositi 149,504.000.000 godina. Hrišćanima je zapalo da postanu izumitelji pakla u kojem nema pomilovanja. (Tu ideju bilo je lako ukrasti: jednom sam čuo kako Luis Farakan, vođa jeretičke, isključivo crnačke “Nacije islama”, podbunjuje gomilu na Medison Skver Gardenu – pljujući Jevreje, vikao je “I ne zaboravite – kada vas Bog stavi u svoju rernu, tu ćete ostati ZAUVEK!”)

Opsesija decom, kao i rigidnom kontrolom njihovog vaspitanja, deo je svakog sistema apsolutne vlasti. “Dajte mi dete pre no što napuni deset godina, a ja ću vam dati čoveka” – zapisano je da je prvi rekao jedan jezuita, ali ideja je mnogo starija od škole Ignjacija Lojole. Sudbina mnogih sekularnih ideologija govori nam da indoktrinacija mladih često može imati suprotan efekat od željenog, ali čini se da religiozni ljudi prihvataju taj rizik samo da bi prosečnom dečaku ili devojčici utuvili u glavu svoju propagandu. Uostalom, gde bi drugde mogli da se nadaju nekom uspehu? Kada časovi veronauke ne bi bili dozvoljeni pre nego što dete doraste do doba razuma, živeli bismo u svetu prilično drugačijem od današnjeg. Roditelji koji su vernici veoma su podeljeni po ovom pitanju pošto se, prirodno, nadaju da će čuda i užitke Božića deliti sa svojim potomstvom (i da im, uz to, bog, kao

i manje značajni likovi poput Deda Mraza, mogu dobro poslužiti u obuzdavanju neposlušne dece), ali setite se šta se događa ako dete zaluta u neku drugu veru, ili možda čak sektu, i to još u ranoj adolescenciji. Roditelji će onda reći da je to iskorišćavanje onih koji su nevini i neiskusni. Upravo iz tog razloga svi monoteizmi strogo kažnjavaju, odnosno strogo su kažnjavali svaku vrstu otpadništva. U *Sećanjima na katoličko devojaštvo* Meri Mekarti se priseća kako je bila zapanjena kada je od jezuitskog propovednika saznala da je njen deda, koji je bio protestant, i njen zaštitnik i prijatelj, osuđen na večiti ogranj zato što je kršten na pogrešan način. Kao napredno i inteligentno dete, nije pristajala da se okani tog pitanja sve dok nije primorala igumaniju da se posavetuje s višim autoritetima i sve dok nije otkrila da u spisima biskupa Atanasija postoji “rupa” kroz koju može da se provuče: naime, Atanasije je smatrao da će jeretici biti prokleti samo ukoliko su pravu crkvu odbacili s punom sveću o tome šta čine. Dakle, možda njen deda nije bio potpuno, ili dovoljno, svestan koja crkva je prava, pa tako ipak može da izbegne pakao. Ali kakva je to agonija za jedanaestogodišnju devojčicu! Pomislite samo koliki je broj manje radoznale dece koja jednostavno prihvataju zla učenja i ne dovode ih u pitanje. Krajnje su pokvareni oni koji na ovakav način lažu decu.

Naveo bih još dva slučaja – jedan nemoralnog učenja i drugi nemoralne prakse. Nemoralno učenje tiče se abortusa. Budući materijalista, verujem u uverljivost dokaza da je embrion posebno telo i poseban entitet a ne samo (kao što su to neki zaista tvrdili) izraslina na ženskom telu, odnosno u njemu. Bilo je feministkinja koje su govorile da je embrion neka vrsta “dodatka”, ili čak – i to se ozbiljno govorilo – tumor. Izgleda da je došao kraj takvim glupostima. Okončale su ih, delom, fascinantne i potresne slike koje nam je omogućio ultrazvuk, a delom činjenica da danas mogu da prežive i prerano rođene bebe, lake kao pero, koje mogu i van majčinog tela dovoljno da ojačaju i postanu “funkcionalne”. To je još jedan oblik udruženog rada nauke i humanizma. Kao što nijedno ljudsko biće prosečnog moralnog kapaciteta ne može biti ravnodušno prema prizoru žene koju neko udara u stomak, nema onoga ko neće biti još užasnutiji ukoliko je ta žena trudna.

Embriologija potvrđuje moralnost. Reči “nerođeno dete”, čak i kada se koriste na jedan politizovan način, opisuju materijalnu realnost.

Međutim, to je samo početak, a ne i kraj rasprave. Postoje mnoge okolnosti u kojima nije poželjno do kraja izneti trudnoću. Izgleda da priroda, ili bog, ima to u vidu budući da se, kada postoje deformiteti, veliki broj trudnoća, da tako kažemo, “odbaci”, i ta pojava je poznata pod imenom “pobačaj”. Koliko god to bilo tužno, ipak je verovatno manje nesrećan ishod od rađanja velikog broja deformisane, zaostale ili čak mrtve dece, ili dece čiji bi kratki životi bili mučenje i za njih i za druge. *In utero* možemo videti mikrokosmos prirode i same evolucije. Čovek je u početku sićušni amfibijski oblik života, da bi mu se zatim postepeno razvila pluća i mozak (raste mu i krzno koje naknadno otpada, pošto je suvišno), a na kraju se bori da izađe napolje i posle donekle teške tranzicije, on udiše svež vazduh. Sistem je prilično nemilosrdan u eliminisanju onih koji nemaju dobre izgleda da prežive – naši preci u savani ne bi ni sami preživeli da su morali od predatora da štite i gomilu bolešljive i slabe dece. Analogija sa evolucijom možda nije toliko u Smitovoj “nevidljivoj ruci” (taj mi je izraz uvek bio pomalo sumnjiv) koliko u modelu Jozefa Šumpetera, modelu “kreativne destrukcije”, koji kaže da se mi prilagođavamo izvesnoj meri pogrešaka koje postoje u prirodi, računamo na nemilosrdnost prirode i vučemo neke osobine još od dalekih prototipova naše vrste.

Dakle, neće svako začće dovesti do rađanja deteta, i to nikada nije ni bio slučaj. Od kada je puka borba za preživljavanje počela da jenjava, ljudski intelekt ima ambiciju da kontroliše tempo reprodukcije. Porodice prepuštene milosti prirode, njenom nezaobilaznom zahtevu za umnožavanjem, vezane su za kruženje koje nije mnogo bolje od životinjskog. Najbolji način da se sačuva mera kontrole jeste profilaksa, kojoj se neumorno težilo još otkad postoji pisana istorija i koja je u naše vreme postala relativno pouzdana i bezbolna. Naredno, manje dobro rešenje, koje ponekad iz drugih razloga može biti poželjno, jeste prekid

trudnoće: efikasno sredstvo zbog čije primene mnogi žale čak i kada mu pribegnu iz preke potrebe. Svi razložni ljudi uočavaju bolni sukob prava i interesa u ovoj stvari i teže postizanju nekakve ravnoteže. Jedina tvrdnja koja je potpuno beskorisna, i u moralnom i u praktičnom smislu, jeste neumerena tvrdnja da su svaka sperma i jajašce potencijalni životi koje ne smemo sprečavati da se sjedine, a kada su sjedinjeni, makar i najkraće vreme, imaju dušu i moraju se zakonski zaštititi. Iz toga sledi da je intrauterinski instrument koji onemogućava zakačivanje jajašca za zid materice zapravo smrtonosno oružje, a da je vanmaterična trudnoća (strašni slučaj kada jajašce počne da raste unutar jajovoda) zapravo ljudski život, a ne jajašce koje je unapred osuđeno na smrt i pri tom predstavlja ozbiljnu pretnju po život majke.

Svaki pojedinačni korak u pravcu razjašnjavanja ovih argumenata nailazio je na snažno protivljenje klera. Čak je i pokušaj da se ljudi obrazuju o “planiranju porodice”, od samog početka anatemisan i njegovi prvi zagovornici i propagatori su uhapšeni (recimo, Džon Stjuart Mil), trpani iza rešetaka ili izbacivani s posla. Pre samo nekoliko godina Majka Tereza je osudila kontracepciju kao moralni ekvivalent abortusa, što je “logično” značilo (pošto je ona abortus smatrala ubistvom) da su kondom i pilula za kontracepciju smrtonosno oružje. Bila je nešto fanatičnija čak i od svoje crkve, ali i u ovom slučaju možemo videti kako su tvrdokorni i dogmatični oni koji se s moralnih pozicija bore protiv dobra. Crkva zahteva da verujemo u nemoguće i da činimo ono što je neizvodivo. Čitavu borbu za proširenje zaštite na nerođene, i za izražavanje naklonosti u korist života, uništili su oni koji koriste nerođenu decu, jednako kao i rođenu, kao objekte kojima u ime svoje doktrine mogu da manipulišu.

Što se tiče nemoralnih praksi, teško je zamisliti išta grotesknije od sakaćenja dečjih genitalija. I nije lako zamisliti nešto što bi bilo manje u skladu sa teleološkim dokazom o postojanju boga, argumentom o dizajnu. Moramo poći od pretpostavke da bi bog-tvorac posvetio posebnu pažnju reproduktivnim organima svojih

tvorevina budući da su oni od tolikog značaja za održanje vrste. Ali od praiskonskih vremena religijski obredi su posebno držali do krađe dece iz kolevki i nasrtanja oštrim kamenjem ili noževima na njihove intimne delove. U nekim animističkim i muslimanskim društvima najviše pate ženske bebe kojima se odsecaju velike usmine i klitoris. Taj se postupak nekad odlaže do puberteta i, kao što sam ranije opisao, praćen je infibulacijom, to jest zašivanjem vagine uz ostavljanje samo malog otvora za isticanje krvi i urina. Jasno je šta je cilj – ubiti ili otupeti seksualni instinkt devojke i zatrti iskušenje upuštanja u eksperimentisanje sa bilo kojim drugim muškarcem osim sa onim kome će biti predata (i koji će imati privilegiju da jezive prve bračne noći pokida te konce). U međuvremenu će biti podučavana da je mesečno krvarenje kletva (sve religije se užasavaju menstruacije i mnoge i danas zabranjuju ženama da prisustvuju verskoj službi dok krvare), a da su one sâme tek nečista «posuda».

U drugim kulturama, pre svega u «judeohrišćanskoj», insistira se na polnom sakaćenju dečaka. (Iz nekog razloga, devojčica može da bude Jevrejka i bez intervencije na njenim genitalijama: bespredmetno je tražiti doslednost u zavetima koje su narodi, kako veruju, sklopili sa bogom.) U ovom slučaju se čini da postoji dvostruki motiv. Najpre prolivanje krvi – na čemu se insistira u ritualu obrezivanja – najverovatnije je simbolički atavizam vezan za žrtvovanje životinja i ljudi, koje je bilo toliko važno u jezovitom pejzažu Starog zaveta. Pridržavajući se tih običaja, roditelji su mogli da ponude žrtvovanje jednog dela svog deteta u zamenu za celinu. Primedbe da to predstavlja diranje u nešto što bog mora da je veoma pažljivo osmislio – ljudski penis – potisnute su izmišljenom dogmom da je Adam rođen obrezan i prema slici božjoj. Neki rabini čak tvrde da je i Mojsije rođen obrezan, mada je moguće da takva tvrdnja proističe iz činjenice da se u Petoknjžju nigde ne pominje njegovo obrezivanje.

Drugi motiv – o kojem Majmonid govori bez okolišanja – isti je kao i u slučaju devojčica: uništiti, koliko god je to moguće, prijatnu stranu seksualnog odnosa. Evo šta mudrac kaže u svom

Vodiču zabludalom:

«Što se tiče obrezivanja, po mom mišljenju jedan od razloga jeste želja da se smanji broj seksualnih odnosa slabljenjem moći dotičnog organa, te da se tako i ta aktivnost smanji a organ bude u što mirnijem stanju. Smatra se da obrezivanje ispravlja ono što je prirodno manjkavo. ... Kako prirodne stvari mogu biti toliko manjkave da im treba intervencija spolja, tim pre što *znamo da je kožica koristan deo tog organa?* Zapravo, ova zapovest nije data radi popravljavanja urođene telesne manjkavosti, već radi popravljavanja onoga što je manjkavo u moralnom smislu. Telesni bol koji se izaziva u tom organu prava je svrha obrezivanja. ... Van svake sumnje stoji činjenica da obrezivanje slabi sposobnost seksualnog uzbuđenja i ponekad čak smanjuje zadovoljstvo. Jer ako se po rođenju taj organ natera da krvari i ako se sa njega skine njegov zaštitni pokrivač, on bez sumnje mora biti oslabljen.»

Majmonida izgleda nije naročito impresioniralo obećanje (dato Avramu u Postanju 17) da će zahvaljujući tome što je obrezan imati mnogo dece u dobi od 88 godina. Avramova odluka da obreže svoje robove, kao i muške pripadnike svog domaćinstva, bila je sporedna stvar, ili možda posledica prevelikog entuzijazma, pošto to nisu bili Jevreji kojih se tiče njegov zavet. Ali, obrezao je i svog sina Ismaila koji je imao 13 godina. (Ismailo je morao da se oprosti samo od svoje kože, dok je njegov mlađi brat Isak, koji je u Postanju 22 neobično nazvan «jedinim» Avramovim sinom, obrezan kada je imao samo osam dana, da bi kasnije i ceo bio ponuđen kao žrtva.)

Majmonid je, dakle, tvrdio da je obrezivanje sredstvo za jačanje etničke solidarnosti, a naročito je naglašavao potrebu da se ta operacija izvodi na bebama, a ne na deci koja su već dorasla do doba razumnosti.

«Prvi razlog je taj da, ukoliko se dete ostavi dok ne poraste, onda obrezivanje ponekad ni neće biti izvedeno. Drugi razlog je što dete ne oseća toliki bol pošto je njegova membrana još mekana,

a imaginacija slaba; tu stvar bi odrastao čovek smatrao strašnom i teškom zato što bi je zamislio i pre nego što se dogodi. Treći razlog je taj što roditelji tek rođenog deteta površnije shvataju sve u vezi sa detetom jer kod njih u tom trenutku još nije očvrstnula imaginativna forma koja ih primorava da dete vole. ... S obzirom na sve to, ukoliko se dete ne obreže u prvih dve do tri godine, lako se može dogoditi da zbog očeve ljubavi i osećanja prema sinu, ono i ostane neobrezano. A s druge strane, dok je dete još novorođenče, imaginativna forma je veoma slaba, naročito u slučaju oca kome je ova zapovest i data.»

Jednostavnije rečeno, Majmonid je savršeno svestan da bi ovaj grozni postupak, da ga nije navodno bog naredio, izazvao prirodnu odbojnost i kod najpobožnijeg roditelja (on pominje samo oca). Ali on taj uvid potiskuje u korist «božanskog» zakona.

U novije doba ponuđeni su neki pseudosekularni argumenti u prilog muškog obrezivanja. Tvrdi se da ono pomaže u održavanju higijene kod muškaraca i da stoga doprinosi zdravlju žena, pomažući im, recimo, da izbegnu rak materice. Nauka je opovrgla ove tvrdnje, odnosno pokazala da se pomenuti problemi lako mogu izbeći samo «popuštanjem» kože. Potpuno uklanjanje, koje je bog prvobitno naredio kao danak u krvi za obećani budući masakr Kanaanaca, sada se jasno vidi u svom pravom svetlu – kao sakaćenje nemoćnog deteta, sa ciljem uništavanja njegovog budućeg seksualnog života. Veza između verskog varvarizma i seksualne represije ne može biti očiglednija nego kada je «upisana u meso». Ko bi mogao da izračuna koliko je ljudi na ovaj način ojađeno, naročito od kada su hrišćanski lekari počeli da prihvataju drevni jevrejski folklor i u svojim bolnicama? I ko je uopšte u stanju da čita medicinske udžbenike i literaturu iz istorije medicine, gde se mirno beležio broj beba umrlih od infekcije nakon osam dana života, odnosno onih koji su patili zato što su kasnije ostali osakaćeni ili na različite načine disfunkcionalni? Ogroman je broj zaraza sifilisom i drugih infekcija, prouzrokovanih istrulelim zubima rabina, ili drugim rabinovim indiskrecijama, ili trapavim odsecanjem uretre, a ponekad i zasecanjem vene. I ta stvar je

dozvoljena u Njujorku 2006. godine! Da u to nije umešala svoje prste religija i njena arogancija, nema tog zdravog društva koje bi dozvolilo ovakvu vrstu primitivne amputacije ili uopšte bilo kakvu operaciju na genitalijama a da se sa njom potpuno i na osnovu pouzdanih informacija prethodno ne saglasi upravo osoba koja treba da se operiše.

Religija se može optužiti i za grozne posledice tabua kojim je pogođena masturbacija (tabua koji je u viktorijsko doba ponudio još jedan izgovor za obrezivanje). Decenijama su pubertetlije prepadane navodno «medicinskim» upozorenjima da će oslepeti, doživeti nervni slom ili poludeti ukoliko se prepuste samozadovoljavanju. U vaspitavanju generacija i generacija mladića dominirali su sveštenici sa svojim ozbiljnim i strogim propovedima, prepunim budalaština o tome kako je sperma jedini, poslednji i neobnovivi izvor životne energije. Robert Bejden-Pauel bavio se time opsesivno, napisao je čitavu raspravu koju je iskoristio da dodatno ojača već i onako snažnu hrišćansku orijentaciju svog skautskog pokreta. Do današnjeg dana to ludilo istrajava na islamskim internet-stranicama koje mladim ljudima navodno nude savete. Čini se čak da mule ozbiljno proučavaju stare i diskreditovane tekstove kojima su rukovale i njihove hrišćanske preteče, tekstove Samjuela Tisoa i sličnih, koji su imali tako nesrećne posledice. Isto tako se na mnogim muslimanskim sajtovima mogu naći čudovišne i pokvarenjačke dezinformacije o onaniji Abd el Aziz bin Baza, bivšeg velikog muftije Saudijske Arabije. Onanija navodno remeti probavni sistem, upozorava on, oštećuje vid, izaziva zapaljenje testisa, škodi kičmenoj moždini («mestu iz kojeg sperma potiče!»), prouzrokuje drhtavicu i stvara tikove. Nisu pošteđene ni «moždane žlezde», što onda dovodi do opadanja inteligencije i, na kraju, vodi u ludilo. I posle svega toga muftija, i dan-danas mučevići milione zdravih mladića osećanjem krivice i brigom, kaže da će im se smanjiti količina sperme, da će se ona razrediti i da naposljetku neće moći da imaju dece. Sajtovi Inter-Islam i Islamic Voice ponavljaju ove gadosti kao da već nema dovoljno ugnjetavanja i neznanja među mladićima u muslimanskom svetu, mladićima koji se često drže potpuno

odvojeno od ženskog društva, koji se u osnovi uče da preziru svoje majke i sestre i koji su izloženi zaglupljujućem beskrajnom ponavljanju Kurana. Upoznavši neke izdanke tog «obrazovnog» sistema, u Avganistanu i drugde, mogu samo da potvrdim kako njihov problem nije u tome što žele device, nego što su *oni sami* device – njihov emotivni i psihički razvoj je u ime boga zaustavljen, i njihova otuđenost od sveta i deformisanost ima za posledicu ugroženu bezbednost mnogih drugih ljudi.

Seksualno neiskustvo (koje kod mladih može biti šarmantno ako se ne produžava nepotrebno dugo), ukoliko postoji u odraslo doba, ima razorne posledice i veoma je odbojno. Ja opet pitam, ima li načina da se izračuna koliko su zla naneli stari pokvarenjaci i histerične usedelice, postavljeni za duhovne nadzornike nevinoj deci u sirotištima i školama? Rimokatolička crkva će morati na to da odgovori na najbolniji način – tako što će, kompenzacije radi, morati da izračuna monetarnu protivrednost za zlostavljanje deteta. Već su isplaćene milijarde dolara, ali ne može se odrediti cena za generacije dečaka i devojčica koji su se upoznali sa seksom na najuzasniji i najodvratniji način, a da su im pri tom to učinili ljudi u koje su njihovi roditelji imali najveće poverenje. «Zloupotreba dece» je zaista smešan i jadan eufemizam za ono što se događa – za sistematsko silovanje i mučenje dece, podržano i potpomognuto od strane hijerarhije koja najgore počinitelje svesno premešta u parohije u kojima će biti sigurniji. Kada čovek pogleda šta je sve izašlo na videlo u poslednje vreme u modernim gradovima, može samo da se naježi na pomisao šta se, sasvim izvesno, događalo tokom vekova dok je crkva bila nedodirljiva. Ali šta se moglo očekivati da će se dogoditi ako se kontrola nad ranjivima preda u ruke onima koji su i sami izopačeni i neprilagođeni, i od kojih se zahtevalo da prihvate licemerni celibat? Onima koji su naučeni da namrgođeno tvrde, iznoseći stav vere, kako su deca «đavolčići» i «udovi» Satane? Frustracija se ponekad ispoljava kroz jezivo preterivanje u telesnom kažnjavanju, što je već samo po sebi dovoljno strašno. Ali kada veštačke inhibicije zaista popuste, kao što smo videli da ume da se dogodi, događaju se stvari koje prosečni masturbator i grešnik koji se upušta u vanbračni seks, ne može bez

užasavanja ni da zamisli. Ne radi se o tome da među pastirima postoji nekolicina delikvenata, već se radi o rezultatima celokupne ideologije koja želi da uspostavi klerikalnu kontrolu tako što će kontrolisati seksualni instinkt, pa čak i seksualne organe. Aljošin („tih“) odgovor na Ivanovo pitanje o svetom mučenju deteta bio je – «Ne, ne bih pristao». Naš odgovor – na sve ovo, počev od prvobitne gnusne ponude bespomoćnog dečaka Isaka na lomači, pa sve do današnjeg zlostavljanja i represije – mora glasiti isto, samo što ne sme biti izrečen tiho.

Očekivani prigovor: poslednja linija napada na sekularizam

Ako ne mogu da pružim definitivni dokaz da je prošlo vreme kada je religija mogla biti od neke koristi, da su knjige na kojima je ona zasnovana ništa drugo do bajke, da ju je stvorio čovek, da je ona neprijatelj nauke i istraživanja, da je opstala uglavnom zahvaljujući lažima i zastrašivanju, da je bila saveznica neznanja i krivice, a zatim i ropstva, genocida, rasizma i tiranije, ipak s najvećom sigurnošću mogu tvrditi da je religija sada potpuno svesna postojanja takvih kritika. Ona je takođe potpuno svesna kako je sve obimnije znanje o poreklu kosmosa i poreklu vrsta osuđuje na marginalnu poziciju, ili je čak čini potpuno irelevantnom. Trudio sam se da dotaknem većinu prigovora koji su proizašli iz vere, onako kako su se javljali tokom razvijanja argumentacije, ali ostao je još jedan koji se ne sme zaobići.

Dakle, rekli smo sve najgore što se može reći o inkviziciji, suđenjima vešticama, krstaškim pohodima, islamskim imperijalnim osvajanjima i užasima Starog zaveta – ali zar nije istina da su sekularni i ateistički režimi počinili zločine i masakre koji su jednako strašni, ako ne i gori? Zar ne stoji logičan zaključak da ljudi, kada se oslobode religijske prestravljenosti pred bogom, počinju da se ponašaju potpuno neobuzdano i besprizorno? Dostojevski je u *Braći Karamazovima* vrlo kritičan prema religiji (on je živeo u despotiji koju je crkva blagosiljala) i Smerdjakova je predstavio kao taštu, glupu i lakovernu kreaturu, međutim Smerdjakovljeva maksima – “ako nema Boga nema ni moralnosti” – nailazi, što je razumljivo, na dobar prijem kod onih koji rusku Revoluciju posmatraju kroz prizmu dvadesetog veka.

Možemo otići i korak dalje i reći da je zapravo sekularni totalitarizam *summa* ljudskih zala. Najčešće navođeni primeri, Hitlerov i Staljinov režim, jezivo jasno pokazuju šta se dešava kada čovek uzurpira ulogu boga. Iz razgovora sa svojim sekularnim prijateljima, ateistima, saznajem da je to primedba koju religiozni sagovornici najčešće iznose. Ona zahteva opširan odgovor.

Da krenem od jednog pomalo jeftinog zapažanja: zanimljivo je da ljudi od vere žele da se brane tako što tvrde kako nisu ništa gori od nacista i staljinista. Čovek bi očekivao da je religija sačuvala nešto više dostojanstva. Nisam sklon da mislim kako su redovi sekularista i ateista puni komunista i fašista, ali argumenta radi možemo pretpostaviti da ako se sekularisti i ateisti opiru klerikalnim i teokratskim tiranijama, onda se, isto tako, religiozni vernici opiru onim paganskim i materijalističkim tiranijama. Tako bismo možda mogli da se nađemo “na pola puta”.

Reč “totalitarni” verovatno je prvi upotrebio marksistički disident Viktor Serž, koji je bio zaprepašćen posledicama staljinizma u Sovjetskom Savezu. Izraz je popularisala jevrejska sekularna intelektualka Hana Arent, koja je pobjegla iz pakla Trećeg Rajha i napisala *Izvore totalitarizma*. To je koristan izraz jer “obične” oblike despotizma – one koji od podanika traže samo poslušnost – odvaja od apsolutističkih sistema koji zahtevaju da građani postanu isključivo podanici i da svoje lične živote i privatnost potpuno podrede državi ili vrhovnom vođi.

Ako prihvatimo ovu potonju definiciju, onda nije teško izvesti prvu tezu do koje nam je stalo. Tokom najvećeg dela ljudske istorije, ideja totalitarne, to jest apsolutne države bila je blisko povezana sa religijom. Baron ili kralj mogao je da vas prisili da plaćate porez ili služite u njegovoj vojsci, obično se potrudivši da pri ruci ima i sveštenike koji će vas podsetiti kako je to vaša dužnost, ali uistinu zastrašujući despotizmi bili su oni koji su želeli da ovladaju i prostorom u vašem srcu i vašoj glavi. Bez obzira da li ispitujemo orijentalne monarhije u Kini, Indiji ili Persiji, ili pak carstva Asteka i Inka, ili srednjovekovne dvorove

u Španiji, Rusiji ili Francuskoj, gotovo bez izuzetka nalazimo da su diktatori bili istovremeno i bogovi, odnosno poglavari crkve. Njima se dugovalo više od puke poslušnosti – svaka kritika je po definiciji smatrana za svetogrđe i milioni ljudi su živeli i umirali u strahu od vladara koji je mogao da vas po svom ćefu izabere za žrtvu, ili osudi na večnu kaznu. Najmanji prekršaj – vezan za crveno slovo, nepoštovanje svetog predmeta ili možda pravila u vezi sa seksom, ishranom ili kastinskim odnosima – mogao je da donese propast. Dakle, totalitarni princip, koji se često povezuje sa “sistematičnošću”, blisko je vezan i za kapric. Pravila se mogu promeniti ili proširiti u svakom trenutku, a vladari su u prednosti zato što znaju da njihovi podanici nikada ne mogu biti sigurni da li se zaista pridržavaju najnovijeg zakona. Mi danas sa uvažavanjem ističemo nekoliko izuzetaka iz davnog doba – na primer Periklovu Atinu, uprkos svim njenim zastranjivanjima – upravo zato što je bilo malo istorijskih perioda kada ljudi nisu živeli u naprekidnom strahu od faraona, Nabukodonosora ili Darija, čija je i najmanja reč postajala zakon.

To se događalo čak i onda kada je božansko pravo despota počelo da uzmiče pred različitim verzijama modernosti. Teško je ukloniti ideju utopijske države na zemlji, obično zamišljene prema nekom nebeskom idealu, i ta je ideja navela ljude da u ime ideala počine strašne zločine. Jedan od prvih pokušaja da se stvori takvo idealno rajsko društvo, uobličeno prema shemi ljudske jednakosti, bila je totalitarna socijalistička država koju su jezuitski misionari oformili u Paragvaju. Bila je to kombinacija maksimalnog egalitarizma i maksimalne neslobode, i opstajala je jedino uz pomoć maksimalnog straha. To je trebalo da posluži kao upozorenje onima koji žele da usavrše ljudski rod. A cilj usavršavanja roda – koji je u samom korenu i izvoru totalitarnog impulsa – u suštini je religijski.

U to nimalo nije sumnjao Džordž Orvel, asketa i nevernik čiji romani dočaravaju, tako da posle čitanja to više ne možete da zaboravite, kako bi bilo živeti u totalitarističkoj državi. U eseju “Prevenција književnosti” iz 1946. godine on kaže da “posmatrano sa stanovišta totalitarizma, istorija nije nešto što se uči, već

nešto što se stvara. *Totalitarna država je u stvari teokratija u kojoj vladajuća kasta da bi opstala na svojoj poziciji mora biti prihvaćena kao nepogrešiva*”. (Primitićete da je Orvel ovo napisao upravo one godine kada je, posle više od deset godina borbe protiv fašizma, počeo iz svih oružja snažno da puca po simpatizerima komunizma).

Ne mora čovek biti obučen u uniformu i u ruci držati batinu ili bič da bi bio predstavnik totalitarističkog pogleda na svet. Neophodna je samo *želja* za potčinjavanjem i sklonost da se uživa u potčinjavanju drugih. Šta je totalitaristički sistem ako ne sistem u kome se otvoreno veličanje savršenog vođe može meriti jedino sa odustajanjem od svake privatnosti i individualnosti, naročito u stvarima seksualnosti, a zatim i sa denunciranjem i kažnjavanjem – “za njihovo dobro” – onih koji naprave prekršaj. Element seksualnosti je verovatno odlučujući, i sigurno i najtupaviji um može da shvati poruku Natanijela Hotorna u *Skarletnom slovu*: postoji dubinska veza između represije i perverzije.

U ranim stadijumima ljudske istorije totalitaristički princip je bio raširen. Državna religija je nudila potpune i “totalne” odgovore na sva pitanja, od onih vezanih za položaj u društvenoj hijerarhiji do pravila u vezi sa ishranom i seksualnošću. Bio on rob ili ne, čovek je bio imovina dok su učeni slojevi radili na jačanju apsolutizma. Orvelova najmaštovitija zamisao totalitarne ideje – prekršaj koji je nazvao “zločin misli” – bila je opšte mesto. Zbog nečiste misli, a da ne pominjemo jeretičku misao, mogli ste da završite na lomači. Optužba da vas je zaposeo demon, ili da ste bili u dodiru sa Nečastivim, odmah se pretvarala u osudu. Demonsku stranu svega toga Orvel je prvi put osetio još rano u životu, kada je bio zatvoren u hermetičnu školu koju su vodili hrišćanski sadisti i u kojoj nije bilo moguće znati kojim sve postupcima kršite pravila. Šta god da ste činili i koliko god da ste bili predostrožni, uvek su mogli da vas razobliče grehovi kojih niste ni bili svesni.

Moguće je bilo zavšiti i napustiti tu školu noseći traume za ceo život, što je nesumnjivo i bila sudbina miliona dece, ali u religijskoj

totalitarističkoj viziji nije moguće napustiti svet prvobitnog greha, krivice i bola. Večita kazna čeka vas čak i posle smrti. Kako kažu zaista ekstremni religijski totalitarci poput Žana Kalvina (koji je svoju jezivu doktrinu pozajmio od Avgustina), sasvim je moguće da vam je predodređena večita kazna čak i pre nego što ste se rodili. Već odavno je zapisano koje će duše biti odabrane, to jest “izabrane” kada dođe vreme da se ovce odvoje od koza. Nije moguće uložiti žalbu na tu primordijalnu kaznu i nema tih dobrih dela ili verske revnosti koja će spasiti onoga ko nije imao dovoljno sreće da bude izabran. Kalvinova Ženeva bila je prototip totalitarne države, a sam Kalvin je bio sadista, mučitelj i ubica koji je Servecija (jednog od velikih mislilaca i čoveka koji se u ono vreme usuđivao da postavlja pitanja) spalio živog na lomači. Nešto manju opakost Kalvinovih sledbenika, koji su čitav život tračili brinući da li su “odabrani” ili ne, dobro je prikazala Džordž Eliot u *Adamu Bidi*, a dobro je predstavljena i u jednoj staroj engleskoj plebejskoj satiri posvećenoj sektama, od Jehovinih svedoka do Plimutske braće, koje imaju smelosti da tvrde kako su njihovi pripadnici odabrani i kako samo oni znaju tačan broj duša koje će biti spasene od ognja:

*Mi smo ono malo čistih i odabranih, svi ostali su prokleti.
Za vas je dosta mesta u paklu, u rajnu nam ne treba gužva.*

Imao sam jednog bezazlenog ujaka, čoveka prilično pesimističnog, kome je upravo zbog brige oko spasenja život zagorčan, a na kraju i upropašćen. Nama se može činiti da je Kalvin neka veoma daleka pojava, ali oni koji su umeli da u njegovo ime prigrabe i iskoriste moć, i dalje se nalaze među nama i predstavljaju se ponešto ublaženim imenima kao što su prezbeterijanci ili baptisti. Poriv da zabranjuju i cenzurišu knjige, da neistomišljenici budu ućutkani, da se baci prokletstvo na druge, da se zaposedne privatna sfera, da se za sebe izdejstvuje ekskluzivno spasenje, sve to predstavlja samu suštinu totalitarizma. Islamski fanatizam koji veruje da je Alah sve unapred uredio u nekim tačkama liči na to – kako zbog toga što potpuno poriče čovekovu autonomiju i slobodu, tako i zbog svog arogantnog i nepodnošljivog uverenja da je u njegovoj veri sadržano sve što bi iko ikada trebalo da zna.

Kada je 1950. godine objavljena velika antitotalitaristička antologija dvadesetog veka, njena dva priređivača shvatila su da ona može nositi samo jedno ime. Nazvali su je *Bog koji je omanuo*. Površno sam poznavao i povremeno radio za jednog od njih dvojice, za britanskog socijalistu Ričarda Krosmana. On je u predgovoru za tu knjigu napisao sledeće:

“Za intelektualca materijalna udobnost nije mnogo važna, njemu je najvažnija duhovna sloboda. Katolička crkva oduvek je crpela svoju snagu iz svojih beskompromisnih zahteva za žrtvovanjem slobode. Ona je duhovno dostojanstvo smatrala smrtnim grehom. Novi adepti komunizma su, predajući svoju dušu kanonskom zakonu Kremlja, osetili nešto nalik onom olakšanju koje katoličanstvo donosi intelektualcima izmorenim i izmučenim privilegijama slobode.”

Na sve to je unapred upozorila, punih 30 godina ranije, mala ali briljantna zbirka *Praksa i teorija boljševizma* iz 1919. godine. Mnogo pre nego što su Artur Kestler i Ričard Krosman uopšte započeli kopanje po ruševinama, ona je čitavu tu katastrofu predvidela na način koji još i danas izaziva divljenje. Sarkastični analitičar te nove religije bio je Bertrand Rasel, koji je zbog svog ateizma bio mnogo dalekovidiji od mnoštva naivnih “hrišćanskih socijalista” koji su verovali da u Rusiji mogu uočiti zametke novog raja na zemlji. Bio je dalekovidiji i od anglikanskog hrišćanskog establišmenta u rodnoj Engleskoj, čije su uticajne novine, londonski *Times*, zastupale stanovište da *Protokol sionskih mudraca* može biti od pomoći u pokušaju da se objasni ruska Revolucija. Taj ogavni falsifikat ruske pravoslavne tajne policije ponovo se pojavio u izdanju “Eyre and Spottiwoode”, zvaničnog izdavača Anglikanske crkve.

Pošto se na ovome svetu potičnjavala diktaturama i propagirala ih, a zatim imala i apsolutnu kontrolu nad životom u onostranosti, postavlja se pitanje kakav je odnos religija imala sa “sekularnim” totalitarizmima našeg doba? Valjalo bi da to razmotrimo redom, najpre fašizam, pa onda nacizam i staljinizam.

Fašizam, prethodnica i uzor nacionalsocijalizma, bio je pokret koji je verovao u organsko i korporativno društvo kojim upravlja vođa, odnosno vodič. ("Fasces" je simbol vlasti starih rimskih magistrata i predstavlja snop pruća povezan sa sekirom, koji je trebalo da označava jedinstvo i moć.) Fašistički pokreti iznikli su iz bede i poniženja Prvog svetskog rata, držali su do nacionalizma i pobožnosti, a tradicionalne vrednosti su branili od boljševičke opasnosti. Verovatno nije slučajnost da su se javili najpre u katoličkim zemljama, i da su tu izazvali najviše uzbuđenja, a svakako nije slučajnost ni što je katolička crkva, ukupno uzev, imala puno razumevanja za fašizam kao ideju. Crkva ne samo da je u komunizmu videla svog smrtnog neprijatelja, već je u visokim redovima Lenjinove partije prepoznavala i svog starog jevrejskog neprijatelja. Benito Musolini tek što je došao na vlast u Italiji, a Vatikan je već s njim sklopio zvanični sporazum poznat kao Lateranski pakt, 1929. godine. Prema odredbama tog sporazuma, katolicizam je postao jedina priznata veroispovest u Italiji, dobio je monopolsku vlast nad stvarima kao što su rađanje, brak, smrt, obrazovanje, a zauzvrat je podsticao svoje vernike da glasaju za Musolinijevu partiju. Papa Pije XI je za Il Dučea ("vođu") rekao kako ga je "poslalo samo providenje". Iako u Italiji dugo nije bilo izbora, crkva je ipak izdejstvovala ukidanje laicističkih katoličkih partija centra i pružila finansijsku pomoć pseudopartiji nazvanoj Katolička akcija, čije su se imitacije kasnije pojavile u nekoliko drugih zemalja. Širom južne Evrope, u Španiji, Portugalu i Hrvatskoj, crkva je bila pouzdan saveznik u instaliranju fašističkog režima. Generalu Franku u Španiji bilo je dozvoljeno da svoju invaziju na celu zemlju, i uništavanje izborne republike, krsti časnim imenom *La Cruzada*, što će reći "krstaški pohod". Vatikan je ili podržavao ili odbijao da kritikuje Musolinijeve patetično-dramatične pokušaje da ponovo oživi Rimsko carstvo tako što će osvojiti Libiju, Abisiniju (današnju Etiopiju) i Albaniju – i onako su te teritorije naseljavali ili nehrišćani ili pogrešna vrsta istočnih hrišćana. Musolini je čak kao opravdanje za upotrebu otrovnog gasa i drugih jezivih ratnih sredstava u Abisiniji naveo upornost s kojom tamošnji stanovnici istrajavaju u jeresi monofizitizma, u pogrešnoj dogmi o inkarnaciji koju su osudili papa Lav i Sabor u Halkidonu 451. godine.

Ništa bolje nije bilo ni u srednjoj i istočnoj Evropi. Crkva je toplo pozdravila desničarski vojni udar admirala Hortija u Mađarskoj, a slično je bilo i sa fašističkim pokretima u Slovačkoj i Austriji. (Nacistički marionetski režim u Slovačkoj vodio je čovek iz redova sveštenstva, čije je ime bilo Otac Tiso.) Austrijski kardinal je u vreme Anšlusa javno obznanio da je oduševljen što Hitler preuzima kontrolu nad njegovom zemljom.

U Francuskoj je ekstremna desnica prihvatila slogan *Meilleur Hitler que Blum* – to jest, bolje imati nemačkog rasističkog diktatora, nego Jevreja i socijalistu koji je pobedio na izborima. Katoličke fašističke organizacije, recimo Croix de Feu i Action Française Šarla Morea, vodile su agresivnu kampanju protiv francuske demokratije i nimalo nisu prikrivale svoju ogorčenost time što je Francuska od 1899. godine, kada je jevrejski kapetan Alfred Drajfus oslobođen optužbi, navodno krenula silaznom putanjom. Kada je Nemačka osvojila Francusku, te snage su svesrdno pomagale u pronalaženju i ubijanju francuskih Jevreja, kao i u deportacijama na prinudni rad velikog broja ostalih Francuza. Režim Višija priklonio se klerikalizmu, sa novčanica je izbrisao slogan iz 1789. – *Liberté, Égalité, Fraternité* – i zamenio ga motom koji izražava hiršćanski ideal: *Travail, Famille, Patrie*. Čak i u zemlji kao što je Engleska, gde je bilo mnogo manje simpatija za fašizam, fašisti su uspeli da pronađu publiku u krugovima uglednih ljudi, a u tome su im pomagali katolički intelektualci poput T. S. Eliota i Evelina Voa.

U susednoj Irskoj, pokret Plavih košulja generala O'Dafija (koji je slao dobrovoljce da se bore na strani Franka u Španiji) nije bio mnogo više od ispostave katoličke crkve. Još aprila 1945. godine predsednik Emon de Valera je na vest o Hitlerovoj smrti stavio svoj cilindar, pozvao državnu kočiju i otišao do nemačke ambasade u Dablinu da javno izrazi saučešće. Zbog takvog držanja, nekoliko katoličkih država, od Irske do Španije i Portugala, smatrano je nepodobnim da se pridruži tada osnovanim Ujedinjenim nacijama. Crkva je kasnije pokušavala da se izvini, ali njena saradnja sa fašizmom ostavila je neizbrisiv trag u njenoj istoriji;

to savezništvo nije bilo niti kratkoročno niti nepromišljeno, bila je to prava saradnja koja nije prestala sve dok i sam fašizam nije postao deo istorije.

Znatno je složenija priča o tome kako se crkva prepustila nemačkom nacionalsocijalizmu, ali ni tu nema mnogo toga što bi moglo da razgali čovekov duh. Uprkos činjenici da je sa Hitlerovim pokretom imao zajednička dva važna principa – antisemitizam i antikomunizam – Vatikan je uočio da je za njega sam nacizam prilično problematičan. Kao prvo, radi se o kvazipaganskom fenomenu koji u dugoročnoj perspektivi želi da hrišćanstvo zameni krvavim presudonordijskim ritualima i mračnim mitovima o rasi, zasnovanim na fantaziji o superiornosti Arijevaca. Kao drugo, on zastupa stav da treba ukloniti sve fizički i mentalno nedovoljno zdrave i snažne, te veoma brzo počinje tu politiku da primenjuje ne samo na Jevreje, već i na same Nemce. Crkvi se mora priznati da je nemački kler od samog početka osuđivao tu odurnu eugenijsku selekciju.

Međutim, da se Vatikan doista vodio etikom, ne bi morao da se narednih pedeset godina uzaludno opravdava i izvinjava za svoju pasivnost i neaktivnost. “Pasivnost” i “neaktivnost” su možda pogrešno izabrane reči. Odlučiti da se ništa ne čini već je samo po sebi politika i odluka, i nažalost, lako je dokumentovati i pokazati kako se crkva držala real-politike, čiji cilj nije bio da se porazi nacizam, već da mu se crkva prilagodi.

Prvi diplomatski sporazum Hitlerove Vlade, potpisan 8. jula 1933. godine, nekoliko meseci posle njegovog stupanja na vlast, bio je upravo ugovor sa Vatikanom. U zamenu za bezuslovnu kontrolu nad obrazovanjem katoličke dece u Nemačkoj, zatim za zaustavljanje nacističke propagande usmerene protiv zlostavljanja koje postoji u katoličkim školama i sirotištima, kao i za još neke privilegije crkvi, Sveta stolica je naložila Katoličkoj partiji centra da se rasformira, a katolicima oštro naredila da se uzdrže od bilo kakve nedozvoljene političke aktivnosti, u vezi sa bilo čime što režim smatra neprihvatljivim. Na prvom sastanku Kabineta nakon

što je potpisana ova kapitulacija, Hitler je objavio da će ove nove okolnosti biti “od izuzetnog značaja u borbi protiv međunarodnog Jevrejstva”. I bio je u pravu. U stvari, sasvim je razumljivo što u prvi mah nije bio u stanju ni da shvati dalekosežnost tog dogovora. U Trećem rajhu je živelo 23 miliona katolika od kojih su mnogi pokazali veliku ličnu hrabrost u otporu rastućem nacizmu, a sada su oni ugušeni i sputani kao politička snaga. Njihov Sveti otac im je zapravo rekao da sve prepuste najgorem cezaru u istoriji čovečanstva. Od tog trenutka sve parohijske datoteke stavljene su na raspolaganje nacističkoj državi kako bi ona odredila ko je dovoljno “rasno čist” da preživi beskrajne progone pod Nirnberškim zakonima.

Jedna od ne sasvim beznačajnih posledica te moralne kapitulacije bio je i istovremeni moralni kolaps nemačkih protestanata koji su, kako bi sprečili da katolici dobiju nekakav specijalni status, i sami objavili da su se prilagodili Fireru. Ipak, nijedna protestantska crkva nije otišla toliko daleko kao katolička jerarhija koja je naložila da se svakog 20. aprila slavi Hitlerov rođendan. Po nalogu samog pape, tog važnog dana kardinal Berlina je Fireru prenosio “najtoplije čestitke u ime biskupa i parohija u Nemačkoj”, i te čestitke morale su pratiti i “predane molitve koje nemački katolici sa svojih oltara šalju na nebo”. Nalog je poštovan i verno izvršavan.

Da bismo bili fer reći ćemo da je ta sramna tradicija uvedena tek 1939. godine, kada je ustoličen novi papa. I da još jednom budemo fer, papa Pije XI uvek je bio krajnje skeptičan prema Hitlerovom sistemu i njegovoj očiglednoj spremnosti da čini radikalno zlo. (Tokom prve Hitlerove posete Rimu, na primer, Sveti otac se napadno povukao van grada u papsku rezidenciju u Kastelgandolfu.) Međutim, taj bolesni i slabi papa bio je tokom tridesetih godina stalno u senci svog državnog sekretara Eudenija Pačelija. Imamo razloga da verujemo kako je Njegova svetost pripremio barem jednu encikliku u kojoj se izražava makar mala zabrinutost zbog lošeg odnosa prema Jevrejima u Evropi, a da je njeno objavljivanje onemogućio Pačeli lično, koji je na umu imao drugačiju strategiju. Mi danas poznajemo Pačelija kao papu Pija

XII, pošto je on nasledio to mesto nakon smrti prethodnika, u februaru 1939. godine. Četiri dana pošto ga je izabrao Kolegijum kardinala, Njegova svetost je u Berlin poslao pismo sledeće sadržine:

“Velepoštovanom gospodinu Adolfu Hitleru, Fireru i kancelaru nemačkog Rajha! Sada, na početku Našeg pontifikata, želimo da Vas uverimo kako ostajemo odani duhovnom prosperitetu nemačkog naroda koji je Vama poveren da ga vodite. ... Tokom mnogo godina koje smo proveli u Nemačkoj, činili smo sve što je u Našoj moći da uspostavimo skladne odnose između Crkve i države. Sada, pošto su odgovornosti Naše pastoralne funkcije proširile Naša ovlašćenja, još revnosnije se molimo za postizanje ovog cilja. Neka, uz Božju pomoć, dođe do boljitka za nemački narod i do njegovog napretka u svim oblastima!”

Šest godina nakon ove opake i zlokobne poruke, nekada prosperitetni i civilizovan nemački narod oko sebe je mogao da vidi samo ruševine, nije ostala ni cigla na cigli nakon što je bezbožnička Crvena Armija protutnjala do Berlina. To pominjem iz jednog određenog razloga. Vernici navodno drže da je papa predstavnik Hrista na zemlji, i veruju da bog odlučuje kada završava služenje jednog pape i kada (što je važnije) treba da dođe naredni. To podrazumeva i verovanje da je – nekoliko meseci pre Hitlerove invazije Poljske i izbijanja Drugog svetskog rata – smrt jednog antinacistički raspoloženog pape, i uspon narednog, pronacističkog, stvar božanske volje. Proučavanje tog rata govori da su katolici, koji praktikuju svoju veru, činili jednu četvrtinu pripadnika SS jedinica, i da se nikada nijednom katoliku nije pretilo ekskomunikacijom zbog toga što je bio učesnik ratnih zločina. (Jozef Gebels *jeste* bio ekskomuniciran, ali to je bilo pre ovih događaja, a uostalom, sâm je za to bio kriv jer se oženio protestantkinjom.) Ljudska bića i institucije nisu savršeni, u to nema sumnje. Ali ne može biti jasnijeg ili jačeg dokaza da su i svete institucije čovekovih ruku delo.

Tajna saradnja nastavljena je i posle rata, kada su traženi

nacistički kriminalci bežali u Južnu Ameriku čuvenim «pacovskim kanalima». Sam Vatikan, pošto je bio u stanju da obezbedi pasoše, dokumenta, novac i kontakte, organizovao je mrežu za bekstvo, zatim i skloništa i pomoć na drugom kraju kanala. Iako je već i to dovoljno loše, bilo je i još koječega – saradnje s ekstremno desničarskim diktaturama u južnoj hemisferi, od kojih su mnoge organizovane po fašističkom modelu. Mučitelji i ubice poput Klause Barbija često su uspevali da izgrade drugu karijeru kao sluge tih režima koji su, sve dok nisu počeli da propadaju tokom poslednjih decenija dvadesetog veka, imali pouzdanu podršku lokalnog katoličkog klera. Veza crkve sa fašizmom i nacizmom zapravo je nadživela i sam Treći rajh.

U najmračnijim trenucima tog veka mnogi hrišćani dali su živote da bi zaštitili druge, ali statistički su gotovo zanemarljive šanse da su to uradili zato što im je stigao nalog od nekog sveštenog lica. Zbog toga se klanjamo sećanju na mali broj vernika poput Ditriha Bonhofera i Martina Nimolera koji su delovali samo prema diktatu svoje savesti. Sve do osamdesetih godina papska stolica nije uspevala da u kontekstu “konačnog rešenja” pronađe nekog kandidata za sveca, a i kada ga je konačno našla, to je bila jedna veoma ambivalentna ličnost, sveštenik koji se, posle mnogo godina političkog antisemitizma u Poljskoj, navodno plemenito ponašao u Aušvicu. Jedan raniji kandidat, običan Austrijanac po imenu Franc Jagerštater, na nesreću nije zadovoljio kriterijume. On je svojevremeno odbio da se priključi Hitlerovoj vojsci zato što je slušao naređenja s višeg mesta, a ona su mu nalagala da voli bližnjeg svoga; dok je u zatvoru čekao pogubljenje, sveštenik koji je došao da ga ispovedi rekao mu je da bi ipak trebalo da poštuje zakon. Evropska sekularna levica pokazala se daleko bolje u borbi protiv nacizma, iako su mnogi njeni sledbenici verovali da postoji radnički raj sa one strane Urala.

Često se zaboravlja da je Osovinska trojka imala još jednog člana – carski Japan – na čijem čelu ne samo da je bila religiozna osoba, već pravo božanstvo. Nisam uspeo da otkrijem da je ikada neki nemački ili italijanski sveštenik ili prelat osudio tu neverovatnu

jer, verovanje da je car Hirohito bog. U sveto ime tog smešno precenjenog sisara, veliki delovi Kine, Indokine i Pacifika pljačkani su i porobljavani. U njegovo ime su takođe milioni indoktriniranih Japanaca pretvoreni u mučenike i žrtvovani. Kult tog boga-kralja bio je tako nametljiv i histeričan da se verovalo kako bi čitav japanski narod mogao da izvrši samoubistvo ukoliko bi se po završetku rata zapretilo njegovom fizičkom integritetu. Stoga je odlučeno da on može da “ostane”, ali da će nadalje smeti da tvrdi kako je samo car, možda pomalo božanski, ali da ipak nije, strogo govoreći, bog. To popuštanje pred snagom religijskog stava podrazumeva, dakle, i priznanje da vera i obožavanje mogu ljude navesti na zaista veoma loše postupke.

Oni koji pokreću priču o “sekularnoj” tiraniji kao pojavi koja je u suprotnosti s religijom, nadaju se kako mi zaboravljamo dve stvari – vezu između hrišćanskih crkvi i fašizma i kapitulaciju crkvi pred nacionalsocijalizmom. To nije samo moje mišljenje, to priznaju i sami verski autoriteti. Koliko ih muči savest može se videti i po pokušajima krivotvorenja s kojima još uvek moramo da se borimo. Na religijskim internet-stranicama i u religijskoj propagandi i danas možete naći kako je Albert Ajnštajn 1940. godine navodno rekao:

“Volim slobodu, i zato sam, kada je revolucija stigla u Nemačku, očekivao da će je univerziteti braniti, znajući kako su se uvek hvalili svojom odanošću istini; ali ne, univerziteti su odmah ućutkani. Zatim sam se ponadao da će nešto učiniti urednici novina čiji su uvodnici ranije raspaljivali svojim slobodoljubljem. Ali i njih su, kao i fakultete utišali, za samo nekoliko nedelja... Samo je crkva stajala čvrsto na putu Hitlerovim pokušajima da uguši istinu. Nikada ranije me crkva nije mnogo zanimala, ali danas prema njoj osećam veliku naklonost i divljenje jer je jedino ona bila dovoljno hrabra i dosledna da se založi za intelektualnu istinu i moralnu slobodu. Zato moram priznati da ono što sam nekada prezirao danas bezrezervno veličam.”

Ovaj tekst je najpre objavljen u magazinu *Time* (gde nije naveden bilo kakav verodostojan izvor), jednom ga je čuveni američki katolički portparol i sveštenik Fulton Šin citirao u programu koji se emitovao na nacionalnim frekvencijama, i od tada on slobodno cirkuliše okolo. Analitičar Vilijem Voterhaus ističe da ovo uopšte ne liči na Ajnštajnovu reči. Kao prvo, stil je previše kitnjast. Zatim, ne pominje se progon Jevreja. Uz to, ove reči bi hladnog i opreznog Ajnštajna učinile smešnim pošto se tvrdi da je on nekad “prezirao” ono što ga ranije “nije mnogo zanimalo”. A postoji još jedna teškoća, naime ove tvrdnje se ne mogu naći ni u jednoj antologiji Ajnštajnovih pismenih ili usmenih opaski i citata. Voterhaus je na kraju u Ajnštajnovom arhivu u Jerusalimu pronašao jedno njegovo neobjavljeno pismo, u kojem on, već vremešan, 1947. godine, izražava žaljenje što je jednom uzgredno pohvalio neke nemačke “ljude iz crkve” (a ne samu crkvu), što je posle preувелиčavano preko svake mere.

Svako ko želi da zna šta Ajnštajn *jeste* rekao prvih dana Hitlerovog varvarizma, lako to može saznati. Evo primera:

“Nadam se da će u Nemačkoj ubrzo prevladati zdrav razum i da se u budućnosti nećemo samo povremeno prisećati velikana poput Kanta i Getea, već da će načela koja su oni zastupali postati preovlađujuća u javnom životu i svesti običnog čoveka.”

Iz ovoga je sasvim jasno da je njegova “vera”, kao i uvek, vezana za prosvetiteljsku tradiciju. Oni koji žele da na pogrešan način predstavljaju čoveka koji nam je dao alternativnu teoriju kosmosa (kao i oni koji su ćutali, ili se još gore ponašali dok su njihovi sugrađani Jevreji deportovani i ubijani), tim svojim postupkom samo otkrivaju kako ih žulja nečista savest.

Očekivalo bi se da sovjetski i kineski staljinizam, sa svojim strašnim kultom ličnosti i zlokobnom ravnodušnošću prema ljudskom životu i ljudskim pravima, nemaju mnogo sličnosti sa religijama koje su postojale od ranije. Uostalom, Ruska

pravoslavna crkva bila je glavni oslonac carističke autokratije, dok je sam car smatran za formalnog poglavara vere i za nešto malo više od običnog smrtnika. U Kini, hrišćanske crkve su uglavnom poistovećivane sa “koncesijama” koje su izvlačile velike imperije, i koje su spadale među glavne uzroke revolucije. Što, naravno, ne može biti objašnjenje ili opravdanje za ubijanje sveštenika i monahinja i za skrnavljenje crkava (kao što se ne može oprostiti ni spaljivanje crkava i ubijanje sveštenih lica u Španiji tokom borbe Španske republike sa katoličkim fašizmom), ali s obzirom na dugotrajno savezništvo religije sa iskvarenom sekularnom vlašću, većina država je morala da prođe makar kroz jednu antisekularnu fazu, od Kromvela preko Henrija VIII do Francuske revolucije i risordimenta; u uslovima rata i raspada do kojeg je došlo u Rusiji i Kini te su faze bile obeležene izuzetnom brutalnošću. (Mogao bih da dodam da nijedan ozbiljan hrišćanin ne bi smeo priželjkivati da se religija restaurira tako da ponovo postane *onakva kakva je ranije bila*, bez obzira o kojoj zemlji da je reč: u Rusiji je crkva štitila kmetski sistem i bila kreator antijevrejskih pogroma, a u Kini su misionari, škrti trgovci i koncesionari bili partneri u zločinu.)

Lenjin i Trocki su bez sumnje bili ubeđeni ateisti i verovali su da se političkom akcijom mogu razoriti religijske iluzije, a da bi bilo dobro u međuvremenu zapleniti i nacionalizovati bezobrazno veliko crkveno bogatstvo. Među boljševicima, baš kao i među jakobincima 1789. godine, bilo je onih koji su revoluciju videli kao neku vrstu alternativne religije koja ima svoje mitove o iskupljenju i svoj mesijanizam. Za Josifa Staljina, koji se u Gruziji školovao za sveštenika, čitava stvar se na kraju svodila na pitanje moći. Čuveno je njegovo blesavo pitanje: “A koliko divizija ima rimski papa?” (Pravi odgovor na njegov grubi sarkazam bi glasio: “Više nego što možeš da pretpostaviš”.) Pedantno se držao papske rutine što se tiče primoravanja nauke da se potčini dogmi, tvrdio je kako je šaman i šarlatan Trofim Lisenko odgonetnuo genetiku i obećao dodatne žetve posebno stimulisanih biljki. (Milion nevinih su umrli gladni zbog njegovog “otkrivenja”.) Kada je njegov režim počeo da zadobija sve izrazitije crte nacionalizma i statizma, ovaj cezar, kome su se sve stvari poslušno potčinjavale, pobrinuo se da se

sačuva makar marionetska crkva koja bi mogla da prenese na njega deo svoje tradicionalne privlačnosti. To je naročito važno tokom Drugog svetskog rata kada je “Internacionala” prestala da bude ruska himna, a na njeno mesto došla propaganda u obliku himne koja slavi pobjedu nad Napoleonom 1812. godine (u to vreme su “dobrovoljci” iz nekoliko evropskih fašističkih zemalja osvajali rusku teritoriju pod svetim krstaškim barjakom borbe protiv “bezbožničkog” komunizma). U jednom često zanemarenom delu *Životinjske farme* Orvel dopušta vrani Mojsiju, kreštavom propagatoru nebesa smeštenih s one strane neba, da se posle Napoleonove pobjede nad Snoubolom vrati na farmu i propoveda lakovernijim životinjama. Orvel, kao i obično, pravi veoma preciznu analogiju, ovaj put sa time kako je Staljin manipulirao Ruskom pravoslavnom crkvom. (Posle rata su poljski staljinisti pribegli manje-više istoj taktici, legalizovali Pax Christi, organizaciju katoličkog fronta, i obezbedili mu mesto u parlamentu u Varšavi, na radost kooperativnih katoličkih komunista poput Grejema Grina.) Antireligijska propaganda u Sovjetskom Savezu bila je od najbanalnije materijalističke sorte: u Lenjinovom Mauzoleju staklo njegove grobnice je često bilo potpuno flekavo, dok se, recimo, u zvaničnom muzeju ateizma moglo pročitati svedočenje jednog ruskog astronauta koji kaže kako u svemiru nije naišao ni na kakvog boga. Ali u toj budalaštini je makar bilo podjednako prezira kako prema lakovernim seljacima tako i prema svakoj ikoni udarnika. Ovako je to formulisao veliki poljski nobelovac Česlav Miloš u svom klasičnom antitotalitarnom delu *Zarobljeni um* (prvo izdanje 1953. godine):

«Znam mnoge hrišćane – Poljake, Francuze, Špance – koji su na polju politike strogi staljinisti, ali su u sebi zadržali izvesne rezerve i verovanje da će Bog sve staviti na svoje mesto kada svemoćna Istorija završi svoj posao izvršavanja krvavih kazni. Oni idu dosta daleko u svom razmišljanju. Tvrde da se istorija razvija prema nepromenjivim zakonima koji postoje po Božjoj volji; jedan od tih zakona je klasna borba; dvadeseti vek je obeležila pobjeda proleterijata, a njega je u borbi predvodila Komunistička partija; Staljin, vođa Komunističke partije, ispunjava istorijske zakone, to

jest, deluje prema Božjoj volji, i stoga se mora slušati. Ljudski rod se može obnoviti samo po obrascu koji postavljaju Rusi i zato se nijedan hrišćanin ne može suprotstavljati – okrutnoj, bez sumnje – ideji koja će stvoriti novog čoveka na čitavoj planeti. Na ovakav način često razmišljaju sveštenici koji su oruđe Partije. «Hristos je novi čovek. Novi čovek je sovjetski čovek. Stoga je Hristos sovjetski čovek!», rekao je Justinijan Marina, rumunski patrijarh.»

Nema sumnje da su ljudi poput Marine odvratni i jadni, i to odvratni i jadni istovremeno, ali ova stvar na nivou principa nije ništa gora od bezbrojnih paktova koji su postojali između crkve i carstva, crkve i monarhije, crkve i fašizma, crkve i države, i koji su svi pravdani potrebom da vernici zarad “viših” ciljeva sklope privremene saveze i potčine se vlasti cezara (što je reč iz koje je izvedena i reč “car”), čak i ako je on “bezbožan”.

Politikolozi i antropolozi će se lako složiti sa onim što su pisci *Boga koji je omanuo* želeli da poruče u svojoj besmrtnoj sekularnoj prozi: komunistički apsolutisti manje su negirali religiju a više su – u društvima natopljenim verom i praznovericama – želeli da *zauzmu njeno mesto*. Svečano uzdizanje nepogrešivih vođa koje su izvor nepresušnog izobilja i sreće; neprekidna potraga za jereticima i šizmaticima; mumifikacija preminulih vođa, njihovo pretvaranje u ikone i relikvije; teatralna nameštena suđenja na kojima su od optuženih mučenjem izvlačena najneverovatnija priznanja... ništa od ovoga nije teško protumačiti u tradicionalnom ključu. Isti je slučaj i sa histerijom u doba kuge i gladi kada vlasti podstiču ludu hajku na sve moguće krivce osim na one prave. (Velika Doris Lesing mi je rekla da je napustila Komunističku partiju kada je otkrila da su Staljinovi inkvizitori opljačkali carska i crkvena dobra i ponovo upotrebili stare instrumente za mučenje.) Isto je i sa neprekidnim prizivanjem “blistave budućnosti”, čiji će dolazak jednog dana biti opravdanje za sve unazad počinjene zločine i osloboditi nas svih petparačkih sumnji. “*Extra ecclesiam, nulla salus*”, kao što je to govorila starija vera. “U revoluciji sve može”, kako je Fidel Kastro voleo da primeti. “A van revolucije – ništa”. I zaista, na obodu područja Kastrove vlasti razvila se bizarna mutacija poznata pod

oksimoronskim imenom “teologija oslobođenja”; u okviru nje su sveštenici, pa čak i neki biskupi, prihvatili “alternativne” liturgije koje slave komičnu ideju da je Isus iz Nazareta zapravo bio partijski disciplinovani socijalista. Zbog kombinacije dobrih i loših razloga – nadbiskup Romero iz El Salvadora bio je hrabar i principijelan čovek na način na koji neki nikaragvanski sveštenici “iz naroda” to nisu bili – Sveta stolica je ovo proglasila za jeres. Bilo bi dobro da je bila u stanju da i fašizam i nacizam osudi jednako odlučnim i nedvosmislenim tonom.

Komunizam je samo u nekoliko slučajeva pokušao da u potpunosti ukloni religiju i da proglasi potpuno ateističku državu. Jedan slučaj je, na primer, bio sa Albanijom, ali je jedini rezultat bio taj da se kult ličnosti, ovaj put mediokritetske ličnosti diktatora Envera Hodže, razvio u ekstremnoj meri, a da su se istovremeno obavljala tajna krštenja i rituali koji su bili dokaz da je režim jako udaljen od običnih ljudi. U modernom sekularnom stavu nema ničega što bi makar i nagovestilo bilo kakvu zabranu upražnjavanja religije. Zigmund Frojd je bio u pravu kada je u *Budućnosti jedne iluzije* rekao kako religijski impuls neće nestati sve dok, odnosno ukoliko ljudski rod ne uspe da savlada strah od smrti i tendenciju da misli ispunjava svojim željama. Ne čini se izglednim ni jedno ni drugo. Svi totalitarizmi su pokazali da religijski impuls – potreba da se obožava – ume da zadobije potpuno monstruozne oblike ukoliko se potiskuje. Što i nije neki naročit kompliment toj našoj sklonosti da obožavamo.

Prvih meseci ovog novog veka posetio sam Severnu Koreju. Na toj četvrtastoj teritoriji omeđenoj morem i gotovo neprobojnim granicama, postoji država koja je potpuno posvećena obožavanju. Tamošnji građanin – podanik – svaki svoj budni trenutak posvećuje veličanju Uzvišenog Bića, to jest Oca. Svaka učionica odjekuje njegovim imenom, svaki film i svaka opera i svaki pozorišni komad posvećeni su samo njemu, svaka radijska i televizijska emisija tiče se isključivo njega. Isto je i sa svim knjigama, svim tekstovima u časopisima i novinama, svim sportskim događajima i svim svakodnevnim poslovima. Nekada sam se pitao kako bi to izgledalo

kada bi se neprekidno pevalo samo u slavu jedne osobe; sada znam. Ni đavo nije zaboravljen: neprekidna budnost omogućava da se otera zlo koje ne spava, zlo došljaka sa strane i nevernika, a tu su i svakodnevni rituali koji se obavljaju na radnim mestima i tokom kojih se u mozak usađuje mržnja prema “drugom”. Severna Koreja je rođena negde u vreme kada je prvi put objavljen roman *1984*. Čovek bi gotovo pomislio kako je svetom ocu te države, Kim Il Sungu, neko pružio primerak te knjige i pitao ga da li bi on mogao da napravi tako nešto. Ali čak se ni Orvel nije usudio da kaže kako je rođenje “Velikog brata” bilo praćeno čudesnim znacima i znamenjem – recimo, da su ptice slavile taj divni događaj pevajući ljudskim rečima. Niti bi gornji slojevi Partije u Okeaniji trošili milijarde inače skromnih sredstava, i to u vreme strašne gladi, da pokažu kako su smešni sisar Kim Il Sung i njegov nesrećni sin, sisar Kim Il Džong, dve inkarnacije jedne iste ličnosti. (U ovoj podvrsti arijevske jeresi, koju je Atanasije toliko osuđivao, Severna Koreja je jedinstvena po tome što je u njoj na državnom čelu čovek koji je mrtav: Kim Il Džong je vođa partije i armije, ali mesto predsednika trajno zauzima njegov preminuli otac, što ovu zemlju čini *nekrokratskom*, odnosno *mauzolokratskom*, a istovremeno i režimom kome nedostaje samo jedan član Svete Trojice.) Onostrani život se ne pominje u Severnoj Koreji zato što se tu i inače vredno radi na sprečavanju bilo kakve ideje bežanja, bez obzira na pravac, ali se ipak, čak ni u Severnoj Koreji, ne tvrdi da će dva Kima vladati vama i nakon vaše smrti. Oni koji se malo udube u ovo, videće da u slučaju Severne Koreje nemamo posla sa toliko ekstremnom formom komunizma – ta reč jedva da se i pominje u tamošnjim provalama ekstatičke odanosti – koliko sa prizemnom, ali ipak iznijansiranom formom konfučijanizma i obožavanja predaka.

Kada sam napustio Severnu Koreju, što je bilo propraćeno mešovitim osećajem olakšanja, gneva i sažaljenja, tako snažnim da i danas mogu jasno da ga prizovem, napustio sam državu koja je i totalitarna i religijska. Kasnije sam razgovarao sa mnogim hrabrim ljudima koji su pokušavali da podriju taj jezivi sistem i iznutra i spolja. Odmah priznajem da su neki od najhrabrijih i najprkosnijih

među njima bili hrišćanski fundamentalisti i antikomunisti. Jedan od njih je nedavno dao intervju u kojem je bio dovoljno iskren da prizna kako mu nije bilo lako da nekolicini izgladnelih i prestravljenih ljudi koji su uspeli da pobegnu iz te države-zatvora propoveda o ideji spasioca. Čitava ideja nepogrešivog i svemoćnog iskupitelja, rekli su mu oni, zvuči im malo previše poznato. Činija pirinča, mogućnost da upoznaju neku malo otvoreniju kulturu, i malo odmora od mučne, neprekidne graje prisilnog entuzijazma, zasad je najviše što mogu da traže. Oni koji su imali dovoljno sreće da stignu do Južne Koreje, ili čak Sjedinjenih Država, mogli su se suočiti sa još jednim mesijom. Sun Mjung Mun, bivši zatovrenik i utajivač poreza, nesporni vođa “Crkve ujedinjenja” i veliki donator krajnje desnice u Sjedinjenim Državama, jedan je od glavnih pokretača halabuke vezane za “teleološki dokaz” o postojanju boga. Vodeća ličnost tog takozvanog pokreta, čovek koji nikada nije propustio da svog gurua i bogočoveka nazove primerenim imenom “Otac”, jeste Džonatan Vels, pisac smešnog antievolucionističkog pamfleta pod naslovom *Ikone evolucije*. Kao što to sam Vels kaže na dirljiv način, “reči Oca, moja proučavanja i moje molitve uverile su me da život treba da posvetim uništavanju darvinizma, kao što su mnoga moja braća unifikacionisti posvetili svoj život uništavanju marksizma. Kada me je Otac odabrao (zajedno sa još desetak diplomaca sa istog seminara) da 1978. godine uđem u program doktorskih studija, bio sam srećan što sam dobio priliku da se priključim toj borbi”. Knjiga gospodina Velsa verovatno neće stići ni do fusnote u nekoj istoriji objavljivanih budalaština, ali videvši kako “očinstvo” deluje u obe Koreje, mogu da zamislim kako mora da je izgledalo ono područje na severu države Njujork, po kojem su tutnjale nove religije, i kakav je to morao biti osećaj kada su vernici činili sve što im je volja.

Religija, čak i kada je najblaža, mora da prizna da nudi “potpuno” rešenje po kojem vera u izvesnoj meri mora biti slepa, i po kojem se svi aspekti privatnog i javnog života moraju izložiti neprekidnom nadzoru s višeg mesta. Stalno nadgledanje i potčinjavanje bez predaha, obično ojačano strahom od osвете koja će trajati večno, neće uvek na svetlo dana izmamiti najbolje osobine sisara. Svakako

je istina da ni emancipacija od religije neće uvek stvoriti najbolje moguće sisare. Pogledajte dva upadljiva primera: J. D. Bernal, jedan od najvećih naučnika, onih koji su nas najviše prosvetlili u dvadesetom veku, bio je bedno odan Staljinu i veći deo svog života protraćio je braneći zločine svog vođe. H. L. Menken, jedan od najboljih satiričara religije, bio je preko svake mere oduševljen Ničeom i zagovarao je jedan oblik “socijalnog darvinizma” koji obuhvata i eugeniku i prezir prema slabima i bolesnima. Bio je i donekle slab na Adolfa Hitlera, a o *Mein Kampf* je pisao neoprostivo blagonaklono. Humanizam ima mnogo zločina za koje treba da se izvinjava. Ali on može da se izvini za njih, da ispravi svoje greške ostajući dosledan sebi, a da pri tom ne mora da uzdrmava ili dovodi u pitanje osnovu bilo kakvog svog nepromenljivog sistema verovanja. Totalitarni sistemi su, kakvu god imali spoljašnju formu, fundamentalistički i, kako bismo mi to sada rekli, “počivaju na veri”.

U svom ključnom istraživanju fenomena totalitarizma, Hana Arent nije postupila tribalistički kada je antisemitizmu dala posebno mesto. Ideja da jedna grupa ljudi – bez obzira na to da li je definisana preko vere ili preko nacije – može biti osuđena zauvek, bez mogućnosti povlačenja optužbe, bila je (i jeste) u osnovi totalitarna. Fascinantno je da je Hitler počeo tako što je bio propagator te poremećene predrasude, a da je Staljin završio tako što je bio i njena žrtva i njen zagovornik. Međutim, religija je bila ta koja je vekovima održavala taj virus u životu. Sveti Avgustin je otvoreno uživao u mitu o Jevreju lutalici, a i uopšte je bio zadovoljan zbog toga što Jevreji žive u egzilu, smatrajući da je to dokaz božanske pravde. Ortodoksni Jevreji nisu bez svojih greha za tu stvar. Tvrdeći da su “odabrani” za sklapanje specijalnog i ekskluzivnog saveza sa Svevišnjim, oni su na sebe navukli mržnju i sumnjičavost, a i razotkrili svoju vlastitu formu rasizma. Ipak, totalitarci su najviše mrzeli i mrze sekularne Jevreje, tako da tu nije na mestu pitanje o “krivici žrtve”. Jezuitski red je na osnovu svog statuta sve do dvadesetog veka odbijao da primi sve one koji nisu mogli da dokažu kako nekoliko generacija unazad nemaju “jevrejske krvi”. Vatikan je propovedao da su svi Jevreji nasledili

odgovornost za bogoubistvo. Francuska crkva je digla rulju protiv Drajfusa i “intelektualaca”. Islam nikada nije oprostio “Jevrejima” za to što su sreli Muhameda i onda presudili da on nije autentični poslanik. Pošto je u svojim svetim knjigama naglasak stavljala na pleme, dinastiju i rasu, religija mora da prihvati odgovornost za to što je kroz generacije bila prenosnik jedne od najprimitivnijih iluzija ljudskog roda.

Veza između religije, rasizma i totalitarizma može se uočiti i u drugoj najmračnijoj diktaturi dvadesetog veka, u zlom sistemu aparthejda u Južnoj Africi. To nije bila samo ideologija jednog plemena koje je govorilo holandski jezik i koje je bilo sklono da iskorištava radnu snagu onih koji su imali drugačiju pigmentaciju kože, već je to bio i oblik kalvinizma u praksi. Holandska reformisana crkva propovedala je kao dogmu da Biblija ne dozvoljava da se belci i crnci mešaju, a kamoli da žive u ravnopravnosti. Rasizam je po definiciji totalitaran, on žrtvi udara žig koji ostaje zauvek; on joj odriče pravo i na mrvicu dostojanstva ili privatnosti, pa čak i elementarno pravo da vodi ljubav, da se venčava ili rađa decu sa nekim ko pripada “pogrešnom” plemenu, jer zakon takvu ljubav poništava... Takav je bio život miliona ljudi na “hrišćanskom Zapadu” u naše vreme. Vladajuća Nacionalna partija, koja je bila i veoma inficirana antisemitizmom i koja je stala na stranu nacista u Drugom svetskom ratu, nadala se da otrovne bujice sa crkvenih propovedaonica mogu opravdati njen krvavi mit o “egzodusu” Bura koji su na osnovu toga dobili ekskluzivno pravo na “obećanu zemlju”. I tako je afrikanerska mutacija cionizma stvorila nazadnu i despotsku državu u kojoj su ukinuta prava svih ostalih i u kojoj je na kraju vladavina korupcije, haosa i brutalnosti dovela u pitanje i opstanak samih Afrikanera. U tom trenutku su sporomisleći crkveni poglavari doživeli otkrivenje koje je dozvolilo da se polako napusti aparthejd. Ali to nije dovoljno da bi se oprostila zla koja je ta religija nanosila onda kada se osećala dovoljno jakom za to. Južnoafričko društvo se spasilo od potpunog varvarizma i urušavanja zahvaljujući mnogim sekularnim hrišćanima i Jevrejima, kao i mnogim ateističkim i agnostičkim borcima Afričkog nacionalnog kongresa.

Tokom prošlog veka videli smo još mnogo drugih improvizacija na staru temu diktature koja je sposobna da se pobrine i za mnogo više nego što su puki sekularni ili svakodnevni problemi. Te improvizacije se kreću od onih koje blago vređaju i povređuju – recimo, kada je Grčka pravoslavna crkva 1967. godine krstila vojnu huntu, čiji su predstavnici još nosili štitnike za oči i metalne šlemove, “Grčka hrišćanskim Grcima” – pa do onih koji porobljavaju sve oko sebe kako to čini “Angka” Crvenih kmera u Kambodži, koja je poreklo svog autoriteta tražila u praiorijskim hramovima i legendama. (Njihov ponekad prijatelj a ponekad i rival, pominjani kralj Sihanuk, kome su kineski staljinisti pružili utočište, vešto se pretvarao u kralja-boga kada mu je to odgovaralo.) Negde na sredini nalazi se iranski šah koji je za sebe tvrdio da je “senka boga” kao i “svetlo Arijevača”, i koji je proganjao sekularnu opoziciju i veoma vodio računa da bude predstavljen kao čuvar šiitskih svetilišta. Njegovu megalomaniju nasledila je druga veoma srodna megalomanija, homeinijevska jeres *velajat-e-fagih*, odnosno potpuna društvena kontrola koju vrše mule (i oni preminulog vođu proglašavaju za svog osnivača i tvrde da njegove svete reči nikada ne mogu prestati da važe). Na ekstremnoj poziciji nalazi se primitivni puritanizam talibana koji su se posvetili tome da pronađu nove stvari koje treba zabraniti (sve od muzike do recikliranog papira koji bi u sebi možda mogao sadržati najmanji papirić iz nekog bačenog Kurana) i novih metoda kažnjavanja (zakopavanje živog čoveka, u slučaju da je homoseksualac). Alternativa tim grotesknim fenomenima nije himera sekularne diktature, već zaštita sekularnog pluralizma i prava da se *ne* veruje, to jest onemogućavanje onih koji druge prisiljavaju da veruju. Ta zaštita je danas hitan i neizbežan zadatak: stvar opstanka.

Osamnaesto poglavlje

Jedna suptilnija tradicija – otpor racionalnog

“Tako sam, u ovoj zemlji, jedan od onih malobrojnih koji nisu odbacili religijsko verovanje, već ga nikada nisu ni imali. ... Međutim, taj element mog ranog obrazovanja imao je i jednu lošu posledicu. Usadjući mi mišljenje koje je protivno mišljenju sveta, moj otac je smatrao nužnim da me nauči i kako nije mudro to mišljenje iznositi pred svetom. Iz te lekcije da treba svoje misli da čuvam za sebe, naučene u tako rano doba, proizašle su i neke moje moralne mane.”
- Džon Stjuart Mil, *Autobiografija*

La silende éternel de ces espaces infinis m'effraie.
(Plaši me večna tišina ovog beskrajnog prostranstva.)
- Blez Paskal, *Misli*

Knjiga Psalama može da navede na pogrešne zaključke. Proslavljeni početak psalma 121, na primer – “Podižem oči svoje ka gorama, odakle mi dolazi pomoć” – preveden je na engleski kao tvrdnja, ali u originalu ima formu pitanja: odakle dolazi pomoć? (Ništa se ne bojte: lukavi odgovor glasi da će vernici biti pošteđeni svake opasnosti i svih patnju.) Ko god da je bio autor psalma, očigledno je bio zadovoljan doteranošću i porukom u psalmu 14, tako da ga je ponovio, bukvalno reč po reč, u psalmu 53. Obe verzije počinju istom tvrdnjom “Reče bezumnik u srcu svojemu: nema Boga”. Iz nekog razloga se ova isprazna tvrdnja smatrala dovoljno značajnom da se reciklira kroz čitavu religijsku apologetiku. Jedino što se zasigurno može reći na osnovu te inače besmislene tvrdnje jeste da je neverovanje – ne samo jeres i gubitak vere, već upravo neverovanje – nesumnjivo bilo poznato i u to davno doba. S obzirom na apsolutnu vlast neupitne vere koja je brutalno kažnjavala sve koji bi joj se suprotstavili, moramo priznati da bi

čovjek koji ovakvo mišljenje *ne bi držao* u strogoj tajnosti, zaista bio obična budala. No, u tom bi slučaju bilo zanimljivo znati kako je pisac psalma došao do nje. (U Sovjetskom Savezu disidenti su zatvarani u ludnice uz obrazloženje da pate od “reformističkih halucinacija”: i jeste bilo sasvim prirodno i razumno pretpostaviti da niko sa normalnim osećajem za samoodržanje neće pri zdravoj pameti predlagati i javno govoriti o neophodnosti reformi.)

Našoj vrsti nikada neće nedostajati budala, ali se usuđujem da kažem kako je broju lakovernih idiota koji su propovedali veru u boga srazmeran broj glupaka i tupadžija koji su zaključili da to nema smisla. Možda bi bilo neskromno reći kako su veći izgledi da su inteligencija i radoznalost bili na strani ateista, ali ostaje činjenica da je uvek bilo ljudi koji su primećivali kako nije verovatno da postoji bog, koji su primećivali zlo koje se čini u njegovo ime, uočavali kako je verovatno da su ga izmislili upravo ljudi, a zatim i da nam na raspolaganju stoje i manje štetna alternativna verovanja i objašnjenja. Ne možemo znati imena svih tih muškaraca i žena, zato što su oni uvek i svuda bili nemilosrdno progonjeni. Iz tog razloga ne možemo znati ni broj ljudi koji su za javnost bili vernici, a zapravo bili nevernici. Još u XVIII i XIX veku, u relativno slobodnim društvima kao što su Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države, čak i nevernici koji su bili toliko obezbeđeni i imućni poput Džemsa Mila i Bendžamina Frenklina, osećali su da je preporučljivo da svoje mišljenje zadrže za sebe. Tako kada čitamo o “hrišćanskom” slikarstvu i arhitekturi u slavu boga, ili “islamskoj” astronomiji i medicini, onda govorimo o napretku civilizacije i kulture – delom anticipirane kod Asteka i Kineza – koji je za “veru” bio vezan onoliko koliko su pomaci kod pomenutih Asteka i Kineza bili vezani za žrtvovanje ljudi i imperijalizam. S izuzetkom malog broja sasvim specifičnih slučajeva, mi nemamo načina da saznamo da li su, i koliko, ti arhitekti, slikari i naučnici čuvali svoje najintimnije misli od ispitivačkog pogleda bogobojažljivih. Galilej bi možda mogao nesmetano da istražuje uz pomoć svog teleskopa samo da nije bio toliko naivan da prizna kako to ima neke kosmološke implikacije.

Sumnja, skepticizam i direktno neverovanje uvek su imali u suštini istu formu koju imaju i danas. Uvek je bilo zapažanja u vezi sa prirodnim poretom stvari u kojim je, zapažanjima, bilo primetno odsustvo i suvišnost prvobitnog pokretača. Uvek je bilo oštromnih komentara o tome kako je religija odraz ljudskih želja ili ljudskih zamisli. Nikada nije bilo mnogo teško uočiti da je religija uzrok mržnje i sukoba i da njen opstanak zavisi od neznanja i sujeverja. Satiričari i pesnici, kao i filozofi i ljudi od nauke, umeli su da kažu kako bi trouglovi, da imaju svoje bogove, imali bogove-trouglove, baš kao što trački bogovi imaju trački plavu kosu i plave oči.

Čuveni primer kolizije između naše moći rasuđivanja i svakog oblika organizovane vere, iako svakako ne i prvi, jeste suđenje Sokratu 399. godine pre nove ere. Meni uopšte nije važno što ne možemo biti potpuno sigurni da je Sokrat uopšte postojao. Ono što je zabeleženo o njegovom životu i njegovim rečima dolazi nam iz druge ruke, na sličan, mada ne baš i isti način, na koji nam dolaze knjige jevrejske i hrišćanske Biblije i islamskih hadisa. Međutim, filozofiji nisu potrebne takve vrste svedočanstava pošto se ona ne bavi “otkrivenom” mudrošću. Slučaj je hteo da imamo neke uverljive izveštaje o Sokratovom životu (vojnici koji se drže stoički, a po izgledu donekle nalik Švejkju; namćorasta žena; sklonost ka napadima katalepsije), i to je sasvim dovoljno. Držeći se Platonove reči, koji je verovatno bio svedok, možemo uzeti da je u vreme paranoje i tiranije u Atini Sokrat bio optužen za bezbožništvo i da je znao da će platiti životom. Uzvišene reči u *Apologiji* jasno pokazuju da nije hteo da spase svoju glavu tako što će prihvatiti – onako kao što su to činili nesrećnici koji su dopali šaka inkviziciji – nešto u šta ne veruje. Iako zapravo nije bio ateista, sasvim je ispravno zaključeno da je nepouzdan zbog toga što zagovara slobodno mišljenje i nesputano istraživanje i što ne želi da aminuje nijednu dogmu. Kako je sam rekao, svo njegovo “znanje” sastoji se u poznavanju razmera vlastitog neznanja. (Za mene je to i dalje definicija obrazovane osobe.) Kako kaže Platon, taj veliki Atinjanin je poštovao sve prihvaćene rituale u svom gradu, svedočio je da ga je Delfijsko proročište uputilo da postane

filozof; na posmrtnoj postelji, osuđen da popije kukutu, govorio je o mogućem životu posle smrti u kojem oni koji su putem umnih vežbi odbacili svet mogu i dalje da žive čistim duhom. Ali ni tada nije zaboravio da se ogradi, kao što je uvek činio, i da doda kako to možda i nije tačno. No ta stvar, kao i svaka druga, zaslužuje da se razmotri. Filozofija počinje tamo gde religija završava, kao što, analogno, hemija počinje tamo gde se iscrpljuje alhemija, a astronomija dolazi da zauzme mesto astrologije.

Dakle, od Sokrata možemo naučiti kako najbolje braniti dve stvari koje su od najvećeg značaja. Prvo, da nam je savest urođena. Drugo, da dogmatske vernike lako možemo nadigrati i ismejati pretvarajući se da njihova učenja uzimamo zdravo za gotovo.

Sokrat je verovao u postojanje *daimona*, nepogrešivog osećaja ili unutrašnjeg vodiča, čije mudro mišljenje uvek vredi poslušati. Svako, izuzev psihopata, ima taj osećaj u sebi, u manjoj ili većoj meri. Adam Smit je pisao o svom stalnom partneru u nečujnim raspravama, partneru koji ga proverava i pokazuje mu dokle sme da ide. Zigmund Frojd je pisao da je glas razuma kod čoveka slab, ali veoma istrajan. K. S. Luis je pucao previsoko kada je tvrdio da je postojanje savesti inicirano božanskom iskrom. Savremeni rečnik savest opisuje – ne tako loše – kao nešto što nas navodi da se ponašamo dobro i kada nas niko ne gleda. U svakom slučaju, Sokrat je odbijao da izjavljuje stvari koje su se protivile njegovom osećanju morala. Ponekad bi, ako bi posumnjao da je pribegao kazuistici ili da nešto govori samo da bi se dopao slušaocima, začutao u pola izlaganja. Sudijama je rekao da mu “unutrašnji glas” ni u jednom trenutku njegovog poslednjeg obraćanja sudu nije dao znak da prestane. Oni koji veruju da je postojanje savesti dokaz božanskog plana iznose argument koji se naprosto ne može oboriti zato što nema dokaza ni za ni protiv njega. Slučaj Sokrata, s druge strane, pokazuje da ljudi koji zaista imaju savest često moraju da brane svoja uverenja pred vernicima.

I onda kada je bio suočen sa smrću, zastupao je svoje stavove mada je bio svestan da bi, da je odlučio da moli za život, dobio blažu

kaznu. Gotovo uvredljivim tonom ponudio im je mito, da umesto kazne plati nekakvu zanemarljivu odštetu. Ne dajući tako svojim ljutitim sudijama drugu mogućnost osim da ga osude na smrt, on je nastavio s objašnjavanjem zašto ubistvo koje će oni izvršiti za njega nema nikakvog značaja. Smrt u sebi ne krije ništa strašno: to je ili večni odmor ili šansa za besmrtnost – i to u društvu velikih Grka poput Orfeja i Homera, koji su otišli pre njega. Smrt je tako srećno stanje, primetio je jetko, čovek bi prosto poželeo da uvek iznova umire. Nama ne treba da bude važno što više ne postoji Delfijsko proročište i što su Orfej i Homer mitske ličnosti. Poenta je u tome da se Sokrat narugao svojim tužiteljima na njihovom terenu, zapravo im poručivši – ne znam tačno kako stoje stvari sa smrću i bogovima, ali sam više nego siguran da ni *vi* o tome ne znate ništa.

Neki antireligijski efekti Sokratove pojave, i njegovog blagog ali nepopustljivog ispitivanja, vidljivi su u komadu koji je napisan i izvođen još za njegovog života. U Aristofanovoj drami *Oblakinje* filozof pod imenom Sokrat ima svoju školu skepticizma. Njemu seljak iz susedstva postavlja sva uobičajena glupa pitanja koja postavljaju vernici. Recimo, ako nema Zeusa, ko onda donosi kišu da zalije useve? Pozivajući seljaka da na sekund upotrebi svoj mozak, Sokrat kaže da ukoliko Zeus može da učini da padne kiša, onda bi kiša mogla da pada i iz vedra neba. Pošto se to ne događa, možda je mudrije zaključiti da su oblaci uzrok padanja kiše. Dobro, kaže seljak, ko onda pomera oblake i namešta ih na pravo mesto? Mora biti da to čini Zeus. Ne, kaže Sokrat, i onda mu objašnjava kako deluju vetar i toplota. Dobro, odgovara stari seljak, a odakle dolaze munje da kazne lažljivce i druge nevaljalce? Sva je prilika, blago mu odgovara Sokrat, da munje ne prave razliku između dobra i zla. Pa zar se ne događa često da gromovi udaraju baš u hramove samog Zeusa sa Olimpa? To je bilo dovoljno da pridobije seljaka, koji se, doduše, kasnije pokajao zbog toga što je postao neznabožac, pa je spalio čitavu školu, zajedno sa Sokratom unutra. Mnogo je slobodnih mislilaca koji su tako završili, ili za dlaku izbegli takav kraj. Svi veliki sukobi u vezi sa pravom na slobodu mišljenja, slobodu govora i istraživanja, imali su istu

formu: religija se trudi da bukvalistički i ograničen um nadvlada um koji istražuje i koji poznaje ironiju.

U suštini, rasprava sa verom počinje i završava sa Sokratom i, ukoliko želite, možete da zastupate gledište kako su gradski tužioci imali pravo da zaštite atinsku mladež od njegovih problematičnih spekulacija. No, s druge strane, ne može se reći da se on u svojoj borbi protiv sujeverja mnogo oslanjao na nauku. Jedan od njegovih tužilaca je rekao kako je on Sunce nazvao komadom kamena, a Mesec komadom zemlje (za ovo drugo se ispostavilo da je tačno), ali Sokrat je izokrenuo optužbu i kazao da se ta pitanja tiču Anaksagore. Taj jonski filozof zaista jeste bio ranije optuživan jer je rekao da je Sunce komad usijane stene, a Mesec komad zemlje, ali nije bio tako pronicljiv poput Leukipa i Demokrita koji su tvrdili da je sve sačinjeno od atoma koji se neprekidno kreću (uzgred budi rečeno, vrlo je moguće da Leukip nikada nije ni postojao, ali ništa važno ne zavisi ni od te činjenice). U vezi sa briljantnom atomističkom školom, važno je to što je ona pitanje prvog uzroka ili porekla smatrala u suštini nevažnim. Nije razumno očekivati da je neki um u to vreme mogao da ode dalje od toga.

Tako je problem “bogova” ostao nerešen. Epikur, koji je od Demokrita preuzeo teoriju o atomima, nije mogao da baš nimalo ne veruje u “njihovo” postojanje, ali isto tako nije mogao ni sam sebe da uveri kako bogovi igraju nekakvu ulogu u ljudskim stvarima. Pre svega, zašto bi se “oni” bavili dosadnim ljudskim životima, ili još gore, dosadnim pitanjima upravljanja ljudskim društvom? Oni izbegavaju nepotreban bol, a ljudi su mudri kada čine to isto. Stoga nema razloga da se plašimo smrti, a u vremenu koje nas deli od smrti, svi pokušaji da se pronikne u božje namere, recimo proučavanjem utrobe životinja, samo su apsurdno gubljenje vremena.

Naneki način, najprijemčiviji i najšarmantniji među utemeljivačima antireligije jeste pesnik Lukrecije, koji je živio u I veku pre Hrista i preko svake mere se divio Epikurovom delu. Reagujući na obnavljanje drevnog obožavanja cara Avgustina, on je sastavio oštromnunu i briljantnu poemu pod naslovom *De rerum natura*,

što znači “O prirodi stvari”. Srednjovekovni hrišćanski fanatici pokušali su da zatru to delo, preživeo je samo jedan rukopis, tako da imamo sreće što uopšte znamo da je postojala ta osoba koja je pisala u vreme Cicerona (on je prvi objavio tu poemu) i Julija Cezara, i koja je uspela da održi u životu atomističku teoriju. Lukrecije je anticipirao Dejvida Hjuma kada je rekao da vizije o budućem kraju nisu ništa gore od predstava o ništavilu iz koga je sve nastalo, a takođe je anticipirao i Frojda svojim podsmevanjem ideji nekih ljudi da sami odrede kako će izgledati njihovi grobovi i pogrebne ceremonije, koja je samo odraz tašte i jalove želje da se na neki način bude prisutan na sopstvenoj sahrani. Sledeći Aristofana, Lukrecije je mislio kako vremenske prilike mogu da se objasne na osnovu vlastitih zakonitosti, te da priroda, “koja se rešila svih bogova”, sama čini ono što naivni i egocentrični ljudi smatraju za delo koje je bogom nadahnuto, ili za nešto što se odnosi na njihovo ništavno malo i slabašno biće:

*Ko je taj koji može okretati zvezdane sfere sve / I širom zemlje pokretati
vetar plodni / Uvek i u svakom času spreman / Da oblake crne skupi
i uskovitla nebo mirno / Gromom strašnim, da pošalje munje često /
Baš na hramove svoje, i da pustinjom divlja / A onda cilja strelama
svojim tako / Da munje ne pogode krive, a nevine redom seku?⁹*

U čitavoj hrišćanskoj Evropi atomizam je žestoko osuđivan tokom više vekova, i to je bilo sasvim logično budući da je njegovo objašnjenje prirodnog sveta bilo mnogo bolje od onog koje je nudila religija. Ali, s obzirom da nije bilo lako slediti misli u Lukrecijevoj poemi, te su misli opstale tek u nekoliko učenih umova. Ser Isak Njutn je možda bio vernik – i to vernik svakovrsnih pseudonauka, kao i hrišćanski vernik – ali kada je seo da piše svoje *Principia* on je u prvim nacrtima uključio i *De rerum natura*. U Galilejevom *Saggiatore* iz 1623. godine ne pominje se Epikur, ali ovo delo toliko zavisi od njegovih atomističkih teorija da su i kritičari i pobornici o njemu govorili kao o epikurejskoj knjizi.

9 Hičens ne navodi izvor, a stihovi koje prenosi ne postoje u dostupnim engleskim prevodima Lukrecijeve poeme, niti se poklapaju sa postojećim prevodom na srpski. (prim. prev.)

S obzirom koliko je religija terorizirala nauku i učenost (Avgustin je tvrdio da paganski bogovi zaista postoje, ali samo kao đavoli, i da je Zemlja mlađa od 6.000 godina) i s obzirom na činjenicu da je većina inteligentnih ljudi smatrala da je pametno pretvarati se, niko ne treba da se čudi što je filozofija često, kada bi malo oživela, u početku uvek koristila kvazi-pobožne fraze. Sledbenicima različitih filozofskih škola koje su bile dopuštene u Andaluziji tokom kratkog perioda njenog procvata – perioda sinteze aristotelizma, judaizma, hrišćanstva i islama – bilo je dozvoljeno da spekuliraju o dvojnosti istine i o mogućoj harmoniji između razuma i otkrivenja. Koncept “dvostruke istine” iznele su pristalice Averoesa, ali crkva mu se, iz razumljivih razloga, oštro usprotivila. Frensis Bekon, pišući za vreme kraljice Elizabete, voleo je da kaže – verovatno na tragu Tertulijanove tvrdnje da snaga vere raste u skladu sa merom apsurdnosti onoga u šta se veruje – da vera dostiže vrhunac onda kada su njena učenja najneprijemčivija za razum. Pjer Bejl, koji je pisao nekoliko decenija kasnije, rado je iznosio sve što bi razum mogao da kaže protiv verovanja, samo da bi na kraju dodao: “I utoliko je veći trijumf vere u verovanju koje se na sve ovo ne osvrće”. Možemo biti prilično sigurni da to nije činio samo zato da ne bi bio kažnjen. Tada se tek spremalo svitanje onoga doba u kojem će ironija moći da ošine i zbuni bukvalistički i fanatični um.

Ali to neće proći bez mnogobrojnih uzvratnih udaraca i konzervativnih reakcija fanatika koji sve shvataju bukvalno. Tokom kratkog, ali sjajnog perioda u XVII veku, mala i odvažna holandska nacija bila je popustljiv domaćin mnogim slobodnim misliocima poput Bejla (koji se tamo sklonio da bi bio bezbedan) i Renea Dekarta (koji se preselio iz istog razloga). U Holandiji se rodio, godinu dana pre nego što je inkvizicija optužila Galileja, i veliki Baruh Spinoza, izdanak španske i portugalske jevrejske loze čiji su preci u Holandiju stigli bežeći od progona.

Poglavar amsterdamske sinagoge objavili su 27. jula 1656. godine sledeći *herem*, odnosno osudu, fatvu, koji se ticao njegovog rada:

“Prema presudi anđela i svetaca ekskomuniciramo, odbacujemo, proklinjemo i anatemišemo Baruha de Espinozu uz saglasnost poglavara i čitave ove svete kongregacije, i u prisustvu svetih knjiga: prema 613 principa koji su u njima zapisani, i kletvom kojom je Isus Navin prokleo Jerihon, i kletvom koju je Jelisije bacio na decu, i svim kletvama koje su zapisane u zakonima. Neka bude proklet danju i neka bude proklet noću. Neka bude proklet dok spava i neka bude proklet dok je budan. Neka je proklet kada dolazi i neka je proklet kada odlazi. Gospod mu neće oprostiti, neka od sada sva Božja ljutnja i gnev idu na njega i neka počivaju na njemu sve kletve koje su zapisane u knjizi zakona. Gospod će uništiti njegovo ime pod Suncem, zbog njegovih nedela odvojiti ga od svih plemena Izraela, uz sve kletve nebeske koje su zapisane u knjizi zakona.”

Višestruka osuda završava se naredbom svim Jevrejima da izbegavaju bilo kakav kontakt sa Spinozom, i da se, pod pretnjom bolne kazne, uzdrže od čitanja “bilo čega što je on sastavio ili napisao”. (Igrom slučaja, “kletva koju je Jelisije bacio na decu” odnosi se na izuzetno prosvetljujuću biblijsku priču u kojoj Jelisije, iznerviran dečjim zadirkivanjem što je ćelav, traži od boga da pošalje medvedice koji će deci otkinuti jedan po jedan ud, što su, kako kaže priča, medvedice poslušno i učinile. Možda Tomas Pejn nije grešio kada je rekao da ne može verovati ni u jednu religiju koja sablažnjava dečji um).

Vatikan je, kao i kalvinističke vlasti u Holandiji, svim srcem podržao ovu histeričnu jevrejsku osudu i pridružio se marginalizovanju Spinozinog dela u čitavoj Evropi. Nije li on doveo u pitanje besmrtnost duše i tražio odvajanje Crkve od države?! Do đavola s njim! Sada se tom prezrenom jeretiku pripisuje najoriginalniji filozofski rad na temu odnosa duha i tela, a njegove meditacije o čoveku ponudile su promišljenim ljudima mnogo više stvarne utehe nego što je to učinila ijedna religija. I dalje traje rasprava o tome da li je Spinoza ateista, mada se čini malo neobičnim što danas treba da diskutujemo o tome da li panteizam jeste ili nije ateizam. On je, prema sopstvenim rečima, teista, ali njegova

definicija boga koji se manifestuje kroz prirodni svet opasno je blizu odbacivanja svakog *religijskog* boga. Ukoliko postoji sveprožimajuće preegzistentno kosmičko božanstvo koje je deo onoga što stvara, onda nema mesta za boga koji se meša u ljudske poslove, a kamoli za boga koji se opredeljuje za stranu u okrutnim lokalnim zaševicama različitih jevrejskih i arapskih plemena. Takav bog ne može da napiše neki određeni tekst, niti pak može da nekog inspiriše na pisanje, kao što ne može biti ni ekskluzivna imovina neke sekte ili nekog plemena. (Setite se šta su Kinezi pitali prve hrišćanske misionare koji su stigli do njih: ako se bog otkrio, kako je mogao da dozvoli da protekne toliko vekova pre nego što vest o tome stigne do Kineza? “Tragajte za znanjem čak i ako je ono u Kini”, kaže Poslanik Muhamed, nesvesno otkrivajući da je tada najveća civilizacija na svetu bila na samom spoljnom obodu njegove svesti). Kao što su Njutn i Galilej gradili na temeljima koje su postavili Demokrit i Epikur, tako vidimo kako uticaj Spinozinog uma seže sve do Ajnštajna koji je na pitanje rabina odlučno odgovorio da veruje samo u “Spinozinog boga”, a nikako u boga “koji se bavi sudbinama i delima ljudskih bića”.

Spinoza je svoje ime promenio u Benedikt i tako ga udaljio od jevrejskih korena; izdržao je 20 godina anateme u Amsterdamu – krajnje stoički, i do kraja je bio sposoban za miran i racionalan razgovor – i umro; uzrok smrti bio je prah koji mu se nataložio u plućima zbog toga što se bavio brušenjem stakla. Čitavog života je naime brusio i polirao sočiva za teleskope i medicinske aparate, što je primerena naučna aktivnost za nekoga ko je ljude učio da preciznije sagledavaju stvari. “Svi naši moderni filozofi”, pisao je Hajnrih Hajne, “gledaju, često ne znajući, kroz staklo koje je Baruh Spinoza uglačao”. Hajneove pesme su kasnije bacale u vatru nacističke siledžije koje nisu verovala da neki, “makar i asimilovani” Jevrejin može da bude dobar Nemač. Preplašeni, nazadni Jevreji koji su odbacili Spinozu, odbacili su biser koji je vredniji od čitavog njihovog plemena; kada je Spinoza umro, njegovo telo, telo njihovog najhrabrijeg sina, ukradeno je i bez sumnje podvrgnuto nekim ritualima skrnavljenja.

Spinoza je predvideo da se tako nešto može dogoditi. U pismima je pisao reč *Caute!* (na latinskom “oprezno!”) i ispod njega crtao malu ružu. To nije bio jedini aspekt njegovog dela koji je bio *sub rosa*. Štamparu svog čuvenog *Tractatusa* predstavio se lažno, a stranu na kojoj je trebalo da piše ime autora, ostavio je praznu. Njegovo zabranjeno delo (čiji najveći deo verovatno ne bi bio sačuvan nakon njegove smrti da nije bilo hrabrosti i preduzimljivosti jednog njegovog prijatelja) nastavilo je svoj tajni život u delima drugih mislilaca. U kritičkom *Dictionnaire* Pjera Bejla Spinoza je dobio najdužu odrednicu. Kada je 1748. godine objavljen Monteskejev *Duh zakona* vladao je utisak da to delo jako mnogo duguje Spinozi i crkvene vlasti u Francuskoj su tražile od Monteskeja da se odrekne tog jevrejskog monstruma i da javno kaže da veruje u (hrišćanskog) Tvorca. Velika francuska *Encyclopédie*, koja je na kraju i definisala prosvetiteljstvo i koju su uredili Deni Didro i Dalamber, sadrži ogromnu odrednicu o Spinozi.

Ne želim da ponovim veliku grešku koju prave hrišćanske apologete. Oni su ogroman i nepotreban napor uložili u to da pokažu kako su mudri ljudi, koji su pisali pre Hrista, zapravo bili proroci koji najavljuju njegov dolazak, odnosno da su svi oni u nekom smislu bili njegove preteče. (Još u XIX veku Vilijem Juart Gledston ispisao je ogromne površine papira pokušavajući da dokaže kako to važi i u slučaju starih Grka.) Nemam nikakvog prava da dokazujem kako su neki stari filozofi navodno bili preteče ateizma. Imam, međutim, pravo da istaknem kako zbog verske netolerancije ne možemo tačno znati šta su oni privatno mislili, a da je malo nedostajalo i da budemo onemogućeni da saznamo šta su javno pisali. Čak je i relativni konformista Dekart, koji je smatrao da je za njega mudrije da živi u slobodnijoj atmosferi Holandije, predložio da se na njegov nadgrobni spomenik stavi sledeća sažeta poruka: “Onaj ko je umeo dobro da skriva, taj je dobro živeo”.

U slučaju Pjera Bejla i Voltera, na primer, nije lako utvrditi da li su bili ozbiljno nereligiozni ili ne. Njihov metod, nema sumnje, nije pokazivao mnogo poštovanja prema veri, pisali su satirično i

nije bilo tog čitaoca koji, pre čitanja sklon nekritičnom verovanju, nije posle čitanja njihovih dela osetio da mu je vera ozbiljno uzdrmana. Ista ta dela su u svoje vreme bila bestseleri i zbog njih nova klasa pismenih ljudi nije mogla da i dalje veruje, na primer, u to da su biblijske priče doslovce istorijski tačne. Bejl je izazvao opštu pometnju kada se bacio na proučavanje onoga šta je radio David, navodni “psalmist”, i kada je pokazao da je ovaj bio jedan običan bandit bez ikakvih skrupula. Bejl je takođe podvlačio da je apsurdno verovati kako će se ljudi zbog vere ponašati bolje, ili da će zbog toga što ne veruju biti lošiji. Ogromna količina akumuliranih svedočanstava govori u prilog tog zdravorazumskog zaključka, a Bejl je samo to izneo i predstavio – i zbog toga je uzdizan, ili pak optuživan za posredni, odnosno prikriveni ateizam. No, on je ta svoja zapažanja iskombinovao, to jest “zaštiti” mnogim znatno ortodoksnijim tvrdnjama, zahvaljujući čemu je, po svemu sudeći, njegovo izuzetno uspešno delo doživelo i drugo izdanje. Volter je napravio ravnotežu tako što se s jedne strane brutalno izrugivao religiji, a s druge pravio neke pobožne gestove; on je uz smešak predložio da njegov grob (ti ljudi nikad nisu prestajali da pričaju o svojim sahranama!) bude sagrađen tako da pola bude u crkvi, a pola van nje. Ali, pri jednoj od svojih najslavljenijih odbrana građanske slobode i prava na savest, Volter je doživeo da njegov klijent, Žan Kala, bude razapet na točak, da mu čekićem lome kosti, te da zatim bude obešen zbog “prestupa” koji se svodi na to da je pokušao nekog iz svog domaćinstva da preobrati u protestantizam. Čak ni aristokrata poput Voltera nije se mogao smatrati sigurnim, kao što je shvatio nakon što je Bastilju video iznutra. Hajde da makar toliko ne zaboravimo.

Imanuel Kant je neko vreme verovao da su sve planete naseljene i da se karakter stanovnika poboljšava srazmerno njihovoj udaljenosti od nas. Ali, iako je krenuo od takvog šarmantno ograničenog osnovnog poimanja kosmosa, ipak je umeo da iznese uverljive argumente protiv svake teističke pretpostavke koja zavisi od uma. Pokazao je da dobri stari teleološki dokaz – i tada, kao i sada, najomiljeniji od svih – možda može da se nategne tako da implicira postojanje nekog “arhitekta”, ali ne i tvorca. Kosmološki dokaz

boga – koji kaže da naše vlastito postojanje nužno implicira drugo nužno postojanje – pobio je tvrdeći da je to samo ponavljanje ontološkog argumenta. A ontološki argument je pobio dovodeći u pitanje priprostu ideju da ukoliko se bog može zamisliti kao ideja, ili pripisati kao predikat, onda on mora posedovati kvalitet postojanja. Tu tradicionalnu besmislicu slučajno je opovrgla Penelopa Lajvli u svom mnogo hvaljenom romanu *Mesečev tigar*. Njena ćerka Lisa je, kako kaže, “tupavo dete”, ali Penelopa ipak uživa u njenim dečjim, ne mnogo promoćurnim, ali zato maštovitim pitanjima:

“Da li postoje zmajevi?’, pitala me je. Rekla sam joj da ne postoje. ‘A jesu li nekad postojali?’. Rekla sam joj da sve govori u prilog tvrdnje da nisu. ‘Ali ako postoji reč zmaj’, kaže ona, ‘onda mora da su nekad postojali zmajevi.’”

Ko od nas nije štiti neko nevino dete od dokaza koji pobijaju ovakvo rezonovanje? Ali radi oštine argumenta, i zato što ne možemo ceo život potrošiti na odrastanje, ovde ću citirati Bertranda Rasela: “Kant kaže da postojanje *nije* predikat. Stotinu talira koje sam samo zamislio, kaže on, imaju sve potpuno iste predikate kao i stotinu stvarnih talira.” Kantova pobijanja sam izneo obrnutim redom zato da bih skrenuo pažnju na slučaj koji je zabeležila inkvizicija u Veneciji 1573. godine, slučaj čoveka po imenu Mateo de Vinčenti, koji je o doktrini “stvarnog prisustva Hristosa na misi”, mislio sledeće: “Glupost je što moramo da verujemo u takve stvari – to su samo priče. Ja bih radije da verujem kako imam novac u džepu”. Kant nije znao za ovog svog preteču iz običnog naroda, kao što verovatno, kada se okrenuo zahvalnijoj temi etike, nije znao da je njegov “kategorički imperativ” odjek “zlatnog pravila” rabina Hilela. Kantov princip od nas zahteva da delamo tako kao da će maksima našeg delanja “činom naše volje postati opšti zakon prirode”. U ovakvom sažetku uzajamnog interesa i solidarnosti, nije neophodan nikakav nametnuti ili natprirodni autoritet. A zašto bi i bio potreban? Ljudska pristojnost nije proistekla iz religije. Ona joj prethodi.

Vredi uočiti koliko je mnogo velikih umova u periodu osamnaestovekovnog prosvetiteljstva razmišljalo na sličan način, koliko je bilo ukrštanja, i koliko su se ti ljudi trudili da svoje mišljenje obazrivo iznose, to jest da ga iznose, ako je moguće, u krugu obrazovanih simpatizera. Kao primer bih uzeo Bendžamina Frenklina koji, iako nije baš otkrio elektricitet, svakako jeste pomogao da se otkriju njegovi principi i praktična primena. U polje primene spada i gromobran koji je dobio zadatak da jednom zauvek stavi tačku na pitanje da li bog interveniše tako što nas kažnjava povremenim udarima munje. Nema crkvenog tornja ili minareta koji se danas ne diči gromobranom. Predstavljajući svoj izum javnosti, Frenklin je pisao:

“Bogu je u Njegovoj ljubavi prema Čovečanstvu drago što smo s izvesnim odlaganjem napokon otkrili način za obezbeđivanje naših naseobina i naših građevina od nesreće munje i groma. Metod je sledeći...”

A onda nastavlja detaljnim opisom uobičajene opreme svakog domaćinstva – bakarna žica, igla za štrikanje, “nekoliko spojnica” – koja je dovoljna da se napravi čudo.

Njegov nastup je, spolja posmatrano, bio savršeno u skladu sa opšteprihvaćenim mišljenjem, ali je ipak bio ukrašen i blagom, ali ipak očiglednom zajedljivošću sadržanom u primedbi “s izvesnim odlaganjem”. Ako hoćete, možete, naravno, da verujete kako je Frenklin iskreno mislio sve što je rekao, i da je želeo da njegovi čitaoci veruju kako je zahvalan Svevišnjem što je popustio posle svih tih godina i konačno ljudima otkrio tajnu. Ali teško je ne primetiti eho priče o Prometeju koji je ukrao vatru od bogova. Prometeji tog doba su, međutim, morali još da budu veoma obazrivi. Džozefu Pristliju, čoveku koji je praktično otkrio kiseonik, rulja je, podbunjena od strane torijevaca, uz povike “Za Crkvu i Kralja” potpuno uništila laboratoriju u Birmingemu, i Pristli je, da bi mogao da se vrati svom poslu, morao da postane unitarista s one strane Atlantika. (Nijedna od ovih priča nije potpuna – Frenklina je jako zanimala masonerija, kao što je Njutna zanimala

alhemija, a čak je i Pristli bio pristalica teorije flogistona. Setite se da istražujemo doba detinjstva naše vrste.)

Edvard Gibon je bio revoltiran onim što je otkrio o hrišćanstvu dok je radio na svojoj obimnoj studiji *Opadanje i propast Rimskog carstva*; jedan od prvih primeraka knjige poslao je Dejvidu Hjumu i ovaj ga je upozorio da ga čekaju nevolje, i bio je u pravu. Hjum je primio Bendžamina Frenklina kao gosta u Edinburgu, i putovao je u Pariz da se susretne s urednicima *Encyclopédie*. Ti povremeno pompezno nerelegiozni ljudi najpre su bili razočarani kada je oprezni gost iz Škotske primetio kako nema ateista, pa stoga možda ni takve stvari kao što je ateizam. Možda bi im se više dopao da su pročitali njegove *Dijaloge o prirodnoj religiji*, napisane deceniju i nešto kasnije.

Hjum je kao osnovu uzeo Ciceronov dijalog, sebi je očigledno (ali i oprezno) dao ulogu Filona, i tradicionalne argumente o postojanju boga malo doterao u skladu sa tada raspoloživim modernijim dokazima i razmišljanjima. Možda pozajmljujući od Spinoze (čija su dela čak i tada mogla da se nabave gotovo isključivo iz druge ruke), Hjum je nagovestio da je ispovedanje vere u savršeno jednostavno i sveprisutno najviše biće zapravo pritajeno ispovedanje ateizma pošto takvo jedno biće ne bi moglo da poseduje ništa što bismo razumno mogli da nazovemo umom ili voljom. Štaviše, ukoliko “on” slučajno poseduje takve attribute, onda i dalje važe stara Epikurova pitanja:

“Da li je on voljan da spreči zlo, ali nije kadar? Onda je nemoćan.

Da li je kadar, ali to ne želi? Onda je zlonameran.

Da li je i kadar i voljan? Otkud onda zlo?”

Ateizam preseca ovu lažnu dilemu onako kako bi to učinio Okamov brijač. Čak je i za vernika apsurdna ideja da mu bog duguje neko objašnjenje. Ali vernik ipak uzima na sebe nemoguć zadatak da tumači volju nepoznate osobe i tako, praktično, na sebe preuzima da odgovori na ova tri u osnovi apsurdna pitanja.

Međutim, hajde da odbacimo početnu pretpostavku o postojanju boga i onda ćemo moći da vidimo gde smo i bićemo u stanju da upotrebimo vlastitu inteligenciju, što je, inače, jedino čime raspoložemo. (Na nezaobilazno pitanje – odakle dolaze sva bića? – Hjum daje odgovor kojim anticipira Darwinovu teoriju i zapravo kaže da ona evoluiraju: ona uspešna preživljavaju, a neuspešna izumiru.) U zaključku se odlučio, kao i Ciceron, na kompromis između deiste Kleanta i skeptičnog Filona. Moguće da je to bila igra na sigurno, kojoj je Hjum inače bio sklon, a možda je i primer toga koliko je u doba pre Darvina deizam bio privlačan.

Čak je i veliki Tomas Pejn, prijatelj Frenklina i Džefersona, odbacio optužbu da je ateista, optužbu koju je svojim postupcima sam prizvao. Zapravo, on je sebi dao zadatak da pokaže kako je Stari zavet pun zločina i užasa, a Novi pun smešnih mitova, i sve to zato da bi odbranio boga. Jedan veličanstveni ili plemeniti bog, tvrdio je on, ne bi smeo da dozvoli da se takva zlodela i gluposti vezuju za njegovo ime. Pejnovu *Doba razuma* spada među prve slučajeve otvorenog izražavanja prezira prema organizovanoj religiji. Ta knjiga je imala ogromnog odjeka u čitavom svetu. Njegovi američki prijatelji i savremenici, koje je i on delom podstakao da objave nezavisnost od hanoverskih uzurpatora i njihove privatne Anglikanske crkve, u međuvremenu su ostvarili jednu izuzetnu i dotad jedinstvenu stvar: napisali su demokratski i republikanski ustav u kojem se ne pominje bog, a religija se pominje samo u odredbi u kojoj se garantuje da će ona uvek biti odvojena od države. Gotovo svi Očevi utemeljivači Amerike umrli su bez sveštenika pored postelje, pa tako i stari Pejn koga su u poslednjim satima života religiozni huligani maltretirali zahtevima da prihvati Hrista kao svog spasioca. Poput Dejvida Hjuma, i on je odbacio sve takve utehe, a sećanje na to kakav je on zaista bio nadživelo je zlonamerne glasine da je na samom kraju tražio da se pomiri sa crkvom. (Sama činjenica da bogobojažljivi traže takva “pokajanja” od umirućih, i, što je još gore, da ih naknadno izmišljaju, mnogo govori o neiskrenostih tih ljudi od vere.)

Čarls Darwin je rođen u vreme kada su živeli Pejn i Džeferson i njegovo delo je na kraju prevazišlo ograničenja koje je neznanje tada postavljalo u domenu pitanja o poreklu biljaka, životinja i drugih fenomena, ograničenja koja su sputavala sve njih. Ali čak je i Darwin, kada je počeo svoja istraživanja kao botaničar i istoričar prirode, bio potpuno uveren da se njegov rad uklapa u plan koji je bog osmislio. Želeo je da postane sveštenik. Kako su se otkrića gomilala, tako se on sve više trudio da ih “usaglasiti” sa verom u višu inteligenciju. Kao i Edvard Gibon, očekivao je da će posle objavljivanja knjige biti rasprava i (nešto manje nalik Gibonu) napisao je nekoliko beleški koje je trebalo da ga zaštite i odbrane. U stvari, on je na početku sam sa sobom vodio rasprave koje su veoma ličile na rasprave koje vode današnji zaludnici “teleološkog dokaza”. Na početku se, suočen sa neoborivim činjenicama koje govore u prilog evolucije, pitao zašto ne bi tvrdio da one dokazuju samo to da je bog mnogo veći nego što smo ikada mogli da pomislimo? Otkrivanje prirodnih zakona bi “trebalo da ojača našu ideju o moći sveznajućeg Tvorca”. No, ni sam ne baš potpuno ubeđen u to, Darwin se plašio da će tekstovi o prirodnoj selekciji uništiti njegov ugled na način na koji bi ga uništilo i “priznanje da je izvršio ubistvo”. Takođe mu je bilo jasno da će, ako otkrije da zaista postoji prilagođavanje na okolinu, morati da prizna nešto još strašnije – da nema prvog uzroka, odnosno nekog velikog plana koji stoji iza svega.

Celo prvo izdanje *Porekla vrsta* puno je primera onog starog, šifriranog načina slanja poruka između redova. Ne pojavljuje se izraz “evolucija”, dok je izraz “kreacija” veoma čest. (Jako je zanimljivo da je prvi provizorni naslov svezaka iz 1837. godine glasio *Transmutacija vrsta*, Darwin gotovo da je koristio arhaični jezik alhemije.) Na naslovnoj strani konačne verzije *Porekla vrsta* stajala je važna beleška, očigledno preuzeta od uglednog Frensis Bekona, o potrebi da se proučava ne samo reč božja, već i njegovo “delo”. U *Čovekovom poreklu* Darwin je osetio potrebu da ode i korak dalje, ali je ipak prihvatio neke priređivačke sugestije svoje religiozne i voljene žene Eme. Samo u autobiografiji, koja i nije pisana s namerom da bude objavljena, i u nekim pismima

prijateljima, on priznaje da više ne veruje. Do “agnostičkog” zaključka je došao kako zbog života koji je proživeo, tako i zbog svog rada: mnogo je propatio i to nije mogao da pomiri sa idejom bilo kakvog tvorca ispunjenog ljubavlju, a kamoli sa hrišćanskim učenjem o večitoj kazni. Kao i mnogi inače briljantni ljudi, i on je bio sklon onom solipsizmu koji može ili da rodi ili da razori veru, i koji zamišlja kako se čitav kosmos bavi nečijom pojedinačnom sudbinom. Međutim, njegova naučnička strogost je stoga još i više hvale vredna i svrstava ga uz Galileja budući da je usmerena samo na jednu stvar, na otkrivanje istine. Ništa ne menja činjenica da je ta namera obuhvatala pogrešno, i nezadovoljeno, očekivanje da će istina na kraju biti *ad majorem dei gloriam*.

Darvina su posle smrti histerični hrišćani vređali svojim izmišljotinama kako je taj veliki, časni i nesrećni naučnik na kraju života ipak tražio Bibliju. Trebalo je vremena da se ova bedna laž na kraju raskrinka.

Kada je optužen za naučni plagijat, za šta je vrlo verovatno i bio kriv, ser Isak Njutn je oprezno priznao – a i samo to priznanje je bilo plagijat – da je u svom radu uživao prednost toga da “stoji na ramenima divova”. Sada, na početku 21. veka, elementarna pristojnost nam nalaže da to odmah i unapred priznamo. Kad god poželim mogu da otvorim laptop i saznam sve o životu i delu Anaksagore i Erazma, Epikura i Vitgenštajna. Ne moram da kopam po bibliotekama i čitam uz sveću, neće me mučiti problem što ne mogu da dođem do nekih tekstova ili što ne mogu da stupim u kontakt sa istomišljenicima koji žive u nekim drugim društvima ili su živeli u neko drugo doba. Takođe, ne moram se plašiti (osim kada povremeno zazvoni telefon i neki grubi glas me osudi na smrt, pakao ili i jedno i drugo) da će čitavo moje delo biti uništeno zbog nečega što sam napisao, da će mi porodica biti proterana, ili će joj se dogoditi nešto još gore, da će religijski prevaranti i lažovi ocrniti moje ime zauvek i da ću se naći pred bolnim izborom između pokajanja i smrti u mukama. Imam slobodu i dostupna su mi znanja koja pioniri nauke nisu mogli ni da zamisle. Stoga,

gledajući unazad kroz vreme, ne mogu da ne primetim kako su ti divovi na koje se oslanjam, i na čijim ogromnim ramenima čučim, bili prisiljeni da budu pomalo slabi u važnim i dobro (ili loše) razvijenim zglobovima kolena. Samo je jedan pripadnik grupacije divova i genija zaista rekao šta misli, ne pokazujući nikakav strah ili preteranu obazrivost. Stoga još jednom citiram Alberta Ajnštajna koga tako često pogrešno citiraju. Ovde se obraća korespondentu koji je uznemiren zbog još jednog pogrešnog predstavljanja njegovih, Ajnštajnovih, stavova:

“Naravno da je laž to što čitate o mojim verskim ubeđenjima, laž koja se sistematski ponavlja. Ne verujem u Boga koji je nekakva ličnost i to nikada nisam poricao, naprotiv, jasno sam to govorio. Ako u meni ima nečega što je religiozno, onda je to bezmerno divljenje prema onome što nam nauka otkriva o ustrojstvu sveta”.

Mnogo godina kasnije, on na jedno drugo pitanje odgovara tvrdnjom:

“Ne verujem u besmrtnost pojedinca, smatram da se etika tiče isključivo čoveka i da se iza nje ne krije nikakav natprirodni autoritet.”

Ove reči dolaze iz uma, to jest od čoveka koji je s pravom čuven po svojoj opreznosti, umerenosti i skrupuloznosti i koji je samo zahvaljujući svom čistom geniju postavio teoriju koja bi mogla, ako dospe u pogrešne ruke, da uništi ne samo ovaj svet, već i celokupnu prošlost, kao i samu mogućnost nekakve budućnosti. Veći deo života je na veličanstveni način odbijao da bude prorok koji kažnjava i širio je poruku prosvetiteljstva i humanizma. Nikako se ne odričući svog jevrejskog porekla, zbog čega je proteran, ponižavan i progonjen, on je sačuvao nešto što bi se moglo nazvati etičkim judaizmom, a odbacio je varvarsku mitologiju Petoknjžja. Više razloga imamo da budemo zahvalni njemu nego svim rabinima koji su ikada plakali, ili koji će ikada to činiti. (Kada mu je ponuđeno da bude prvi predsednik Izraela,

Ajnštajn je to odbio zbog mnogih primedbi na cionizam. To je bilo veliko olakšanje za Davida Ben-Guriona koji je nervozno pitao članove svog kabineta: “A šta ćemo ako pristane?”)

Umotana u svoju udovičku crninu, kraljica Viktorija je navodno pitala svog omiljenog premijera može li joj ponuditi neki neoborivi dokaz da postoji bog. Bendžamin Dizraeli je nakratko oklevao pred svojom kraljicom – ženom koju je učinio “caricom Indije” – i zatim odgovorio: “Jevreji, gospođo”. Tom sujevernom političkom geniju, inače svetskom čoveku, činilo se da je opstanak jevrejskog naroda, i njegovo divljenje vredno istrajavanje na drevnim ritualima i pričama, pravi dokaz postojanja nevidljive božje ruke na delu. Dakle, kako su se vremena menjala, tako su se menjali i argumenti. Međutim, u trenutku kada je on to govorio, Jevreji su se borili s dve vrste pritisaka. Prvi i očigledniji je bila getoizacija koju su nametale neznalačke i netolerantne hrišćanske vlasti. To je toliko dobro dokumentovano da ne zahteva dalja objašnjenja. Ali drugi pritisak vršili su oni sami na sebe. Napoleon Bonaparta, na primer, ukinuo je, uz izvesne ograde, zakone kojima se Jevreji diskriminišu. (Moguće da se nadao njihovoj finansijskoj pomoći, ali to sad nije od značaja.) Međutim, kada je njegova vojska zaratila sa Rusijom, rabini su od svoje pastve tražili da stane na stranu cara, upravo onog cara koji ih je ponižavao, bičevao, otimao im novac i ubijao ih. Bolje taj despotizam, i njegovo neprijateljstvo prema Jevrejima, nego i najmanji dašak grozomornog francuskog prosvetiteljstva. Zbog toga je bila važna, kao što je i dalje važna, ona istovremeno i smešna i mučna melodrama u amsterdamskoj sinagogi vezana za Spinozu. Čak i u zemlji tako otvorenog duha kao što je bila Holandija, verski poglavari su radije nalazili neki zajednički jezik sa hrišćanskim antisemitima i drugim opskurnim grupama nego što su najboljima među sobom dozvoljavali da koriste vlastitu slobodnu volju.

Dakle, kada su pali zidovi geta, njegovi stanovnici su bili oslobođeni i rabina i “nevernika”. Usledio je takav procvat talenata kakav se viđao retko kad u istoriji. Nekada umrtnjena populacija dala je, i daje, gigantski doprinos medicini, nauci, pravu, politici i

umetnostima. I danas se svuda oseća odjek njihovog dela: dovoljno je pomenuti Marksa, Frojda, Kafku i Ajnštajna, ali i Isaka Babelja, Artura Keslera, Bilija Vajldera, Lenija Brusa, Sola Beloua, Filipa Rota, Džozefa Kelera i bezbroj drugih stvaralaca koji su takođe proizvod te dvostruke emancipacije.

Ukoliko bismo mogli da nominujemo neki dan za apsolutno tragičan dan u istoriji ljudskog roda, onda bi to mogao biti onaj kada se obeležava bezlični i iritirajući praznik poznat kao “hanuka”. Jednom hrišćanstvo nije plagiralo judaizam, već su Jevreji besramno od hrišćana nešto pozajmili, u bednoj nadi da će imati proslavu koja će koincidirati sa “Božićem” – a sam Božić je, inače, sa svojim paljenjem cepanica, vencima i imelama, samo kvazi-hrišćanski dodatak paganskom obeležavanju kratkodnevice u severnim zamljama koje obasjava Aurora Borealis. To je stanica do koje nas je doveo banalni “multikulturalizam”. Ali nije bilo ničeg ni približno multikulturalnog u onome što je podstaklo Judu Makavejca da 165. godine nove ere ponovo posveti Hram u Jerusalimu, na dan koji danas tako isprazno proslavljaju oni koji drže do hanuke. Makavejci, osnivači Hasmonejske dinastije, nasilno su restaurisali mojsijevski fundamentalizam, suprotstavljajući se mnogim Jevrejima, u Palestini i drugde, koje je počeo da privlači helenizam. A tim pravim ranim multikulturalistima dosadio je “zakon”, vređalo ih je obrezivanje, zanimala ih je grčka književnost, privlačile su ih fizičke i intelektualne vežbe u “gimnazionu”, i bili su veoma vešti u filozofiji. Osećali su privlačnu snagu Atine, iako su njenu kulturu poznavali samo posredstvom Rima, privlačilo ih je i sećanje na Aleksandrovo doba, a nisu imali strpljenja za strahove i sujerverje koje nameće Petoknjžje. Oni su sveštenicima starog Hrama sigurno delovali isuviše kosmopolitski, i verovatno ih je bilo lako optužiti za “podeljenu lojalnost” kada su se dogovorili da se hram posvećen Zevsu podigne na mestu gde su krvavi oltari bili korišćeni za umilostivljavanje namrgođenog božanstva prošlosti. Kada je otac Jude Makavejca video kako se jedan Jevrej in sprema da na helenski način prinese žrtvu na starom oltaru, odmah ga je ubio. U narednih nekoliko godina makavejske “pobune”, mnogi asimilovaniji Jevreji su zaklani, ili nasilno obrezani, ili i

jedno i drugo, a žene koje su koketirale sa novom helenskom nesputanošću prošle su još i gore. Budući da su Rimljanima, na kraju krajeva, više odgovarali nasilni i dogmatični Makavejci, nego manje militarizovani i fanatizovani Jevreji koji se u togama šetaju po mediteranskom suncu, postavljena je pozornica za napetu saradnju staromodnog ultraortodoksnog Sanhedrina i imperijalne vlasti. Taj nesrećni sklop okolnosti na kraju je doveo do hrišćanstva (još jedna jevrejska jeres), a onda neizbežno i do rođenja islama. A mogli smo biti svega toga pošteđeni.

Nema sumnje da bi i bez toga bilo mnogo gluposti i egocentrizma. Međutim, ne bi na ovakav način bila pokidana veza između Atine, istorije i ljudskog roda, Jevreji su mogli postati nosioci filozofije, a ne jalovog monoteizma, pa tako drevne škole i njihova mudrost ne bi za nas postali drevna prošlost. Jednom sam sedeo u kancelariji koju je u Knesetu imao bivši rabin Meir Kahani, opaki rasista i demagog među čijim pristalicama su bili i ludi doktor Baruh Goldstin i još neki brutalni izraelski doseljenici. Mnogi Izraelci i Jevreji u dijaspori prezirali su ga zato što je bio protiv mešanih brakova i za proterivanje nejevreja iz Palestine, a njegov program su upoređivali sa Nirnberškim zakonima u Nemačkoj. Kahani je na to malo besneo govoreći kako svaki Arapin može da ostane ukoliko polaganjem strogog *halaha*-testa pređe u judaizam (Hitler, mora se priznati, ne bi bio spreman na takve ustupke), ali onda mu je to dosadilo i svoje jevrejske protivnike je otpisao kao “helenizovane” brbljivce (do današnjeg dana u ortodoksnom judaizmu pogrдна reč za jeretika ili otpadnika glasi *apikoros*, što znači “sledbenik Epikura”). I bio je u pravu u formalnom smislu: njegova netolerantnost nije imala nikakve veze sa “rasom”, ticala se isključivo “vere”. Kada sam video tog groznog varvarina, gotovo da me je zbolelo u stomaku od pomisli na svet pun boja i svelosti koji smo odavno izgubili, onda kada smo ušli u crno-beli košmar njegovih namrgođenih i pravovernih predaka. Mirisi koji podsećaju na Kalvina, Torkemadu i bin Ladenu širili su se oko tog pogrbljenog, neprijatno oznojenog čoveka čiji su huligani iz Koh partije patrolirali ulicama proveravajući da li svi poštuju šabat i nema li nekih nedozvoljenih seksualnih kontakata. Da još jednom

upotrebimo metaforu Bardžesovog škrljca – ovo je otrovna grana koju je odavno trebalo odrezati, ili je pustiti da se sama osuši pre nego što dobije priliku da svojim lošim DNK zarazi zdrave grane. Nažalost, to nismo učinili i zato još uvek sedimo u njenoj nezdravoj, po život pogubnoj senci. Jevrejska dečica slave hanuku da se ne bi osećala isključena iz napirlitanih mitova o Vitlejemu, kojima danas veoma oštru konkurenciju pravi bučna propaganda iz Meke i Medine.

Zaključak: potrebno je novo prosvetiteljstvo

“Prava vrednost čoveka nije određena njegovim stvarnim ili umišljenim posedovanjem Istine, već iskrenošću njegovih stremljenja da do te Istine dođe. Ne kroz posedovanje Istine, već kroz traganje za njom čovek povećava svoje moći i u tome se pokazuje njegova sposobnost usavršavanja. Posedovanje čini čoveka pasivnim, lenjim i bahatim. Ako bi Bog držao svu Istinu sakrivenu u desnoj ruci, a u levoj samo uporni i marljivi poriv za traženjem Istine, uz uslov da ću u toj težnji neprestano i zauvek grešiti, i da mi ponudi izbor, uvek bih ponizno odabrao levu ruku.”

- Gotthold Lesing *Anti-Gece* (1778)

“Mesija neće doći – čak ne namerava ni da se javi!”

- Izraelska hit-pesma iz 2001. godine

Veliki Lesing bio je veoma blag u polemici sa fundamentalističkim propovednikom Geceom. I zbog njegovog izuzetno skromnog nastupa činilo se da je imao, ili mogao imati, nekakvu mogućnost izbora. A zapravo mi nemamo mogućnost da “izaberemo” apsolutnu istinu ili veru. Mi jedino imamo pravo da onima koji tvrde kako znaju istinu otkrivenja kažemo da se zavaravaju, i da pokušavaju da zavaraju – ili zastraše – i druge. Naravno, za duh je svakako bolje i zdravije da “izabere” put skepticizma i istraživanja pošto samo kontinuirano korišćenje mentalnih sposobnosti može pružiti nadu da ćemo nešto postići. Religije su, kako je

to domišljato definisala Simon Blekbern u studiji Platonove *Države*, samo “fossilizovane filozofije”, to jest filozofije iz kojih su izbačena sva pitanja. “Izabiranje” dogme i vere umesto sumnje i eksperimenta isto je što i odbacivanje dobrog starog vina u korist kesice “Step” sokića.

Toma Akvinski je napisao tekst o Svetoj Trojici i, skromno verujući da je to jedan od njegovih uspešnijih komada, spustio ga na oltar u Notr Damu kako bi sam bog mogao da ga pregleda i možda Doctor Angelicusa udostoji svog mišljenja. (Akvinski je tada grešio na isti način na koji greše monahinje kada se kupaju prekrivene posebnim čaršavima, kada smatraju da je moguće tako skromnim sredstvima boga odvratiti da prizora razgolićenog ženskog tela, pri tom zaboravljajući da on navodno može da “vidi” sve, svugde i u svakom trenutku, i to zahvaljujući svom sveznanju i sveprisutnosti, pa tako, bez sumnje, i kroz krov i zidove manastira pre nego što stigne do prekrivke koja bi trebalo da ga potpuno zbuni. Logično je pretpostaviti da se radilo o tome da monahinje ne treba da vide svoje telo, odnosno da vide jedna drugu.)

Kako bilo, Toma Akvinski je kasnije otkrio da je bog dobro razmotrio njegovu raspravu o Trojici – on je jedini autor koji se može podičiti takvom čašću – i zapanjeni monasi i iskušeni su ga našli kako blaženo lebdi po katedrali. Uopšte nemojte sumnjati da je bilo onih koji su tvrdili da su to videli svojim očima.

Jednog prolećnog dana 2006. godine iranski predsednik Ahmedinežad, u pratnji članova Vlade, posetio je jedno mesto na pola puta između prestonice Teherana i svetog grada Kuma. Tu se nalazi bunar, vodeni rezervoar u koji se, navodno, Dvanaesti, to jest “tajni” ili “skriveni” Imam sklonio 873. godine, kada je imao samo pet godina, da više ne bude viđen do dugo očekivanog i priželjkivanog ponovnog pojavljivanja koje će zapanjiti i iskupiti čitav svet. Kada je stigao, Ahmedinežad je jedan presavijeni list papira ubacio u otvor bunara kako bi “tajnog” obavestio o najnovijim iranskim uspesima u oblasti termonuklearne fisije i obogaćivanja urana. Čovek bi pomislio da je Imam u toku sa

novostima, bez obzira na to gde se nalazi, ali nekako ipak taj bunar ima ulogu sandučeta za poštu koja nikada neće stići do primaoca. Možda bi se moglo dodati i da je predsednik Ahmedinežad nedavno bio na zasedanju Ujedinjenih nacija gde je održao govor koji je brojna publika posmatrala u živom prenosu i o kome su dosta revnosno izveštavali i radio i televizija. Kada se vratio u Iran, rekao je svojim pristalicama da je bio okupan jasnom zelenom svetlošću – zeleno je omiljena boja islama – sve vreme dok je govorio i da su zbog sjaja te božanske svetlosti svi u Generalnoj skupštini UN bili tihi i mirni. Iako je ovaj fenomen osetio samo on – izgleda da niko drugi ništa nije primetio – shvatio je kao još jedan znak skorog povratka Dvanaestog Imama i, naravno, kao još jednu potvrdu svoje ambicije da Islamsku Republika Iran, očigledno potonulu u siromaštvo, ugnjetavanje, stagnaciju i korupciju, ipak na kraju pretvori u nuklearnu silu. Ipak, kao ni Toma Akvinski, ni on nije verovao da je Dvanaesti, odnosno “skriveni” Imam sposoban da detaljno prouči dokument ukoliko mu ga ne gurne direktno pod nos.

Pošto sam imao prilike da često posmatram šiitske ceremonije i procesije, nisam bio iznenađen kada sam saznao da je u njima priličan broj pozajmica od katoličanstva, i što se tiče forme i što se tiče liturgije. Dvanaest imama, a jedan od njih trenutno “u tajnosti”, čeka da se ponovo pojavi ili probudi. Ekstatični kult mučeništva, naročito povodom strašne smrti odbačenog i izdanog Huseina u pustarama kod Karbale. Procesije ljudi koji se kažnjavaju i šibaju, ophrvani bolom i krivicom zbog načina na koji je njihov žrtvovani vođa napušten. Mazohistički šiitski praznik ašura veoma liči na neku vrstu *Semane Sante*, to jest “svete nedelje” tokom koje su ulice u Španiji pune sveštenečkih mantija, kapuljača, krstova i baklji. I opet se pokazuje da je monoteistička religija plagijata nekog rekla-kazala o drugom rekla-kazala, iluzija iluzije, unazad sve do nekoliko potpuno izmišljenih događaja.

Drugi način da se ovo ispriča jeste da se kaže kako sada, dok ja ovo pišem, jedan oblik inkvizicije pokušava da se dočepa nuklearnog oružja. Pod umrtvljujućom vlašću religije, velika,

inventivna i sofisticirana civilizacija u Persiji polako je gubila životni elan. Njeni pisci, umetnici i intelektualci su uglavnom pobjegli u inostranstvo, ili ih je cenzura ugušila; njene žene su pokretna imovina ili seksualni plen; njeni mladići su uglavnom poluobrazovani i nezaposleni. Posle četvrt veka teokratije, Iran izvozi iste one stvari koje je izvezio i kada je uvedena teokratija – pistaće i čilime. Modernost i tehnologija nisu se ni očešali o njega – osim kada je reč o dobavljanju nuklearnog oružja.

To smešta sukob između vere i civilizacije na sasvim nove osnove. Sve do relativno nedavno, oni koji su odabrali put religije morali su da plate veliku cenu tog izbora. Društvo bi polako propadalo, privreda bi slabila, najbolji umovi bi postajali beskorisni ili bi odlazili, sve u svemu, neprekidno bi ih nadmašivala ona društva koja su naučila da obuzdaju i izoluju religijski impuls. Zemlja kao Avganistan vremenom bi naprosto istrunula. Već to je loše, a postalo je još i gore posle 11. septembra 2001, kada je jedan sveti red iz Avganistana odlučio da poveže dva slavna dostignuća modernizma – visoke zgrade i putničke avione – i upotrebi ih za ubijanje ljudi i razaranje. Naredna faza, veoma jasno najavljena u histeričnim propovedima, treba da nastupi kada apokaliptički nihilisti nabave oružje koje može izazvati Armagedon. U veri ukorenjeni fanatici nisu umeli da stvore nešto tako korisno i lepo kao što su oblakoder ili džambo-džet. Ali, nastavljajući svoju dugačku istoriju plagijata, oni pozajmljuju i krađu te stvari da bi ih upotreбили u negativne svrhe.

Ova knjiga se bavi najstarijom raspravom u istoriji ljudskog roda, ali dok sam je pisao gotovo svake nedelje sam morao da prekidam rad kako bih uzeo aktivnog učešća u raspravi – pošto ta rasprava i dalje traje. Nije retko da se to pretvori u ružan sukob: ređe sam ustajao od stola da bih debatovao s nekim rečitim starim jezuitom iz Džordžtauna, a češće sam jurio da iskažem solidarnost ispred ambasade Danske, male demokratske zemlje na severu Evrope, čije su druge ambasade paljene zato što su jedne novine u Kopenhagenu objavile par nekakvih karikatura. Ovo poslednje je bilo posebno deprimirajuće. Islamska rulja nije poštovala diplomatski imunitet

i pretila je civilima smrću, a Njegova Svetost papa, i kenterberijski nadbiskup, odgovorili su osudom – karikatura! Među mojim kolegama počela je prava trka ko će najbrže kapitulirati tako što će o spornim karikaturama izveštavati ne prikazujući ih. I to u vreme kada masovnim medijima vladaju gotovo isključivo slike. Čule su se eufemističke izjave kako moramo pokazati “poštovanje”, ali poznajem dosta zabrinutih urednika i mogu sa sigurnošću da kažem kako je glavni razlog za “suzdržanost” bio pre svega strah. Drugim rečima, grupica religijskih siledžija i huškača uspela je, takoreći, da naglasa tradiciju slobode govora u samom srcu zapadnog sveta. I to 2006. godine! Ovom neuzvišenom motivu straha treba dodati moralno lenju praksu relativizma: nema te grupe nerelegioznih ljudi koja bi zahvaljujući pretnjama i nasilju mogla da dođe do tako lake pobede, niti je zamislivo da bi neko nalazio opravdanje za takvo njihovo ponašanje.

Može se dogoditi da jednog dana otvorite novine i pročitate kako je dosad najveće istraživanje molitvi ponovo potvrdilo da ne postoji nikakva veza između molitve “u tuđe ime” i oporavka pacijenata. (U stvari, možda postoji *neka* veza: pacijenti koji su znali da se neko za njih moli češće su patili od postoperativnih komplikacija nego oni koji nisu, ali mislim da to ništa ne dokazuje.) A na drugom kraju spektra čitamo kako je grupa posvećenih i strpljivih naučnika u udaljenim predelima kanadskog Arktika otkrila nekoliko skeleta velike ribe koja je pre 375 miliona godina imala neki oblik preteče prstiju i šaka, laktova i ramena. *Tiktaalik* – ime je dobio prema predlogu lokalnog plemena Nanavut – pridružio se *Archaeopteryxu*, prelaznom obliku između dinosaurusu i ptice, kao dugo tražena takozvana nedostajuća karika koja će pomoći da bolje razumemo našu pravu prirodu.¹⁰

10 Ovaj fosilni nalaz skeleta, sa mešavinom ribljih i „nogatih“ struktura, potvrdio je raniju hipotezu da tetrapode, to jest četvoronogi kičmenjaci, vode poreklo od neke vrste riba iz grupe dvodihalica, koje su svoje zlatno doba imale u vreme Devona – pre 350 do 400 miliona godina. Iako je većina vrsta izumrla (a jedna je evoluirala u pretke tetrapoda), ova zanimljiva grupa ima svoje predstavnike i među današnjim ribama (šest poznatih vrsta u Africi, Amazoniji i Australiji). Zbog veoma spore evolucije, procenjene poređenjem fosilnih nalaza i današnjih predstavnika, savremene vrste dvodihalica nazivaju se živim fosilima. (prim. Dr Biljane Stojković)

U međuvremenu, grubi zagovornici “teleološkog dokaza” nastavljaju sa opsedanjem školskih odbora zahtevajući da se deca podučavaju tim njihovim glupostima. Meni se čini da ovi sukobljeni događaji počinju da liče na trku: mali korak napred za učenost i pamet, a zatim teturavi, zlokobni i ogromni korak koji prave sile varvarizma – ljudi koji *znaju* da su u pravu i koji žele da uvedu, kako je to Robert Louel formulisao u drugom kontekstu, “vladavinu pobožnosti i gvozdene pesnice”.

Religija se čak šepuri svojom specifičnom granom istraživanja – ona se bavi istraživanjem kraja. Ta grana sebi daje ime “eshatologija” i uposlena je neprekidnim razmišljanjem o prolaznosti svih zemaljskih stvari. Kult smrti ne popušta, iako imamo dobre razloge da verujemo kako su “zemaljske stvari” sve što imamo, i sve što ćemo ikada imati. S druge strane, na dohvat nam je, i u vidokrugu, čitav jedan univerzum otkrića i objašnjenja čije proučavanje već samo po sebi pruža zadovoljstvo čak i sasvim prosečnim osobama, kojima omogućava uvide koji nisu bili dostupni čak ni Darvinu ili Ajnštajnu; taj nam univerzum obećava gotovo čudesne napretke u oblasti lečenja, energetike i miroljubive razmene između kultura. A ipak, milioni ljudi u različitim društvima i dalje više vole mitove o pećinama, plemenima i krvno žrtvovanje. Pokojni Stiven Džej Guld velikodušno je pisao da nauka i religija spadaju u “*magisteria* koje se ne preklapaju”. Sasvim izvesno se ne preklapaju, ali to ne znači da nisu sukobljene.

Religiji je ponestalo argumenata. Otkad postoje teleskop i mikroskop, ona više ne može da pruži dokaz za bilo šta bitno. Nekada je mogla, potpunom kontrolom nad opštim svetonazorom, da *sprečava* pojavljivanje bilo kakvih rivala, ali danas može samo da ometa i koči – ili da pokuša da potpuno zaustavi i vrati unazad – kretanje na putu koji nam je već omogućio veliki napredak. Ponekad, istina, ona lukavo popušta i priznaje ove promene. Ali to čini zato da sebi ne bi uskratila mogućnost izbora između beznačajnosti i opstrukcije, nemoći i direktne reakcije pa, pošto je programirana da uvek odabere lošiju opciju, ona upravo tako i radi. Kada se suoči sa dosad nezamislivim slikama i predstavama

o našem vlastitom korteksu koji i dalje evoluira, o najudaljenijim delovima nama poznatog kosmosa, i o proteinima i kiselinama koje čine našu prirodu, religija nam zauzvrat ponudi ili razaranje u ime boga, ili pak lažno obećanje da ćemo biti “spaseni” ukoliko u ime boga krenemo nožem na kožicu penisa, molimo se okrenuti na ispravnu stranu sveta, ili pojedemo tanko parče suve hostije. To vam je isto kao da neko kome ponudite predivnu, zrelu, mirišljivu voćku čija sezona još nije stigla, i koja je uz mnogo muke i ljubavi uzgajana u stakleniku, odbaci sočno meso i ukusne delove i uhvati se glodanja koštice.

Više od svega nam je potrebno novo prosvetiteljstvo koje će se zasnivati na čuvenom stavu da sam čovek treba da bude predmet proučavanja čovečanstva. To prosvetiteljstvo, za razliku od onoga koje mu je prethodilo, ne mora zavisiti od herojskih prodora nekolicine darovitih i izuzetno hrabrih ljudi. Ono je sada u dometu prosečnih pojedinaca. Proučavanje književnosti i poezije, i zbog njih samih i zbog većitih etičkih pitanja kojima se bave, danas s lakoćom može da zameni nekadašnje proučavanje svetih tekstova koji su se pokazali puni izmišljotina i falsifikata. Danas je moguće slobodno se baviti naukom i mase ljudi mogu jednostavnim elektronskim putem da dođu do podataka o najnovijim naučnim dostignućama – i to će dovesti do prave revolucije u načinu na koji razumemo pojam naučnog istraživanja i razvoja. I, što je veoma važno, sada bar možemo pokušati, ali samo ako religiji zabranimo mešanje u bilo kakvu raspravu o tome, da odvojimo seksualni život od straha, bolesti i tiranije. Sve ovo, i još mnogo toga, prvi put u ljudskoj istoriji našlo se u dometu, ako ne i na dohvata ruke svakome.

Ipak, samo najnaivniji utopisti mogu verovati da će se ova nova humana civilizacija razvijati pravolinijskom putanjom, onako kako to izgleda u snovima o “progresu”. Mi, pre svega, moramo da

prevaziđemo svoju praistoriju, da se istrgnemo iz koštunjavih ruku koje nas vuku nazad u katakombe, nazad ka strašnim oltarima za žrtvovanje, ka grešnom uživanju u potčinjavanju i poniznosti. “Upoznaj sebe”, rekli su Grci, blago aludirajući na utehu koju pruža filozofija. Da bismo pročistili svoj um i pripremili ga za taj projekat, neophodno je da upoznamo svog neprijatelja i da se pripremimo za konačni obračun s njim.

Zahvale

Celog života sam pisao ovu knjigu, i nameravam i dalje da je pišem, ali ova njena verzija nikada ne bi bila moguća da nije bilo izuzetne saradnje agenta i izdavača – mislim na Stiva Vasermana (Steve Wasserman) i Džonatana Karpa (Johnatan Karp). Svi pisci bi trebalo da imaju tako brižne i obaveštene prijatelje i saradnike. Trebalo bi da imaju i tako oštroumne i predane pomoćnike u traženju literature kakav je Vindsor Man (Windsor Mann).

Moj stari školski drug Majkl Prest (Michael) prvi mi je *jasno* pokazao da nas školske vlasti, istina, mogu prisiliti na odlazak na molitvu, ali nas ne mogu primorati i da se molimo. Uvek ću pamtit i njegovu ispravljenu leđa dok svi ostali licemerno kleče i spuštaju glavu, kao što ću pamtit i dan kada sam odlučio da mu se pridružim. Svi položaji pokornosti i predavanja trebalo bi da budu deo naše praistorije.

Imao sam, srećom, mnogo moralnih uzora, formalnih i neformalnih. Mnogi od njih su prošli kroz velika intelektualna iskušenja i pokazali zavidnu hrabrost odrekavši se vere svog plemena. Neki bi se možda našli u opasnosti ako bih pomenuo njihova imena, ali moram da kažem da mnogo dugujem pokojnom dr Izraelu Šahaku (Israel Shahak) koji me je upoznao sa Spinozinim učenjem; zatim Salmanu Ruždiju (Rushdie) koji je, u mračna vremena, odvažno

stao na stranu pameti, humora i jezika; Ibnu Varaku (Warraq) i Irfanu Kavadži (Khawaja), koji takođe ponešto znaju o ceni takvih postupaka; i dr Majklu Šermeru (Michael Shermer) koji je pravi primer reformisanog i oporavljenog hrišćanskog fundamentaliste. Među mnogim drugima koji su pokazali da život, duh i istraživanje počinju upravo na onom mestu na kojem vera prestaje, poklanjam se Peni (Penn) i Teleru (Teller), potom fenomenalnom Džejsmu Rendiju (James Randi) – Hudiniju našeg doba, čoveku koji se bavi raskrinkavanjem mitova i prevara, a onda i Tomu Flinu (Flynn), Andrei Salanski (Szalanski) i drugim članovima redakcije časopisa *Free Inquiry*. Mnogo dugujem Dženifer Majkl Heht (Jennifer Michael Hecht) koja mi je poslala primerak svoje izuzetne knjige pod naslovom *Doubt: A History [Istorija sumnje]*.

Svima onima koje ne poznajem, a koji žive u nekom od svetova u kojima i dalje vladaju sujeverje i varvarizam, i u čije će ruke, nadam se, ova knjižica ipak dospeti, nudim skromno oživljavanje jedne starije mudrosti. Ono što kroz olujni vetar istorije dopire do nas nije arogantna propoved, nego reči: *Die Stimme der Vernunft ist leise*. Da, «glas razuma je tih». *Ali, veoma uporan*. U tome, ali i u životima i umovima boraca znanih i neznanih, leži naša najveća nada.

O ovim pitanjima sam tokom mnogo godina razgovarao sa Janom Mekjuanom (Ian McEwan), koji poseduje izuzetnu sposobnost da u svojim knjigama rasvetli pitanja vere, a da nigde ne podlegne iskušenju pozivanja na natprirodno. On je na suptilan način dokazao kako je priroda dovoljno čudesna za svakoga. Upravo diskutujući sa Janom, prvi put još na udaljenoj obali Urugvaja gde se Darwin tako hrabro iskrcao i sakupio uzorke, a kasnije i na Menhetnu, osetio sam da je ovaj esej počeo da klija. Izuzetno sam ponosan što sam tražio, i dobio dozvolu da stranice koje su usledile posvetim upravo njemu.

Pogovor

„*Takav sam da ne mogu da budem vernik*“

Blez Paskal

Naši izdavači su u poslednje nekoliko godine objavili tri knjige koje bi se, uopšte uzev, mogle ubrojati u neku vrstu neoprosvetiteljske kritike religije. Među takve knjige spada, svakako, *Ateološka rasprava* Mišela Onfrea, *Zabluda o Bogu* Ričarda Dokinsa i, kao potonja, ali nipošto manje važna u tom nizu, *bog nije veliki: Kako religija truje sve* Kristofera Hičensa. To poslednje delo (čiji podnaslov u britanskom izdanju glasi *Slučaj protiv religije*) pročitao sam dva puta: prvi put kao redaktor prevoda, a drugi put uoči pisanja ovog pogovora. Moram priznati da sam tokom prvog čitanja, ne videvši odmah originalni naslov knjige, pomislio da je pisanje reči *bog* malim slovom (bar kada je reč o Bogu Avrama) tipografska greška u prevodu, a da Hičens, uprkos priznanju iz uvodnog poglavlja da sâm poštuje religijske konvencije, nije baš osoba koja će lako skinuti obuću pred ulazak u džamiju ili, bar reda radi, staviti kapu u sinagogi. Kod drugog čitanja ove knjige, setio sam se, pak, Salmana Rušdija, inače Hičensovog dobrog prijatelja, koji je jednom izjavio da se „religije ponašaju izvanredno agresivno, ali žele da se s njima ophodi u svilenim rukavicama“. I odmah sam pomislio: evo jednog Don Kihota, ateiste, u oklopu, s čeličnim rukavicama, opasanog svim mogućim hladnim i vatrenim oružjem, čiji je glavni, možda i jedini cilj da unese dar-mar u taj svileni, ali

opasni svet religije.

Hičensovi poznavaoци pre će, dakako, o njemu reći da je on jedan profesionalni provokator, „kontraš“, radikalni levičar, razočarani posttrockista, ali i neokonzervativac koji podržava vojnu intervenciju u Iraku; ljubitelj Orvela i Džefersona, ali i mrzitelj Majke Tereze (ona je za njega „fanatik, fundamentalista i prevarant“), kao i borac protiv „teokratskog fašizma“ u Iranu. O kakvom autoru, o kakvoj kontroverznoj osobi je tu, zapravo, reč?

Sam Hičens, koji inače odbija napred navedene političke kvalifikacije – iako oseća izvesnu nostalgiju za vremenima u kojima je levica imala svoju šansu i u Zapadnoj Evropi – tvrdi za sebe da je antiteista koji veruje u vrednosti prosvetćenosti kao što su sekularizam, racionalnost i humanizam. Rođen 1949. u Velikoj Britaniji (od 1982. živi i radi u Vašingtonu), Hičens se školovao na Kembridžu i u Oksfordu, a Laburističkoj stranci je pristupio još kao petnaestogodišnjak. Iz nje je izbačen samo dve godine kasnije zbog protivljenja ratu u Vijetnamu. Kao član jedne trockističke organizacije (Međunarodni socijalisti, docnije Socijalistička radnička partija), on započinje profesionalnu karijeru novinara, dopisnika raznih socijalističkih glasila i časopisa. Na svoju političku orijentaciju iz studentskih dana osvrće se duhovito i u ovoj knjizi: „Pripadao sam disidentskoj sekti koja se divila Rozi Luksemburg i Lavu Trockom i pouzdano tvrdim da smo i mi imali svoje proroke. Roza Luksemburg je bila gotovo neka mešavina Kasandre i Jeremije kada je grmela o posledicama Prvog svetskog rata, a velika trotomna biografija Lava Trockog iz pera Isaka Dojčera zaista i jeste nosila naslov *Prorok*“.

Sedamdesetih godina Hičens redovnije objavljuje političke kolumne za *New Statesman*, i to uglavnom žestoke kritike upućene na račun Henrija Kisindžera, Vijetnamskog rata i Rimokatoličke crkve. Godine 1981. prelazi u Sjedinjene Države gde piše za *Nation*, često napadajući Regana, Buša Starijeg i intervencije njihovih vlada u Centralnoj i Južnoj Americi. Ne ostaje dužan ni Bilu Klintonu, koga u knjizi *Više nikog ne možeš da lažeš* otvoreno

naziva silovateljem, lažovom i ratnim zločincem (pre svega zbog raketiranja Sudana). Istina je, s druge strane, da je Hičens, ozlojeđen septembarskim događajima 2001. godine, snažno podržao američke intervencije u Avganistanu i Iraku, kao što je i 2006. pomogao održavanje protesta ispred danske ambasade u Vašingtonu, u znak podrške novinarima iz *Jyllands Postena*.

Tokom svoje novinarske i spisateljske karijere Kristofer Hičens je proputovao čak 60 zemalja sveta, a nešto duže je boravio na Kipru i u centralnoj Africi kao dopisnik. Danas redovno piše za *Vanity Fair*, *Atlantic Monthly* i *New York Times Book Review*, a kao predavač poznat je ne samo u Americi, nego i širom sveta. Pored knjige čiji je prevod, zahvaljujući Peščaniku, sada dostupan i našem čitaocu, ovaj autor je objavio monografije o Orvelu, Kisindžeru, Majci Terezi, Tomasu Pejnu i Džefersonu, kao i nekolike druge knjige o zemljama u kojima je boravio. Priredio je nedavno još jedno provokativno delo s temom religije, pod naslovom *Portable-ateista: Osnovna lektira za nevernika* (*The Portable Atheist: Essential Readings for the Non-Believer*, Perseus Publishing, 2007). Pre tri godine, Hičens je, u online-anketi časopisa *Foreign Policy* imenovan za jednog od sto najistaknutijih intelektualaca, a knjiga *bog nije veliki* nominovana je 2007. za National Book Award. U samo nedelju dana prodaje, ona je dospela na drugo mesto Amazonove liste najprodavanijih knjiga (odmah iza poslednjeg Harija Potera), dok je u trećoj nedelji dospela i na sam vrh liste bestselera *New York Timesa*.

Iako je Hičensov otac bio poreklom baptista, sin tvrdi da mu porodica u detinjstvu nije nametala nikakvo posebno religijsko vaspitanje ili opredeljenje. On sam, međutim, u nekim svojim tekstovima i knjigama ističe majčino, a samim tim i vlastito, jevrejsko poreklo. Prema autobiografskom detalju na koji nailazimo u ovoj knjizi, vidi se da je Hičens, kršteni anglikanac, nekoliko godina pripadao i Grčkoj pravoslavnoj crkvi, kako bi tokom života na Kipru udovoljio roditeljima svoje prve žene od koje se docnije razveo. Svoj drugi brak on je, pak, krunisao u sinagogi. Reč je tu, dakle, o jednom samosvojnom, autentičnom *ekumenskom ateisti!*

Čitaocu ove knjige, bilo da je reč o religioznoj osobi ili ne, neće dugo biti potrebno da shvati kako njen autor svesno nastoji da isprovocira, skandalizuje, pa čak i uvredi vernike svojim ekstremnim, vrednosno nabijenim formulacijama. Za Hičensa, monoteistička religija je, na primer, „plagijat plagijata nekog rekla-kazala o drugom rekla-kazala, iluzija iluzije, unazad sve do nekoliko potpuno izmišljenih događaja“. Biblija, u skladu s tim, „može da dozvoljava – i ona zaista i dozvoljava – trgovinu ljudima, etničko čišćenje, ropstvo, prodaju nevesti i proizvoljne masakre“. Jedan od otaca protestantizma, Žan Kalvin, bio je, opet, po ovom autoru, „sadista, mučitelj i ubica“, a svojim bespoštednim cinizmom Hičens ne ostaje dužan ni samim osnivačima velikih religija. Kad god mu se za to pruži prilika, pisac demaskira isključivost, aroganciju, taštinu, fanatizam i seksualnu represiju kao odlike koje često prate religijsku autoritarnost, patrijarhalizam i jednoulje u ime Boga. Ponekad nam se doista može činiti da autor pokušava da pronađe ono *najgore* u povesti svake religije (verske ratove, despotizam, teokratiju, rasizam, glupost, seksualno nasilje, inkviziciju i sl.), kako bi je totalno diskreditovala, ne trudeći se pri tom da ukaže i na pozitivne aspekte verskog života. Iako on to često čini na vrlo duhovit, ironičan način, njegov osoben stil pisanja može imati za posledicu čitačevo nedovoljno ozbiljno sagledavanje i razumevanje samih *argumenata* protiv religije, koji, uprkos Hičensovom retoričkom egzibicionizmu, imaju i izvesnu filozofsku težinu. Oni se, naime, ne mogu odbaciti tako lako kao Hičensov provokativni, politički krajnje nekorektni, književni stil.

U toj opštoj, neoprosvetiteljskoj argumentaciji protiv religije (u kojoj povremeno odzvanja i daleki eho marksističke fanfare), izdvaja se nekoliko važnijih teza: religije pogrešno, čak groteskno, tumače poreklo kosmosa i ljudskog roda; iako predstavljaju ljudski proizvod, one se nerazumno suprotstavljaju ljudskoj prirodi – seksualnosti, mentalnom i fizičkom zdravlju; religije podstiču nasilje, patrijarhalizam i slepo potčinjavanje autoritetu; one su neprijatelji slobodnog mišljenja i istraživanja; etika i moralnost su potpuno nezavisne od religije i ne mogu se iz nje izvoditi; s

druge strane, religije su nemoralne kada tvrde da za svoje običaje i verovanja imaju opravdanje u božanskoj izuzetnosti.

Za ilustraciju svojih stavova Hičens se katkad poziva na primere iz svetih tekstova ili istorije religija, a nekad, opet, navodi iskustva iz vlastitog života, iz različitih zemalja u kojima je boravio, uključujući i susrete s verskim predstavnicima i poglavarima. Ovako on, na primer, opisuje susret sa unukom pokojnog ajatolaha Homeinija: „U svom domu sam primio Sajeda Huseina Homeinija, unuka ajatolaha i sveštenika iz svetog grada Kum, i oprezno mu pružio svoj primerak Kurana. On ga je poljubio, opširno i s uvažavanjem o njemu govorio, i za moju poduku na zadnjoj klapni knjige napisao stihove koji, po njegovom mišljenju, poriču pravo njegovog dede da bude verski autoritet, a istovremeno i poništavaju zahtev njegovog dede da se Salmanu Ruždiju oduzme život“.

Na udaru Hičensove kritike najčešće se nalaze avramovske (monoteističke) religije, ali od oštrijih prigovora nisu pošteđene ni religije Indije i Dalekog istoka – hinduizam, sikizam, budizam, pa čak ni neopaganizam i novi religijski pokreti. Evo jednog primera njegovog viđenja surovog patrijarhalizma u hinduističkom izdanju: „Mlade hinduističke neveste dobijaju teške batine, a nekad ih i žive spaljuju ukoliko se proceni da je skromni miraz koji su donele isuviše mali“. A evo i jednog slučaja grotesknog religijskog tumačenja porekla univerzuma, i to u 20. veku: „U svim ovim slučajevima nalazi nauke su mnogo čudasniji od nadmenih brbljarija božjih ljudi. Ukoliko reč 'vreme' uopšte nešto znači, onda istorija kosmosa počinje pre oko dvanaest milijardi godina. (Ukoliko na pogrešan način upotrebljavamo reč 'vreme', završićemo kod detinje računice slavnog nadbiskupa Džejmsa Ašera iz Armaga koji je računao da je Zemlja – obratite pažnju, samo 'Zemlja', a ne ceo kosmos – nastala u nedelju, 22. oktobra 4004. godine pre nove ere, u šest sati popodne. To datiranje je prihvatio Vilijem Dženings Brajan, bivši američki državni sekretar i dva puta demokratski predsednički kandidat, u svom sudskom svedočenju u trećoj dekadi dvadesetog veka.)“

Na Hičensove napade naročito su, međutim, osetljivi pripadnici Rimokatoličke crkve. To nimalo ne iznenađuje ako se uzmu u obzir i ovakvi odlomci: „Vatikan, i njegova razgranata mreža biskupija, bili su u samo poslednjih desetak godina primorani da priznaju umešanost u veliki broj silovanja i zlostavljanja dece, pri čemu su zlostavljanja bila uglavnom, ali nikako i isključivo, homoseksualnog karaktera; pritisnut optužbama, Vatikan je poznate pedofile i sadiste štitio od zakona i premeštao u parohije u kojima ih je obično čekao još bogatiji izbor nevine dece koja ne umeju da se odbrane. Sada se procenjuje da u Irskoj – nekada bespogovornoj sledbenici Svete Majke Crkve – *nemaltretirana* deca u verskim školama vrlo verovatno čine manjinu“.

Iz ovakvih citata vidi se, mislim, jasno da je za pisanje ove knjige autor morao biti upoznat s mnoštvom podataka i činjenica iz različitih sfera religije, nauke, politike, svakodnevnog života – od kosmologije i teorije evolucije, preko genetike, etnologije i antropologije, do istorije religija i poznavanja svetih spisa velikih svetskih religija. U tom smislu, *bog nije veliki* jeste i prava riznica primera, ne samo argumenata, koje ne mali broj ateista, agnostika i sekularista u današnjem svetu (prema podacima iz 2005. godine oni čine oko 16% svetske populacije) može, bez mnogo dvojbe, koristiti u dijalozima i raspravama sa svojim religioznim neistomišljenicima. S druge strane, u knjizi koja pokriva toliko široko područje znanja, a koju, ipak, nije pisao neki naučnik, enciklopedista (bilo da je reč o religiologu, filozofu ili evolucionom biologu kao što je, na primer, Ričard Dokins), mogu se lako pronaći i brojna pojednostavljenja, učitanja, pa i greške u argumentaciji. Ako i zanemarimo političku nekorektnost ove knjige u celini – okolnost da će ona mnoge religiozne čitaoce uvrediti, a možda i povrediti – ostaje sporno, pre svega, to što je ovaj polemički spis upao u zamku većine primeraka svoga žanra. On, naime, jedan određeni fenomen (u ovom slučaju to je istorija religija, ali bi lako mogla biti i povest nauke, umetnosti, književnosti, ili bilo koje druge oblasti ljudskog stvaralaštva) posmatra krajnje selektivno, uzimajući u obzir uglavnom samo one elemente koji ga predstavljaju u najcrnjem svetlu. Evo samo jednog primera. Na početku devetog poglavlja, koje se bavi Kuranom i

islamom, Hičens pravi neke paralele s judaizmom i hrišćanstvom, pa zaključuje: „I ovde nalazimo veliku zbirku sumnjivih anegdota o tome šta je prorok činio i govorio, zbirku nazvanu hadis“. Da, to je tačno, i to je odavno, još u srednjem veku, utvrdila *islamska teologija*. Ali potvrđeno je, isto tako, da postoje i zbirke hadisa koje su od nesporne vrednosti kao izvori za proučavanje ranog islama. Hičens, međutim, ili to ne zna, ili – što će pre biti slučaj – o tome ne želi ništa da kaže.

Prema tome, deo nije isto što i celina (*pars pro toto*), a ni mapa nije teritorija, i tu bih, možda, najviše zamerio Hičensu u izgradnji njegove logičke konstrukcije i argumentacije za ovu knjigu. Neka bukvalna tumačenja događaja iz prošlosti pojedinih religija koje on navodi teško da bi bila održiva u savremenoj teologiji i hermeneutici (da ne govorimo o komparativnoj religiologiji), a pojedini primeri iz živog sveta religija mogli bi se, opet, odbaciti ili bar ignorisati kao suviše ekstremni i stoga nedovoljno reprezentativni u jednom širem, opštijem smislu. Hičens, recimo, pridaje suviše veliki *religijski* značaj terorističkim napadima od 11. septembra 2001, iako sâm, verovatno, ne bi prenameravao ulogu Dejvida Koreša i njegove teksaške fundamentalističke zajednice – spremne na rat do smrti s američkim federalcima – u povesti hrišćanstva 20. veka. I to ne zato što je sam Hičens bio ili ostao hrišćanin, već stoga što takvi primeri nipošto ne potvrđuju pravilo, bar kada je reč o svetskim religijama: naime, to da su one *en gros* nasilne, netolerantne, sklone sukobima i sl. Uostalom, nisu ni svi događaji u istoriji nauke, politike, sporta imali sretan završetak, pa ni religijska povest ni po čemu tu nije posebna, izuzetna. Nauka je, recimo, zloupotrebljena u svrhe pravljenja oružja za masovno uništenje (isprobano 1945), minhenska olimpijada u svrhe terorizma, o politici da i ne govorimo. Ne sećam se da je 1974. godine, bar u međunarodnom kontekstu, neko religiju dovodio u vezu s terorizmom, iako su glavni akteri minhenske drame bili Izraelci i Palestinci.

Religija se dosta često, kao što je znano, povezuje sa sukobima. Koliko je to opravdano? Kada se makar i letimično osvrnemo na karakter konflikata u savremenom svetu, vidi se prilično jasno da

verske zajednice nisu nužno, ili po pravilu, u sukobu *kao verske zajednice*. One, štaviše, mogu posredovati u sukobima drugih aktera i neposrednije doprineti pomirenju. Ali ko je onda tu u sukobu? To su, pre svega, ljudi, grupe, zajednice s određenim kolektivnim identitetima, uključujući i njihov religijski, verski identitet. Razlozi za konflikt su, po pravilu, vanreligijski (politički, socijalni, ekonomski, kulturni), a ne teološki, metafizički, iako je religijska dimenzija tu bar posredno uključena i to nije bez izvesnog značaja za pitanje kojim se ovde bavimo. Kao i u drugim sferama života, primeri se mogu naći i za jedno i za drugo. Uostalom, sam Hičens priznaje da jedan isti religijski tekst može različitim ljudima dati sasvim drukčije zapovesti.

Ako bismo se još samo nakratko zadržali na islamu, iz Hičensove knjige se ne vidi dovoljno jasno šta je, na primer, islamsko, šta muslimansko, a šta arapsko? Arapske kulture Severne Afrike se, svakako, prilično razlikuju od arapskih kultura Bliskog Istoka, a još više od Irana, južnoazijskih i jugoistočnoazijskih kultura u kojima je islam takođe dominantna religija. Ako tome još dodamo i muslimane u Evropi i Americi, slika o muslimanskoj praksi i kulturnom kontekstu postaje, svakako, daleko složenija. Ili, još važnije, šta je religijsko, šta kulturno, a šta političko? Hičens, na primer, bez ikakve ograde, u nekim svojim javnim nastupima govori o „fašizmu s islamskim licem“. Bez obzira na polemički kontekst njegovih rasprava, daleko veća opreznost bi se tu očekivala od autora i novinara koji je još poznat i kao iskusni svetski putnik. Položaj žene u Saudijskoj Arabiji je, na primer, daleko teži nego u Turskoj ili Pakistanu. Iako je u sva tri slučaja reč o muslimanskim društvima, gde je islam dominantna religija, u prvom od njih ženi nije dozvoljeno da vozi automobil, dok je u druge dve države žena bila i premijer. I kada su bivšu premijerku Pakistana, Benazir Buto, nedavno ubili njeni sunarodnici, oni to nisu učinili u ime islama, ili zbog toga što je ona bila žena, već pre svega zato što su u njoj videli opasnu političku protivnicu.

U današnjem svetu treba, dakle, razlikovati globalne fenomene,

regionalne varijetete i lokalne raznolikosti. Prema empirijskim istraživanjima globalnog opsega, većina ljudi u svetu danas smatra da su glavni povodi za sukobe politička moć i interes, a ne religija i kultura. Prema istraživanju Svetskog servisa BBC, firme GlobScan i Univerziteta Merilend iz 2006/2007. godine, koje je obuhvatilo čak 27 zemalja i 28.000 ljudi, ukupno 56% ispitanika vidi zajedničku osnovu između islama i Zapada, a samo 28% neizbežnost konflikta¹¹. Ne postoji, doista, *čista religija* van vremena i prostora: možda u teoriji, ali ne i u stvarnom životu. Tu se ne smeju zanemariti drugi, nereligijski faktori, kao što su sekularni nacionalizam i druge političke ideologije. Kada je reč o konkretnim religijama, suočavamo se, dakako, s još jednom, ne manje važnom dilemom. Nju možemo ukratko formulirati pomoću jednostavnog pitanja: koji islam, koje hrišćanstvo, koji judaizam, koji budizam? I unutar samih svetskih religija postoji puno različitih interpretacija, varijeteta. S druge strane, ni odnos između religije i politike nipošto nije jednostran.

Kada je, pak, reč o religiji u jednini, u nekakvom teorijskom smislu, onda nije na odmet praviti i jasniju razliku između religijskog diskursa (mita, doktrine), prakse (rituala), zajednice i institucije. Na koji aspekt religije se, onda, u konkretnom slučaju, misli? Odnos između ovih aspekata je, kao što bi se i moglo očekivati, dosta složen, naročito ako se uzme u obzir bogatstvo i raznovrsnost religijskog života u sinhronijskoj („žive“ religije), ali još više dijahronijskoj perspektivi (istorijske religije). Religijska praksa može, na primer, imati osnova u diskursu – mitu ili doktrini, ali može biti i istorijski dosta udaljena od te svoje osnove, tako da učesnici u ritualu, poštujući ortopraksiju, nemaju baš nikakva saznanja o ortodoksiji koja toj praksi prethodi. Ili, opet, zajednica i institucija mogu imati harmoničan odnos, ali može se, isto tako, dogoditi da institucija sebe zatvori u hermetičke okvire svojih vlastitih struktura religijsko-političke moći i donekle, ili čak sasvim, izgubi kontakt s matičnom zajednicom. Ako tome dodamo i složenost religijskih varijeteta u istorijskoj perspektivi, njihovu fragmentaciju kao rezultat različitih raskola, sukoba i

denominacijskih razdvajanja (pri čemu svaka od tih zasebnih „crkava“, „frakcija“ i „denominacija“ istorijski prolazi kroz svoje osobene i složene transformacije i evolucije), postaje jasno koliko je svaki teorijski pokušaj da se uopštenim govorom o religiji obuhvate sva ta odstupanja, kao i kompleksnost konstituisanja i razvoja religija na istorijskom, ali i sinhronijskom planu, suočen s gotovo nepremostivim teškoćama.

Piscu ovog pogovora najubedljiviji su oni delovi Hičensove knjige u kojima se naučni argumenti (bilo da je reč o kosmologiji, biologiji, medicini ili fizici) suprotstavljaju površnim, pojednostavljenim religijskim koncepcijama, pri čemu treba imati u vidu da te pojednostavljene koncepcije nisu i jedine koje su se istorijski razvijale unutar pojedinih religija. Prisetimo se samo istorije hrišćanstva u periodu humanizma, renesanse i prosvete, kada je veliki broj naučnih otkrića došao baš iz redova religioznih naučnika, mislilaca i filozofa. Istorijski gledano, islam koji se negovao u Andaluziji u 10. i 11. veku bio je daleko prefinjenija verzija te religije od onog islama koji se danas propoveda u Avganistanu ili Saudijskoj Arabiji. Dovoljno ubedljiva su, dakako, i ona Hičensova poglavlja u kojima se religije kritikuju sa *institucionalnog* aspekta, pri čemu se pokazuje u kojoj meri su okoštale, dogmatske institucije tokom istorije načinile velike nepravde pojedincima, pa i čitavim narodima i zajednicama, kao, na primer, u doba inkvizicije, kolonijalizma i terora u ime religije.

Na kraju, koliko je Hičens u stanju da pomiri svoj normativni, gotovo manihejski stav prema religiji s nedoslednošću vlastitog političkog opredeljenja, bar u slučaju rata u Iraku i Avganistanu? Ima li ipak nekakvog licemerja u činjenici da ovaj pisac istovremeno podržava golemu tragediju nedužnih ljudi u spomenute dve muslimanske države, i to u 21. veku, u ime borbe protiv terorizma i „proizvodnje oružja za masovno uništenje“? To je, u najmanju ruku, teško razumljivo za jednog levičara humanistu, a osobito za autora *ovakve* knjige. Hičens je, doduše, kritički pisao i o Reganu, Bušu Starijem i Klintonu. Da li bi se on, međutim, odvažio da sastavi delo poput *bog nije veliki* o istoriji SAD, u kojem bi bili

navedeni samo negativni primeri američkog intervencionizma u svetu, kao i kolonijalne, etničke, rasne i religijske isključivosti u odnosu na domorodno stanovništvo u Severnoj Americi i Africi? Jer zemlja u kojoj on danas živi još je, uprkos svemu tome, kao i drugim negativnim primerima koji se ponekad navode i u ovoj knjizi, uzor religijskog pluralizma i vladavine prava u svetu.

Kakav je to oportunizam, najzad, prevladao kod Hičensa, okorelog *antiteiste*, da je svoje brakove morao sklapati u religijskim, a ne samo građanskim ustanovama, menjajući veroispovest prema potrebi? O kakvoj ličnoj (ne)dоследnosti je tu, onda, reč? U takve zamke, potvrdilo se to puno puta, najlakše upadaju oni Don Kihoti koji svom protivniku pristupaju s nedovoljno mere, opreznosti i poštenja.

Milan Vukomanović

Beograd, leto 2008.

Korišćena literatura

Drugo poglavlje

Religija ubija

[19-20] Majku Terezu intervjuisala je Dafni Barak (Daphne Barak), a komentari Majke Tereze o princezi Dajani mogu se naći u *Ladies' Home Journal*, April 1996.

[26] Detalji o ubistvu Jusre el Azami u Vitlejemu mogu se naći u «Gaza Taliban?», uvodnik u *New Humanist* 121:1 (January 2006), <http://newhumanist.org.uk/937>. Takođe vidi Isabel Kershner, «The Sheikh's Revenge», *Jerusalem Report*, March 20, 2006.

[28-29] Za pismo Abu Musaba el Zarkavija Osami bin Ladenu vidi www.state.gov/p/nea/rls/31694.htm.

[34-35] Za priču o ponovo rođenim kadetima Vojne vazduhoplovne akademije i Melindi Morton vidi Faye Fiore, Mark Mazzetti, «School's Religious Intolerance Misguided, Pentagon Reports», *Los Angeles Time*, June 23, 2005, str. 10; Laurie Goodstein, «Air Force Academy Staff Found Promoting

Religion», *New York Times*, June 23, 2005. str. A12; David Van Biema, «Whose God Is Their Co-Pilot?», *Time*, June 27, 2005, str. 61; United States Air Force, *The Report of the Headquarters Review Group Concerning the Religious Climate at the U.S. Air Force Academy*, June 22, 2005, http://www.af.mil/pdf/HQ_Review_Group_Report.pdf.

[35] U vezi sa stavovima Džejmsa Medisona o ustavnosti uvođenja verskih institucija u Vladu i javne službe vidi Brooke Allen, *Moral Minority: Our Skeptical Founding Fathers* (Chicago: Ivan R. Dee, 2006), str. 116-117.

[36-37] Za Čarlsa Stenlija i Tima Laheja vidi Charles Marsh, «Wayward Christian Soldiers», *New York Times*, January 20, 2006.

Četvrto poglavlje

Beleška o zdravlju, po koje religija može biti pogubna

[46] Propoved biskupa Cifuentesa: BBC-TV production *Panorama*, emitovano 27. juna 2004.

[47] Citat iz *Foreign Policy* prenet je iz teksta Laura M. Kelley and Nicholas Eberstadt, «The Muslim Face of AIDS», *Foreign Policy*, July/August 2005, www.foreignpolicy.com/story/cms.php?story_id=3081.

[48] Za kritiku religije Danijela Deneta vidi Daniel Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (New York : Viking Adult, 2006).

[57] Za citat Tima Laheja i Džerija B. Dženkinsa vidi Tim LaHaye, Jerry B. Jenkins, *Glorious Appearing: The End of Days* (Wheaton, IL: Tyndale House, 2004), str. 250, 260.

[59] Komentari Perveza Huddbhoja (Hoodbhoy) povodom nuklearnih proba u Pakistanu mogu se naći u *Free Inquiry*, Spring 2002.

Peto poglavlje

Religija iznosi netačne metafizičke tvrdnje

[66-67] E. P. Thompson, *The Making of the English Working Class* (New York: Vintage, 1966), str. 12.

[68] Komentar oca Koplstona je iz Coplestone, *History of Philosophy*, vol. iii (Kent, England: Search Press, 1953).

Šesto poglavlje

Teleološki dokazi

[79-80] O evoluciji oka i zašto ona govori protiv teleološkog dokaza vidi Michael Shermer, *Why Darwin Matters: The Case Against Intelligent Design* (New York: Times Books, 2006), str. 17. Kurziv prenesen iz originala. Vidi takođe Richard Dawkins, *Climbing Mount Improbable* (New York: W. W. Norton, 1996), str. 138-197.

[85] Za studiju o «nesvodivoj složenosti», izvedenoj na Univerzitetu Oregon, vidi Jamie T. Bridgham, Sean M. Carroll, Joseph W. Thornton, «Evolution of Hormone-Receptor Complexity by Molecular Exploitation», *Science* 312:5770 (April 7, 2006), str. 97-101.

[91] Za citat Stivena Džeja Gulda o Bardžesovom škriljcu vidi Steven Jay Gould, *Wonderful Life: The Burgess Shale and the Nature* (New York: W. W. Norton, 1989), str. 323.

[92-93] Za proučavanje ljudskog genoma na Univerzitetu Čikago vidi Nicholas Wade, «Still Evolving, Human Genes Tell New Story», *New York Times*, March 7, 2006.

[93-94] Volterova rečenica – *Si Dieu n'existait pas, il foudrait l'inventer* – uzeta je iz njegovog «À l'auteur du livre des trois imposteurs», *Epîtres*, no. 96 (1770).

[93-94] Zapažanje Sema Harisa u vezi sa tvrdnjom da je Isusa rodila devica može se naći u Sam Harris, *The End of Faith: Religion, Terror, and the Future of Reason* (New York: W. W. Norton, 2005).

Sedmo poglavlje

Otkrivenje: košmar „Starog“ zaveta

[100] Za rad Finkelstina i Zilbermana vidi Israel Finkelstein and Neil Asher Silberman, *The Bible Unearthed: Archeology's New Vision of Ancient Israel and the Origin of Its Sacred Texts* (New York: Touchstone, 2002).

[100] Za Frojdove tvrdnje o neizlečivoj manjkavosti religije vidi *The Future of an Illusion*, prevod W. D. Robson-Scott, revizija i novo priređivanje James Strachey (New York: Anchor, 1964).

[101-102] Citat Tomasa Pejna (Thomas Paine) iz *The Age of Reason* nalazi se u Eric Foner, ed., *Collected Writings* (Library of America, 1995).

Osmo poglavlje

„Novi“ zavet po zlu prevazilazi „Stari“

[106] Za Menkenovu procenu Novog zaveta vidi H. L.

Mencken, *Treatise on the Gods* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), str. 176.

[115] Za Luisov citat koji počinje sa «Dakle, ako to ne izgovara Bog» vidi C. S. Lewis, *Mere Christianity* (New York: HarperCollins, 2001), str. 51-52.

[115-116] Za Luisov citat koji počinje sa «To je nešto što se ne sme reći», vidi *Mere Christianity*, str. 52. Za citat koji počinje sa «Čini mi se očiglednim», vidi str. 53.

[118] Za Barta Ermana (Ehrman) vidi njegovo *Misquoting Jesus: The Story Behind Who Changed the Bible and Why* (New York: HarperCollins, 2005).

Deveto poglavlje

Kuran je pozajmica iz jevrejskih i hrišćanskih mitova

[120-121] U vezi sa tim zašto muslimani moraju Kuran da recituju na izvornom arapskom vidi Ziauddin Sardar, Zafar Abbas Malik, *Introducing Mohammed* (Totem Books, 1994), str. 47.

[132] Citat Karen Armstrong potiče iz njene knjige *Islam: A Short Story* (New York: Modern Library, 2000), str. 10.

Deseto poglavlje

Lažni sjaj čuda i propast pakla

[141-142] Anegdota sa Malkolmom Mageridžom i Kenom Mekmilanom u vezi sa Majkom Terezom može se naći i u mojoj

Missionary Position: Mother Teresa in Theory and Practice (Verso, 1995), str. 25-26.

[142-143] Podaci o tumoru i oporavku Monike Besre potiču iz Aroup Chatterjee, *Mother Teresa: The Final Verdict* (Calcutta: Meteor Books, 2003), str. 403-406.

Jedanaesto poglavlje

“Pečat niskog porekla” – nečasni počeci religije

[158] Tvenova sintagma «hloroform u štampanom obliku» nalazi se u Mark Twain, *Roughing It* (New York: Signet Classics, 1994), str. 102.

[159] O tome da religija može biti korisna u lečenju vidi Daniel Dennett, *Breaking the Spell: Religion as a Natural Phenomenon* (New York: Viking Adult, 2006).

[159] Za *The Golden Bough* (1922) Džejsma Džordža Frejzera (James George Frazer) vidi www.bartleby.com/196/

Dvanaesto poglavlje

Koda: kako izgleda kraj religije

[163] Za priču o Šabataju Cviju vidi John Freely, *The Last Messiah* (New York: Viking Penguin, 2001).

Trinaesto poglavlje

Da li religija čini ljude boljima?

[170-171] Podaci o Vilijemu Lojdu Garisonu mogu se naći u njegovom pismu velečasnom Samjuelu Dž. Meju

(Samuel J. May) od 17. jula 1845. godine u Walter M. Merrill, ed., *The Letters of William Lloyd Garrison* (1973) 3:303, i u *The Liberator*, May 6, 1842.

[171-172] Podaci o Linkolnu potiču od Susan Jacoby, *Freethikers: A History of American Secularism* (New York: Metropolitan Books, 2004), str. 118.

[174] Opravdanje ropstva koje iznosi varvarski ambasador uneo sam i u svoju knjigu *Thomas Jefferson: Author of America* (New York: HarperCollins, 2003), str. 128.

[184] Materijal o genocidu u Ruandi uglavom je preuzet iz Philip Gourevitch, *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families: Stories from Rwanda* (New York: Farrar, Straus and Giroux, 1998), str. 69-141.

[192-193] Filozofija «Gudoa» i Niširen deklaracija preneseni su iz Brian Victoria, *Zen at War* (Weatherhill, 1997), str. 41 i 84; japanske budističke deklaracije iz doba rata su na str. 86-87.

Šesnaesto poglavlje

Da li je religija zlostavljanje dece?

[209] Mary McCarthy, *Memories of a Catholic Girlhood* (New York: Harcourt, 1946).

[210] Šumpeterov model «kreativne destrukcije» može se naći u Joseph Shumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy* (London: George Allen & Unwin, 1976), str. 81-86.

[213-214] Za Majmonida o obrezivanju vidi Leonard B. Glick, *Marked in Your Flesh: Circumcision from Ancient Judea to Modern America* (New York: Oxford University Press, 2005), str. 64-66 (kurziv dodat).

Sedamnaesto poglavlje

Očekivani prigovor: poslednja linija napada na sekularizam

[228] O tome kako je Vatikan prihvatio nacističku Nemačku vidi John Cornwell, *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII* (New York: Viking Adult, 1999).

[230-231] O pogrešnom tumačenju Ajštajna vidi William Waterhouse, «Misquoting Einstein», u *Skeptic* vol. 12, no. 3, str. 60-61.

[238] Za socijalni darvinizam H. L. Menkena vidi njegovu *Treatise on the Gods* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997), str. 176.

[238] Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism* (New York: Harcourt, 1994).

Osamnaesto poglavlje

Jedna suptilnija tradicija – otpor racionalnog

[250] Ajnštanova izjava o «Spinozinom bogu» može se naći u Jennifer Michael Hecht, *Doubt: A History* (New York: HarperCollins, 2003), str. 447. Vidi takođe Ronald W. Clark, *Einstein: The Life and Times* (New York: Avon, 1984), str. 502.

[250] Citat Hajnriha Hajnea može se naći u Jennifer Michael Hecht, *Doubt: A History*, str. 375. Vidi takođe kako je Hajne citiran u uvodu Džozefa Ratnera (Joseph) za *The Philosophy of Spinoza: Selections from His Works* (New York: Modern Library, 1927).

[251-252] Podaci o Pjeru Bejlu mogu se naći u Ruth Whelan, «Bayle, Pierre», u Tom Flynn, ed., *The New Encyclopedia of Unbelief* (Amherst, NY: Prometheus Books, 2006).

[253] Citat Matea de Vinčentija se može naći u Jennifer Michael Hecht, *Doubt: A History*, str. 287. Vidi takođe Nicholas Davidson, «Unbelief and Atheism in Italy, 1500-1700» u Michael Hunter and David Wootton, ed., *Atheism from the Reformation to the Enlightenment* (Oxford, UK: Clarendon, 1992), str. 63.

[254] Citat Bendžamina Frenklina o gromobranu može se naći u Benjamin Franklin, *The Autobiography and Other Writings* (New York: Penguin, 1986), str. 213.

[255] Citat Hjuma se može naći u Jennifer Michael Hecht, *Doubt: A History*, str. 351.

[256] Podaci o Pejnu i njegovim religijskim pogledima su iz Jennifer Michael Hecht, *Doubt: A History*, str. 356-357.

[259] Citat Alberta Ajnštajna koji počinje rečima «Naravno da je laž» može se naći u Jennifer Michael Hecht, *Doubt: A History*, str. 447. Vidi takođe Helen Dukas, Banesh Hoffinan, eds., *Albert Einstein, the Human Side: New Glimpses from His Archives* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1979), str. 43. Citat koji počinje sa «Ne verujem u besmrtnost pojedinca» može se naći u Hecht, *Doubt: A History*, str. 447. Vidi takođe Dukas, Hoffman, *Albert Einstein, the Human side*, str. 39.

Devetnaesto poglavlje

Zaključak: potrebno je novo prosvetiteljstvo

[269] Za citat Roberta Lovela (Robert Lowell), vidi Walter Kirn, «The Passion of Robert Lowell», *New York Times*, June 26, 2005, www.nytimes.com/2005/06/26/books/review/26KIRNL.html.

Indeks

A

abortus, 34, 186
 zlostavljanje dece i, 209-210
 Avganistan, 216, 267
 i destruktivnost religije, 29-30, 33,
 zdravstvena zaštita u, 45
 Avgust, rimski car, 108, 111, 246
 Avgustin, sveti, 10, 48, 64, 222, 238, 248
 Avram, 54, 87, 106, 120, 124
 zlostavljanje dece i, 212-214,
 i nemoral religije, 196-199,
 sindrom stečene

imunološke deficijencije
 agnostici, 12, 35, 146, 174, 258
 Adam, 109, 150, 200, 212
Adam Bida (Eliot), 222
 Azami, Jusra el, 26
 Aziz, Tarik, 36
 (AIDS), 46-50, 185-186
 Ajnštajn, Albert (Einstein), 18, 64, 269
 teleološki dokaz i, 78, 83,
 pogrešno citiranje, 230-231,
 racionalni otpor, 250, 259-262
 Aleksandar I, kralj Makedonije, 126-127, 261
 Al Kaida, 29, 34, 59, 262
 Anaksagora, 246, 258
 anglikanci, Anglikanska crkva, 15, 18, 49, 144, 187, 223, 256
 uskršnja verovanja i, 190-192
Anti-Gece (Lesing), 264

Antilop, Oregon, 189
 Antitam, bitka kod, 172, 178
 aparthejd, 31, 239
 apokalipsa, 56-61, 170-171
 priželjkivanje, 56-58, 61,
 i odnos između morala
 i religije, 183-184
Apologija (Platon), 131, 243-244
 arheologija, 99-102, 268-269
 Arent, Hana (Arendt, Hannah), 219, 238
 Aristofan, 245-247
 Aristotel, 27, 67, 85, 161, 248
 Armstrong, Karen, 125-126, 132
 Aslan, Reza (Resa), 129-130
 astrologija, 62, 72, 74, 114, 244
 Atanasije, sveti, 127-128, 209, 236
 ateisti, ateizam, 173
 i destruktivnost religije, 20, 22, 29-30
 atomizam, 63, 247-260
 autoritet, dokaz na osnovu, 145
 Aflak, Mišel (Aflaq, Michel), 27
 Ahaz, kralj Judeje, 112
 Ahmedinedžad, Mahmud, 265-266
 Ašer, Džejms (Usser, James), 58, 65
Ašram, 188
 ašura, 266

B

Bagdad, 20, 27, 67
 Bamijan, Budine statue kod, 33
 baptisti, baptizam, 15, 36-37, 222
 Barbelo, 109-110
 Barbi, Klaus (Barbie, Klaus), 229
 Bardžesov škriljac, 89-92, 262
 Batler, biskup (Butler), 178-180
 Batler, Samjuel (Butler, Samuel), 150
Bathylchnops exilis, 81
 BBC, 141-142, 187
 Beg, Mirza Aslam, 59
 Bejden-Pauel, Robert (Baden-Powell), 215-216
 Bejl, Pjer (Bayle, Pierre), 248, 251-252
 Bejrut, 20-21
 Belfast, 20, 22
 Bekon, Frensis (Bacon, Francis), 146, 248, 257
 Belou, Sol (Bellow, Saul), 91, 261
 Bengal, 45
 Ben-Gurion, David, 99-100, 260
 Beograd, 20, 22-23
 Bernal, Dž. D. (J. D.), 237
 Besra, Monika (Monica), 142-143
 Biblija, 37, 60, 121-122, 127-130, 133-134, 142, 173, 195,

- 239
 autor, 102-103,
 o proročanstvu koje se
 ispunjava, 106-107,
 hadisi i, 129-130,
 Hičensovo detinjstvo i, 5-7,
 racionalni otpor i, 243,
 251-252, 258,
 argumenti iz otkrivenja i,
 95-105
vidi takođe Novi zavet; Stari
 zavet
 Biblija kralja Džejmsa, 15-16, 96,
 98
 bin Baz, Abd el Aziz, 215
 bin Laden, Osama, 29, 34, 59, 262
 Blekbern, Sajmon (Blackburn,
 Simon), 264
 Blumberg, Majkl (Bloomberg,
 Michael), 51
 bog, bogovi, 54, 58, 62-66, 108-
 110, 129-133, 150, 163, 165, 169,
 176-179, 190, 210, 219-220, 264-
 265, 270
 i pokušaji da se nauka
 pomiri sa verom, 64-65,
 biblijski raskoli i, 108, 112-
 116,
 zlostavljanje dece i, 212-
 217,
 teleološki dokaz i, 71-76,
 79-80, 82-83, 87-88, 94,
 destruktivnost religije, 17-
 18, 21-22, 26-27, 31, 34-37,
 zdravstvena pitanja, 48-49,
 Hičensovo detinjstvo i, 5-6,
 King i, 168, 172,
 Kuran i, 120-122, 124-
 125, 128, 130-133,
 kao čovekovo delo, 12, 14,
 94, 161,
 čuda i, 140, 142, 144-146,
 mormoni i, 157-158, 161,
 Okam i, 68-70,
 svinje i, 41-43,
 racionalni otpor i, 187-193,
 250, 252-259, 261-262,
 i odnos između morala i
 religije, 177-179, 198-204,
 argument iz otkrivenja i,
 95-106,
 robovlasništvo i, 170-172,
 totalitarizam i, 220, 222-
 223, 228-230, 253-254, 237-240
Bog koji je omanuo (Engerman i
 Krosman), 223, 234
 Bombaj, 20, 22
 Bonhofer, Ditrih (Bonhoeffer,
 Dietrich), 11, 229
 Borhes, Horhe Luis (Boges, Jorge),
 110
 Bosna, 18, 23-24, 29-30, 123
 Brazil, 46
Braća Karamazovi (Dostojevski),
 52, 206, 218
 Braun, Džon (Brown, John), 171
 Brenč, Tejlor (Branch, Taylor), 167,
 173
 Brojevi, 102-103, 196
 Broudi, Fon (Brodie, Fawn), 156,
 158, 161
 Buda, 25, 33, 87, 178, 190-194
 Šri Lanka i, 190-191
 budisti, budizam, 38, 111, 178,
 190-195
 u Japanu, 192-195,
 Šri Lanka i, 190-192
Budućnost jedne iluzije (Frojd), 8,
 100, 149, 235
 Buhari, 129
 Buš, Džordž V. (Bush, George
 W.), 33-34, 50, 144
 Bhagavad Gita, 57
-
- V**
 varvarske države, 174
 Vazduhoplovna vojna akademija,
 američka, 34
 vaskrsnuća, 108-109, 136-138,
 177
 Velika Britanija, Britanci, 49,
 148, 170, 188, 199, 225, 242
 teleološki dokaz i, 74,
 i destruktivnost religije,
 19, 22, 32,
 i oslobađanje Indije, 175-
 176
 vernici, verovanja, 18, 70, 96,
 241-243
 arogancija, 14-15,
 teološki argument i, 73,
 77, 93-94,
 i oslobađanje Indije, 175-
 176,
 racionalni otpor i, 242-
 243, 247-248, 253-255, 258-
 259,
 odnos između moralnosti
 i, 177-187, 196-205, 218-219,
 230, 251-252,
 tolerancija, 32, 130-131,
 večita kazna, 56, 258
 Viktorija, Brajan (Victoria,
 Brian), 192-193
 Vinčenti, Mateo de (Vincenti,
 Matteo de), 253
 Vitlejem, 20, 263
 biblijski raskoli i, 107,
 110-111, 113-114,
 destruktivnost religije u,
 24-26
 Vo, Ivelin (Waugh, Evelyn), 179-
 181, 225
Vodič za zabludele (Majmonid),
 62, 212-214
 Volter, 93, 135, 251
 Voterhaus, Vilijem (Waterhouse,
 William), 231
 Vots, Džin (Watts, Jean), 5-7, 15
 Vels, Džonatan (Wells,
 Jonathan), 237
-
- G**
 Gavriilo, 112, 120-121, 124
 Galapagos, 92
 Galilej, 64, 242, 247-248, 250,
 258
 Gandi, Mohandas K, 175-177
Gedanken und Einfalle (Hajne),
 44
 genom, 7, 12-13, 88, 93
 Gerison, Vilijem Lojd (Garrison,
 William Lloyd), 170-171
 Gibon, Edvard (Gibbon,
 Edward), 149, 255, 257
 Gibson, Mel, 107, 112, 117

gnostici, 108-111, 147, 200
 Goldziher, Ignjac (Goldziher, Ignaz), 129
 Goldstin, Baruh (Goldstein, Baruch), 198-199, 262
 Goja, Fransisko (Goya, Francisco), 189
 Gortner, Mardžo (Marjoe), 149, 152-154
Gospodar muva (Golding), 41
 građanski rat, 160-161, 171-172, 178
 Grejem, Bili (Graham, Billy), 34
 Grent, Piter i Rozmeri (Grant, Peter and Rosemary), 92
 greh, gresi, grešnici, 8, 11, 18, 34, 55-56, 71, 96, 130, 139, 144, 150, 174, 186, 208
 biblijski raskoli i, 115, 117, zdravlje i, 49, 52-53, i odnos između moralnosti i religije, 179-180, 199-200, 202-203, totalitarizam i, 221-222,
 Gudo, 192-193
 Guld, Stiven Džej (Gould, Stephen Jay), 9, 90-91, 269

D

Daglas, Frederik (Douglass, Frederick), 171
 Dalaj lama, 191, 192, 193, 202
 Dalamber, Žan le Ron (D'Alembert, Jean Le Rond), 251, 255
 Danska, 180, 267

Dante, 110, 161-162
 Darwin, Čarls (Darwin, Charles), 7, 9, 12, 64-65, 92, 237-238, 269
 teleološki argument i, 78-83,
 racionalni otpor, 256-258
 Dvajt, Timoti (Dwight, Timothy), 48
 Devenport, Abraham, 61
 devica koja rađa, 108, 112-114, 177
 de Vo, Rolan (de Vaux, Rolan), 101
 Deklaracija o nezavisnosti, 171
 Demokrit, 63, 246, 250
 Denet, Danijel (Denet, Daniel), 9, 48, 159
De rerum natura (Lukrecije), 17, 246-247
 Deset zapovesti, 131, 182
 i nemoralnost religije, 200, 203,
 dokazi iz otkrivenja i, 96-98, 103
Dete u vremenu (Mekjuan), 154
 Didro, Deni (Diderot, Denis), 251, 255
 Dizraeli, Bendžamin (Disraeli, Benjamin), 260
Doba razuma (Pejn), 256
 Dojčer, Isak (Deutscher, Isaac), 147
 Dokins, Ričard (Dawkins, Richard), 9, 81-82
Doktor Živago (Pasternak), 117
 Dostojevski, Fjodor, 9, 52, 206, 216-217, 218
 Drajfus, Alfred (Dreyfuss), 225, 238

Država (Platon), 264
 Drugi svetski rat, 23, 107, 172, 195
 i totalitarizam, 228-229, 233, 239
Duh zakona (Monteskje), 251
 duša, duše, 9, 34, 63, 201, 211, 222, 249
 đavo, đavoli, 40, 52, 60, 62-63, 131, 133, 248
 biblijski raskoli i, 115-116,
 zlostavljanje dece i, 206-207, 216-217,
 i destruktivnost religije, 31, 34,
 Hičensovo detinjstvo i, 6, mormoni i, 157, 161, totalitarizam i, 221, 235

E

Eban, Aba (Abba), 26
 evangelisti, evangelizam, 18, 36, 86, 116-117, 149-150, 182-183
 evolucija, 7, 9, 12, 87-93, 210, 237
 teleološki dokaz i, 79-86, 92-94,
 i mesto čoveka u kosmosu, 90-92, isprekidana, 9, racionalni otpor i, 156-157
 Egipat, 103, 145, 160
Edgin [*Erewhon*] (Batler), 150
 Ejer, A. Dž. (Ayer, A. J.), 178-180

Eliot, Džordž (George), 9, 222
 Engels, Fridrih (Friedrich), 150-151
 Endrjuz, Lancelot (Andrewes, Lancelot), 49
Encyclopédie (Didro i Dalamber), 251, 255
 Epikur, 247-250, 255, 258
 Erman, Barton (Ehrman, Barton), 116-118, 138
 eshatologija, 269
 etika, *vidi* moral, moralnost, moralno ponašanje

Ž, Z

Životinjska farma (Orvel), 39, 233
 život posle smrti, 149-151, 236, 244
 Zapadna Virdžinija, 74
 Zarkavi, Abu Musab el, 28-29
Zarobljeni um (Miloš), 233
 Zaharije, 106
 zvezde, 68-69
 zdravlje, briga o zdravlju, 44-56, 159, 267-268
 deca i, 44-46, 49-56, 214-216,
 mentalno oboljenje i, 53-54
Zen u ratu (Viktoria), 192
 Zilberman, Nil Ašer (Neil Asher), 100
 prirodnost i, 47-48, 51
Zlatna grana (Frejzer), 159
 zlatno pravilo, 204, 253
 zlo, 39, 63, 130, 150, 154, 209

i destruktivnost religije, 17, 29, 34,
 racionalni otpor i, 242, 256,
 i odnos između moralnosti i religije, 180-181,
 argumenti iz otkrivenja i, 98,
 totalitarizam i, 219, 228, 236, 239,
 zlostavljanje dece, 206-217
 abortus i, 209-211,
 obrezivanje i, 211-214,
 nemoralno učenje i praksa u, 211-217,
 indoktrinacija i, 208-209,
 tabu masturbacije i, 215-217,
 i pretnja većitom kaznom, 206-208,
 mučenje i, 206-208, 217

I
 ibn Naufal, Varaka, 125
 ibn Tabit, Zaid, 127-128
 Ignjacije Lojola, sveti, 62, 208
 Izlazak, 96-103
 Izrael, 144, 156, 249, 259, 264
 biblijski raskoli i, 99-100, 113,
 i destruktivnost religije, 21, 25-27, 32,
 i nemoral religije, 196-

199,
 King i, 167-168,
 racionalni otpor i, 261-263,
 argument iz otkrivenja, 98-101, 102-103
 Ingersol, Robert (Ingersoll), 180
 Indija, 22, 38, 59, 142, 193, 199, 219
 oslobođanje, 175-177,
 zdravstvo u, 44-45,
 Indonezija, 47, 123, 144
 Irak, 24, 28-29, 36-37, 145
 Iran, 21, 47, 51, 266-267
 i destruktivnost religije, 27, 29-33,
 nuklearno oružje i, 265-267
 Irinej, sveti, 112, 127
 Irod, 108
 Irska, 52, 225
 i destruktivnost religije, 19-21, 29
 Isaija, 112, 124, 157-158, 171
 Isak, 37, 54
 zlostavljanje dece i, 213, 217,
 i nemoralnost religije, 197-198
 iskupljenje, 196, 199-201
 islam, 16, 21-41, 51, 66-67, 111, 123-124, 126-134, 152, 165, 170, 174-178, 202-204, 242-243, 267-268
 odsustvo reformacije u, 133-134,

apokalipsa i, 60,
 zlostavljanje dece i, 212, 215-216,
 i destruktivnost religije, 21-34, 36-38,
 o jedenju svinjetine, 39-43,
 i oslobođanje Indije, 175-177,
 hadisi i, 128-132, 243,
 zdravstvena pitanja i, 45-47, 51, 53-54,
 čuda i, 143-145,
 mormoni i, 157-158,
 racionalni otpor i, 241-243, 248, 250, 262,
 i odnos između moralnosti i religije, 180-183, 196, 199-200, 202-203, 218,
 Cvi i, 164-166,
 o seksu, 51-52, 54, 55-56,
 robovlasništvo i, 170, 174,
 totalitarizam i, 222, 238-240
vidi takođe Kuran,
 istina, znanje, 264-265
 istočni pravoslavni hrišćani, 18, 186, 187
 i destruktivnost religije, 23-24,
 totalitarizam i, 224, 233-234, 240,
 biblijski raskoli i, 97-99, 108-109
 Isus Navin, 101, 114, 122, 249

Isus Hristos, 7, 42, 52, 60, 63, 67, 87, 94, 106-119, 124, 126, 147, 152-153, 161, 169, 180, 183, 246
 biblijski raskoli i, 107-108, 110-117
 raspeće, *vidi* raspeće,
 i destruktivnost religije, 24-25, 27, 33-35,
 u ispunjavanju proročanstva, 106-107, 110-112,
 i nemoralnost religije, 199-201, 204
 čuda i, 138-139,
 racionalni otpor i, 251, 253, 256,
 argumenti iz otkrivenja i, 96-98,
 reči i dela, 114-119,
 totalitarizam i, 228, 234-235

J

Jagerštater, Franc (Jagerstatter, Franz), 229
 Jadin, Jigael (Yadin, Yigael), 99
 Jair, 138
 Japan:
 budisti u, 192-195,
 totalitarizam i, 229-230
 11. septembar 2001, 19, 30, 33-34, 44, 56, 72, 144-145, 267
 Jevreji, judaizam, 15-16, 38-43, 60, 67, 106-109, 122, 129, 133-134, 162-165, 167-169, 178, 183, 187, 208, 219

- biblijski raskoli i, 99-102, 107-108, 112-113, 114-115, 116-117,
 zlostavljanje dece i, 211-214,
 raspeće Isusovo i, 107-108, 110, 112, 200-201, 238-239,
 i destruktivnost religije, 18, 21-27, 29, 32, 34-36, 38,
 o jedenju svinjetine, 39-43,
 zdravstvena pitanja i, 50-52, 53-54,
 i nemoralnost religije, 186, 196-199, 201-202,
 King i, 168, 173,
 Kuran i, 120, 125-126, 129,
 čuda i, 144-145,
 racionalni otpor i, 243, 248-251, 260-262,
 argument iz otkrivenja, 95-101, 103-104,
 Cvi i, 163-164, 165-166,
 o seksu, 50-52, 53-54,
 totalitarizam i, 224-229, 232
 jezuiti, 68, 208-209, 220, 238, 267
 Jelisije, 249
 Jerusalim, 50, 106, 108, 123, 128, 136, 156, 166, 177, 200, 231, 261
 i destruktivnost religije, 24-25, 27,
 zdravstvo u, 53-54,
 Cvi i, 163-164,
 Jov, 94, 104
 Jovan, Jevanđelje po, 111-112
Jovanka Orleanka (Šiler), 75
 Jovan, apostol, sveti, 57, 110, 112, 117-118
 Jovan Krstitelj, sveti, 164, 169
 Jovan Pavle II, papa, 64, 185-186
 Josif, 24-25, 152
 biblijski raskoli i, 108, 113,
 Josif (jevrejski hroničar), 108
 Juda, 200
 Juda, Jevanđelje po, 109-110, 147
 Južna Afrika, 31, 239
-
- K, Q**
 Kala, Žan (Calas, Jean), 252
 Kalvin, Džon (Calvin, John), 66, 222, 262
 kalvinisti, kalvinizam, 15, 171, 222, 239, 249-250
 Kambodža, 140, 240
 kambrijska eksplozija, 89-90
 kamikaze, 195
 Kant, Imanuel (Immanuel), 231, 253-254
 kargo kultovi, 149, 151-152
 Kastro, Fidel (Castro), 234
 katolici, katolicizam, 15-16, 37-39, 63, 86-87, 107-108, 113-114, 121-122, 130, 146, 154, 179-180, 266
 i okrivljavanje Jevreja za raspeće Hristovo, 107-108, 238-239,
 zlostavljanje dece i, 208-211, 216-217,
 i destruktivnost religije, 19-25, 29-30, 32, 36, 38,
 zdravstvena pitanja i, 46-50, 51
 čuda i, 141-143,
 pedofilija među, 8, 51-52, 216-217,
 racionalni otpor i, 249-250,
 i odnos između moralnosti i religije, 180, 183-186, 200, 202-203,
 totalitarizam i, 220, 223-229, 232-233, 235, 238-239,
 Kahane, Meir, 262
 Kim Il Sung, 236
 Kim Džong Il, 236
 Kina, 191-192, 219, 242, 250
 totalitarizam i, 231-232, 240
 King, Martin Luter (Luther), 167-170, 177
 ubistvo, 167-169,
 rasizam i, 167-169, 172-173, 175
 Kirinije, 108, 111
 Kjerkegor, Seren (Kierkegaard, Soren), 70
 Knjiga mormona, 155-157, 161
Književnost i revolucija (Trocki), 148
 Kobet, Vilijem (Cobbett, William), 74
 Kolkata, 19, 44-45
 komunisti, komunizam, 147-148
 King i, 173,
 totalitarizam i, 218-240
 Kongres, američki, 35-36, 166, 174
 Koni, Džozef (Kony, Joseph), 182-183, 185
 Konrad, Džozef (Conrad, Joseph), 71
 Koplston, otac (Coplestone), 68-69
 kosmos, 64-65, 137, 218, 231
 starost, 57-58,
 teleološki argument i, 73, 76-77,
 mesto čoveka u, 89-94
Kraj vere (Haris), 93-94
Kralj Lir (Šekspir (Shakespeare)), 42
 krvna žrtva, 10, 53, 106, 219-220, 267, 269
 zlostavljanje dece i, 210-211,
 i nemoralnost religije, 196-199, 202
 kreacionizam, priče o kreaciji, 6-7, 12-14, 52, 82-83, 103, 237, 257, 268-269
 teleološki argument i, 76, 79-80, 83-84, 88
 Krik, Frensis (Crick, Francis), 12, 82-83
 Krosman, Ričard (Crossman, Richard), 223, 254

krstaški ratovi, 18, 25, 37, 186, 218
 Ksenofon, 169
 Kuran, 47, 55, 120-134, 146, 174, 181, 216, 240
 navodni satanski
 stihovi, 131-132,
 i destruktivnost religije,
 25, 28, 31, 35,
 o jedenju svinjetine,
 39-41,
 jezik, 16, 120-123,
 126, 128, 133-134,
 mormoni i, 155, 158,
 otkrivenja i, 95-96,
 125-126, 130-131, 155,
 o toleranciji prema
 drugim religijama, 129-130,
 transkribovanje i
 kompilacija, 126-129,
 i reči i dela Muhameda,
 173-177
 Q, 109

L, LJ

Lazar, 138
 Lajvli, Penelopa (Lively,
 Penelope), 253
 Landaff, biskup od (Llandaff),
 104
 Laplas, Pjer-Simon de
 (Laplace, Pierre-Simon de),
 65-66, 68, 77
 las Kasas, Bartolomeo de (las
 Casas), 86
 Lahej, Tim (LaHaye), 37, 57-

58
Levijatan (Hobs), 149
 Lenjin, Vladimir Ilič, 232-233,
 234
 Lesing, Gothold (Lessing,
 Gotthold), 264
 Liban, 21-22
 Lindzi, Hol (Lindsey, Hal), 61
Linija senke (Konrad), 71
 Linkoln, Abraham (Lincoln),
 65, 171-172, 178
 Li, Trigve (Lie, Trygve), 147
 Lopez de Truhiljo, Alfonso
 (Trujillo), 46
 Lubaviči, 166, 198
 Luis, K. S. (Lewis, C. S.), 11,
 115-116, 199, 244
 Luka, Jevanđelje po, 108-109,
 112, 147
 Lukrecije, 17, 246-247
 Luksemburg, Kristof
 (Luxemburg, Christoph), 133
 Luksemburg, Roza
 (Luxemburg, Rosa), 147
 Luter, Martin (Luther), 36,
 62-63, 173
 Ljano Ćifuentes, Rafael (Llano
 Cifuentes), 46-47

M

Mageridž, Malkolm
 (Muggeridge, Malcolm), 141-
 142
 Majka Tereza, 19, 140-143,
 211
 Majmonid, Mojsije, 10, 62,

107-108, 201
 o obrezivanju, 213-214
 Makabejac, Juda, 261-262
 male boginje, 44-45, 48
 Marija, 121, 152
 biblijski raskoli i, 108,
 113,
 i destruktivnost religije,
 24-25
 i odnos između
 moralnosti i religije, 183-184
 Marks, Karl (Marx), 13-14,
 204, 261
 marksisti, marksizam, 32, 90,
 147-148, 219, 237
 Matej, Jevanđelje po, 106, 138
 i biblijski raskoli, 108,
 112, 114
Mardžo [Marjoe], 154
 Medison, Džejms (Madison,
 James), 35-36
 Mekarti, Judžin (McCarthy,
 Eugene), 173
 Mekarti, Meri (McCarthy,
 Mary), 209
 Mekjuan, Jan (McEwan, Ian),
 154
 Mekmilan, Ken (Macmillan,
 Ken), 141-142
 Menken, H. L. (Mencken),
 106, 238
 mentalno oboljenje, 53-54, 63
Mesečev tigar (Lajvli), 253
 mikrocefalija, 92
 Miler, Džordž (Miller,
 George), 61, 155
 mileriti, 163-164

Miloš, Česlav (Miłosz,
 Czesław), 233-234
 Mil, Džon Stjuart (Mill, John
 Stuart), 17, 76, 211, 241-242
Minima moralia (Adorno), 72
 Misago, Avgustin (Augustin),
 184-185
Misli (Paskal), 241
 Mojsije, 12, 41, 87, 108-109,
 117-118, 136, 185, 212, 233
 biblijski raskoli i, 112,
 117-118,
 smrt, 102-103, 165,
 King i, 168,
 dokaz iz otkrivenja,
 96-104
 molitva, 87, 123, 162, 165,
 172, 269-270
 teleološki dokaz i, 71-
 72,
 i destruktivnost religije,
 20, 30,
 zdravstvena pitanja i,
 49, 268,
 Hičensovo detinjstvo i,
 7-8,
 totalitarizam, 227, 237
Mondo Cane, 150-151
 Monteskje, baron de la Bred
 (Montesquieu, Baron de La
 Brède et de), 251
 moral, moralnost, moralno
 ponašanje, 9, 14, 67, 71, 93-
 94, 110, 120, 146, 148, 152-
 153, 165, 267-268, 270
 iskupljenje i, 196, 199-
 201,

biblijski raskoli i, 114-117,
 krvna žrtva i, 196-199, 202,
 zlostavljanje dece i, 209-217,
 i destruktivnost religije, 17, 19, 26-27, 33-35,
 i oslobađanje Indije, 175-176,
 večita kazna i, 196, 201, 204-205,
 zdravstvena pitanja i, 48-49, 53,
 nemogući zadaci i, 196, 201-205,
 King i, 168-169, 172-173,
 racionalni otpor i, 243-244, 251-261,
 odnos između religije i, 177-186, 196-205, 218-219, 230, 252,
 argument iz otkrivenja, 97, 99, 101, 104-105, 203,
 Ruanda i, 183-185,
 totalitarizam i, 219, 226, 230,
 Uganda i, 181-183,
 Vo i, 179-181,
 mormoni, 51, 149, 155-162
 preobraćanje mrtvih i, 161-162,
 iskvareni koreni, 155-159,
 rasizam, 160-161,
 Smitov cinizam i, 159-160,
 prevođenje Knjige mormona, 156-158,
Muke Isusove, 107, 112, 117
 Mun, Sun Mjung, 237
 Munješjaka, Venčeslas, 184-185
 Musolini, Benito (Mussolini), 224
 Muhamed, 31, 52, 63, 87, 161, 174, 185, 238-239, 250
 Kuran i, 120-121, 123-124, 131-133, 155,
 čuda i, 136,
 mormoni i, 155, 158,
 reči i dela, 124-132
 mučeništvo, 230, 266
 i nemoral religije, 199-200

N, NJ
 Nazaret, 108, 111
 Napoleon I, francuski car, 65-66, 233, 260
 nauka, naučnici, 9, 11-14, 16, 18, 47, 57-59, 91, 146-147, 159, 186, 209-210, 218, 232, 268-270
 apokalipsa i, 58-60,
 pokušaji da se religija pomiri sa, 63-67, 69,
 teleološki dokaz i, 81, 84,
 racionalni otpor i, 241-243, 246-248, 254-259,
 nacisti, nacizam, 11, 23, 147,

162, 166, 186, 194, 219, 250,
 reakcija crkve na, 224-230, 235, 239
Nebeska mehanika (Laplas), 65
 neverstvo, 42, 47, 54, 97, 202
 i izreke i dela Isusova, 116-118,
 neidentifikovani leteći objekti (NLO), 137, 140
 nemogući zadaci, 196, 201-205, 211
Nešto divno za Boga, 141-143
 Nigerija, 46
Niko ne zna moju istoriju (Broudi), 156, 158, 161
 Nilson, Danijel (Nilsson, Daniel), 81-82
 Novi zavet, 6, 48, 52, 55, 158, 169
 izmišljeni događaji u, 106-119,
 o ispunjavanju
 proročanstva, 106,
 hadisi i, 129-130,
 čuda i, 138-139,
 moralnost i, 114-117,
 racionalni otpor i, 243, 256,
 dokaz iz otkrivenja i, 96, 101
 Nojeva barka, 86
 Norveška, 147
 nuklearno oružje, 177, 193, 265-266
 apokalipsa i, 57-58, 59-60
 Njujork, zdravstvena zaštita u,

51-52
 Nju Orleans, 144
 Njutn, ser Isak (Newton, Sir Isaac), 64-65, 78
 racionalni otpor, 247-248, 250, 254-255, 259

O
Oblakinje (Aristofan), 245
 obrezivanje, 261-262, 269
 zlostavljanje dece i, 212-215,
 zdravstvena pitanja i, 50-52,
 Oden, V. H. (Auden), 62, 73
 Okam, Vilijem (Ockham, William), 67-70
 teleološki dokazi i, 82-85,
 čuda i, 137, 139-140, 144,
 okultacija, 165, 265-266
 Olbrajt, Vilijem (Albright, William), 101
 „Onaj ko više voli“ (Oden), 62
 ontološki dokaz, 253
Opadanje i propast Rimskog carstva (Gibon), 149, 255
Opsada Krišnapura (Farel), 75-76
 «*Organi krajnje savršeni i složeni*» (Darvin), 81
 Orvel, Džordž (Orwell, George), 15, 32, 39-40, 233, 236
 Orgel, Lezli (Leslie), 82

o totalitarizmu, 220-221
 Osman, 127-128
Ostavljeni (Lahej i Dženkins), 37
 otkrivenje, dokaz iz otkrivenja, 57, 95-105, 118-119, 129-130, 156-160, 171, 247-248, 265
 arheološki dokazi o, 99-101,
 i pisac Biblije, 101-103,
 i kvarenje religije, 152-155,
 neusaglašenosti u, 95-96,
 Kuran i, 96, 125-126, 131, 155,
 moralnost i, 96-98, 104-105, 202-203,
 mormoni i, 156-162
 Deset zapovesti i, 96-98, 104
 oči, teleološki dokaz i, 75, 79-82

P
 Pavelić, Ante, 23
 Pavle, sveti, 9, 15, 55, 57, 64, 101, 131
Pakao (Dante), 161-162
 Pakistan, 31, 47, 59-60
 Palestinci, Palestina, 114, 125, 164, 261-262
 i destruktivnost religije, 21, 25-27,
 dokaz iz otkrivenja i, 98-101, 104
 Paskal, Blez (Pascal, Blaise), 10-11, 202-203, 241
 Pael, Entoni (Powell, Anthony), 187
 pedofilija, 8, 52-53, 216-217
 Pejli, Vilijem (Paley, William), 75-76
 Pejn, Tomas (Paine, Thomas), 32, 106, 170-172
 racionalni otpor, 249, 256-257,
 dokaz iz otkrivenja i, 101, 104,
 robovlasništvo i, 170-171
 Pentagon, SAD, 33
Petar Pan, 153
 Pije XII, papa, 227-228
 Pije XI, papa, 224, 227-228
Pikaia gracilens, 90
 Pikthol, Marmadjuk (Pickthall, Marmaduke), 121, 123-124,
 „Pismo iz birmingemskog zatvora“ (King), 167
 planete, 58-59, 72-73, 77-78, 82
 Platon, 131, 243-244, 264
Ples na muziku vremena (Pauel), 187
Povratak u Brajdshed (Vo), 179
 pozajmljivanje novca, 108-110
 polio, 44-46
 Ponovljeni zakoni, 103
Poreklo vrsta (Darvin), 257-258
Portret umetnika u mladosti (Džojso), 206
 Poslanica Galatima, 101
 Postanje, 87-88, 96, 102-103, 197-198, 213,
Praksa i teorija boljševizma (Rasel), 223
 Prvi svetski rat, 147, 175, 224
 „Prevenција književnosti“ (Orvel),

220
Predivni život (Guld), 91
Predstavljanje Muhameda (Sardar i Malik), 120
 prezbeterijanci, 171, 222
 Prejger, Denis (Prager, Denis), 20, 24, 30, 33, 37
Prilog kritici Hegelove Filozofije prava (Marks), 13-14
Privodna filozofija (Pejli), 75
 prirodne katastrofe, 144-145
 Pristli, Džozef (Pristley, Joseph), 254
 Proklamacija o oslobođenju, 171
 Propoved na gori, 108, 111-113
Prorok (Dojčer), 147, 272
 prosvetiteljstvo, potreba za novim, 269-270
 protestanti, protestantizam, 15, 61, 122, 130, 183, 209, 252
 i destruktivnost religije, 19-21, 36,
 i totalitarizam, 226-229
 psalmi, 241-242, 252
Puko hrišćanstvo (Luis), 115
 puritanci, 61

R
 razvod, 19, 47, 202
 rak materice, 49, 214
 Rasel, Bertrand (Russel, Bertrand), 98, 202, 223, 253
 rasizam, 183, 218
 King i, 167-168, 172-174,
 mormona, 160-161,
 racionalni otpor i, 262-263,
 religija upoređena sa, 37, 56-57,
 totalitarizam i, 225, 238-239
 raspeće, 106-108, 132, 154, 161
 i nemoralnost religije, 199-200,
 Jevreji i, 107-110, 112-113, 200-210, 238-239
Rasprava o Bogu (Menken), 106
 racionalni otpor, 241-264
 Darvin, 255-258,
 Ajnštajn, 250, 259-261,
 utemeljivači, 243-247, 251, 255,
 Hjum, 247, 255-256,
 Jevreji i, 243, 248-251, 260-262,
 Kant, 253,
 privatne misli u, 241-243, 252, 254, 257-258,
 Spinoza, 248-251, 255, 260,
 Radžneš, Bhagvan Šri, 187-190
 religija, religije, religijska vera: koegzistencija, 18-19, 22, 130,

kvarenje, 150-160,
195,
destruktivnost, 12, 16,
17-38, 66, 194-195, 218,
pravila ishrane, 39-43,
kraj, 163, 165-166,
osnivači, 62-63, 85,
nemoć, 269-270,
davanje prednosti
muškarcima, 55-57, 63, 211-
212,
kao čovekovo delo,
11-12, 19, 53, 55, 97-98, 112,
127, 146, 150, 161-162, 175,
194, 218, 228,
kao plagijat plagijata,
266,
moć, 19, 66,
kao izvor utehe, 7, 12-
13, 15-16, 63
Robertson, Pet (evanđelista),
34, 145
Robertson, Pet (senator), 173
robovi, robovlasništvo, 170-
174, 181-182, 218
abolicionizam i, 170-
172,
hrišćani i, 160-161,
167, 170-172
Ruanda, 183-186
Ruždi, Salman, 22, 131, 133
pretnje smrću, 29-32,
123
Ruska revolucija, 218, 224,
232

S
savest, 244-245, 252
Sai Baba, 73-74, 187
Sakr Ker, 74
Salgado, Sebastiao, 44
samoubistvo, 230
bombaški napad i, 21,
54, 191, 195,
nemoralnost religije,
199
Sara, 197-198
Satanski stihovi (Ruždi)
Saudijska Arabija, 30, 35, 203,
215
Svedok (Čembers), 76
svinje, 7, 38-43, 75-76, 100,
140, 183
Severna Koreja, 236-237
seks, seksualnost, 7-8, 14, 26,
49-56, 63, 262-263, 266, 270
biblijski raskoli i, 117-
119,
zlostavljanje dece i,
212-217,
uskršnja verovanja i,
188-189, 192,
zdravstvo i, 46-49, 53-
54,
i odnos između
moralnosti i religije, 179, 202,
204-205,
potiskivanje, 8, 26, 51,
54-56, 179, 205, 212-217,
221,
totalitarizam i, 220-
221

sekularizam, 16, 41, 56, 67-
68, 164, 191
zlostavljanje dece i,
206, 208-209, 213-214,
i destruktivnost religije,
19, 22, 29-30, 34-35,
i oslobađanje Indije,
176-177,
zdravstvena pitanja i,
49-50, 52,
King i, 173,
i odnos između
moralnosti i religije, 185, 218-
219,
totalitarizam i, 219,
223-240
Servecije, Mihael (Michael),
222
Serž, Viktor (Serge, Victor),
219
Set, 109
Sećanja na katoličko devojastvo
(Mekarti), 209
Sinkler, Apton (Sinclair,
Upton), 40-41
Sirijsko-aramejska verzija
Kurana (Luksemburg), 133
Sitan Šljunak, 183
skok vere, 70
Smit, Adam (Smith), 204,
210, 244
Smit, Itan (Smith, Ethan), 158
Smit, Džozef (Smith, Joseph),
51, 155-162
rasizam, 160, 167,
i prevođenje Knjige
mormona, 156-158

smrt, mrtvi, 7, 15-16, 57-58,
67, 71, 89, 100, 150, 157,
171, 182, 235, 269
Kuran i, 130-131,
čuda i, 138-139,
mormoni i, 161-162,
Mojsijeva, 102-103,
165,
racionalni otpor i, 245-
246, 256-257,
Cvi i, 164-166
Sovjetski Savez, 186, 219-220,
242
totalitarizam i, 220,
223, 231-234
Sokrat, 66, 131, 243-246
Somalija, 34
Sofokle, 15
Spinoza, Baruh (Spinosa,
Baruch), 163, 248-251, 255,
260
Srbi, 22-24, 181
Staljin, Josif, 77, 147, 219,
232-233, 238
staljinisti, staljinizam, 76, 219,
223, 231-234, 238
Stanovište Jevreja: deset plemena
Izraela u Americi (Smit), 158
Stari zavet, 5, 55, 109-114,
125, 146, 164
zlostavljanje dece i,
211-214,
izmišljeni događaji u,
99-103, 106-107, 111-114,
ispunjavanje
proročanstva, 106-107, 110-
111,

hadisi i, 129-130,
King i, 168-169,
mormoni i, 156, 158,
racionalni otpor i, 243, 249,
256, 258, 261,
i odnos između
moralnosti i religije, 197-198,
218,
dokaz iz otkrivenja,
95-105
Stenli, Čarls (Stanley, Charles),
36
Sudan, Sudanci, 180-183
Sunce, 11, 58, 63, 78, 81-82,
114, 132, 135, 137, 246, 249,
Sunčev sistem, 58, 63, 65, 72,
78, 81-82

T

tabu masturbacije, 215-217
Takerej, Bal (Thackeray), 22
talibani, 33-34, 240
Talmud, 6, 146-147, 202
Tamili, 73, 191-192
teleološki dokaz, 71-93, 205,
211
civilizacije u basenu
Amazona i, 87-88,
Hičensova ekspedicija
u Šri Lanku i, 73-74,
makrodimenzija, 75-
78,
mikrodimenzija, 75,
78-83, 86,
čudesno u, 74, 79-82,
racionalni otpor i, 253

teleološki dokaz, *vidi*
kreacionizam, teorija haosa, 91
Tertulijan, 58, 70, 208, 248
Tiktaalik, 268
Toma Akvinski, sveti, 10, 62-
63, 265
totalitarne države,
totalitarizam, 218-240
moralnost i, 218, 226-
227, 230,
rasizam i, 224-225,
238-239,
sekularizam i, 218,
224-240,
teokratije kao, 220-223
Tractatus (Spinoza), 251
Trocki, Lav, 147-148, 232
Turci, Turska, 62, 164-166

U

Uganda, 46, 181-183
Ujedinjene nacije, 24, 26, 31,
225, 265
zdravstvena zaštita i,
44-46
Uskrs, 18, 183, 197
uskršnja verovanja, 187-195
Dalaj lama i, 191-192,
193,
japanski budisti i, 191-
194,
Radžneš i, 187-190,
Šri Lanka i, 190-192,
zlostavljanje dece i,
206-208,

i nemoralnost religije,
196, 201-202, 203-205,
totalitarizam i, 220, 222,
kvarenje, 153-154,
Gortner i, 149, 152-154,
totalitarizam i, 237-238
uspenje, 113-114, 136
Ustav, američki, 35, 171

F

Farrell, Dž. G. (Farrell, J. G.),
75-76
fašisti, fašizam, 21, 27, 219, 224-
226, 227-229, 232-235
filozofi, filozofija, 264, 270
racionalni otpor i, 243-
254, 270
Finkelstin, Izrael (Finkelstein,
Israel), 100
Folvel, Džeri (Falwell, Jerry), 34,
149
Fram, Džon (Frum, John), 151
Franko, Fransisko (Franco,
Francisco), 225-226
Franjo Asiški, sveti, 36, 67
Franjo Ksaverski, sveti, 206-207
Frejzer, ser Džejms (Frazer, Sir
James), 41, 159
Frenklin, Bendžamin (Franklin,
Benjamin), 64, 242, 254-255
Frojd, Zigmund (Freud,
Sigmund), 8, 14, 100, 149, 235,
244, 247, 261

H

hadisi, 66, 120, 128-132, 243
Hajzenbergov princip
neodređenosti, 92
Hajne, Hajnrih (Heine,
Heinrich), 44, 250
Hamas, 25
Hamlet (Šekspir), 78, 82
hanuka, 261, 263
Haris, Martin (Harris, Martin),
157, 159
Haris, Sem (Harris, Sam), 93-94
Hatidža, 125,
Heber, Redžinald (Reginald),
190-191
Hebron, 198-199
Hezbollah, 21, 191
Hercegovina, 23-24
Hešel, Abraham (Heschel), 167
Hilel, rabin, 204, 253
1984. (Orvel), 236
hindu, hinduizam, 16, 39, 52,
57, 59, 82-83, 175-178, 190-
191, 208
i destruktivnost religije,
22, 29,
i oslobađanje Indije, 177-
179,
i nemoralnost religije,
199
Hirohito, car Japana, 194, 229-
230
Hitler, Adolf, 21, 219, 225-231
reakcija crkve na, 225-
231
Hičensov (Hitchens), 8-12, 15,

29-30, 167, 181
 racionalni otpor i, 242-244, 250-252, 255-257,
 i odnos između morala
 i religije, 204, 218-219,
 totalitarizam i, 219-220, 223-224, 232-234, 239-240
 Hjum, Dejvid (Hume, David), 131, 137, 247, 255-256
 Hobs, Tomas (Hobbes, Thomas), 149
 Hojl, Fred (Hoyle), 64
 Hoking, Stiven (Hawking, Steven), 12, 64
 Holandija, 248-251, 260
 Holandska reformisana crkva, 239
 Homeini, ajatolah Ruholah, 30-31, 47, 123
 Homeini, Sajed Husein, 123
 homoseksualci,
 homoseksualnost, 8, 18, 34, 36-37, 42, 48-49, 51-52, 240
 Hram Jakasuni, 194
 Hrvatska, Hrvati, 22-24, 30, 180, 224
 hrišćani, hrišćanstvo, 55-56, 64, 66-68, 106, 108-110, 120-122, 123-130, 132-134, 155, 160-161, 164, 169-174, 178, 185-186
 apokalipsa i, 60-61,
 biblijski raskoli i, 108-109, 111-112, 113-114, 117,
 kargo kultovi i, 151-152,
 zlostavljanje dece i, 206-208, 212, 214-215,
 konverzija Jevreja i muslimana u, 42,
 i destruktivnost religije, 20-22, 23-24, 25-30, 34-35, 37-38,
 uskršnja verovanja i, 190-192,
 zdravstvena pitanja i, 48, 52-53,
 King i, 172-173,
 Kuran i, 125-126,
 čuda i, 136-139, 142-144,
 racionalni otpor i, 241-242, 247-248, 250-251, 255-257, 260,
 reformizam u, 133, 169,
 i odnos između moralnosti i religije, 181-184, 197-198, 200-201, 202-203,
 argumenti iz otkrivenja i, 95-98, 100-101,
 robovlasništvo i, 160-161, 167, 170-173,
 totalitarizam i, 222-228, 137-140
 Hudbhoj, Pervez (Hoodbhoy), 59-60
 humani papiloma virus (HPV), 49
 humanisti, humanizam, 11-12, 29, 43, 175, 178, 209, 238
 racionalni otpor i, 259, 262

Husein, 266
 Husein, Sadam, 27-28, 31, 34, 36-37, 175

C, Č

Caprichos, Los (Goja), 189
 Cvi, Šabataj (Sevi, Sabbatai), 163-165
 civilizacije amazonskog basena, 87-88
 Ciceron, 247, 255
 crnci, 37-38, 62, 239
 mormoni i, 160-161,
vidi takođe rasizam;
 robovi, robovlasništvo
 Čejmbers, Vitaker (Chambers, Witthaker), 76
 Čoser, Džefri (Chaucer, Geoffrey), 154
 Čuda i idolatrija (Volter), 135
 čuda, čudesno, čudesnost, 108, 135-148, 155, 159, 163-164, 171-172, 182, 236, 254
 telesno uskršnuće i, 137-139,
 teleološki dokaz i, 74, 80-82,
 u književnosti, 146-147,
 marksizam i, 147-148,
 Majka Tereza i, 141-143,
 prirodne katastrofe i, 144-145,
 NLO i, 137, 140

DŽ, Š

Dženkins, Džeri B. (Jenkins, Jerry B.), 37, 57
 Džeferson, Tomas (Jefferson, Thomas), 36, 64, 77, 115, 170, 174, 256-257
 Džojs, Džejms (Joyce, James), 206-207
 Džonson, Samjuel (Johnson, Samuel), 54-55
Džungla (Sinkler (Sinclair)), 40-41
 Šekspir, Vilijem (Shakespeare, William), 9, 18, 42, 78, 82, 146
 Šermer, Majkl (Shermer, Michael), 79-80
 Šiler, Fridrih fon (Schiller, Friedrich von), 9, 75
 Šnirson, Menahem (Schneerson, Menachem), 166
 Šri Lanka, 38, 73-74, 190-191
 Šumpeter, Jozef (Schumpeter, Joseph), 210